

Sài Gòn

Năm xưa

VƯƠNG HỒNG SỄN
(Biên soạn)

NHÀ XUẤT BẢN TỔNG HỢP

SÀI GÒN NĂM XƯA

Mã số phân loại

30

1817 - 2004

ĐN - 2004

VƯƠNG HỒNG SỄN

Sài Gòn
NĂM XƯA

NHÀ XUẤT BẢN TỔNG HỢP ĐỒNG NAI

KÍNH DÂNG BA

Tập biên khảo thường đàm này để tưởng
niệm những phút êm đềm đã qua

Năm 1919, Ba đưa con lên Sài Gòn vô trường lớn.

Con bắt đầu nếm mùi cháo cá Chợ Cũ, hủ tiu Chợ Mới, xem hát thí Chùa Bà Chợ Lớn, nhai thịt bò kho thằng Lù, có năm cắc leo chuồng gà ngồi coi hát Tây, và cảnh không còn gặp nữa là: bữa bữa hai cha con thương cao lâu ăn cơm xá xíu.

Năm 1927, Ba lên thăm, con mua bánh Catinat, lòng mừng dâng Ba món lạ, Ba không dùng, hỏi con: Chú Hiếu sao có đất tiền?

Năm nay 1960, đâu con bạc mà túi vẫn nhẹ, muôn mua bánh, Ba không lên: xe giàn, đường xa, hai con đò Cái Vồn và Mỹ Thuận vẫn có tiếng không lịch sự đối với hành khách “bát thập lão ông” như Ba vây!

Những ký ức bấy lâu, con viết gởi về:

Vương Trạch Nhựt, cháu hãy đọc lớn cho Nội nghe.

Gia Định, đường Rừng Sác, số 5

ngày 26 tháng 5 năm 1960

SĒN

TƯA

Bởi thấy tôi là người trong Nam, đâu pha hai thứ tóc, làm việc trong một cơ quan chuyên môn, thêm có tánh ham chơi cỗ ngoạn, tom góp giấy má cũ đầy nhà, rồi tiếng đồn truyền ra: tôi sành sỏi chuyện xưa, tôi giỏi kê cùu diễn cỗ, báo hại phản động văn hữu Bắc và Trung, ông nào quen một dối lừa, gặp nhau, hết năm ba câu lấy lệ, làm gì cũng hỏi vặt tôi về:

gốc tích hai chữ SÀI GÒN.

Nói ư? - Chỉ bày cái dốt của mình ra!

Nín ư? - Người cười, càng thêm khó chịu!

Thôi thì còn một cách: ôm mớ tài liệu thâu thập bấy lâu dù hay dù dở, dù chưa bằng bụng, mình biết lấy mình, bày hết, trình hết ra đây, mặc tình các vị xa gần tùy thích lựa chọn: tóc tơ cặn kẽ đuôi dầu, dù chẳng làm nên cái bánh ngon, cũng được tiếng là không xấu bụng!

Đối với các bạn nhỏ hiếu học, tôi xin nói lớn:

1) - Chỗ nào các bạn thấy mới, đừng sợ: ấy tôi đã cân nhắc kỹ càng, cứ tin cứ dùng: coi vậy mà xài được!

2) - Chỗ nào còn chưa êm, nhờ các bạn chỉ giùm, nếu tìm cách bổ khuyết càng tốt, gọi giúp lẫn nhau: già thua trẻ không xấu, mặc cõi bậy, hay gì?

Đối với các học giả, các bậc lão thành, các vị có cựu dát Sài Gòn, tôi xin nghiêm tai nghe dạy, chắp tay đứng hâu.

Học giả tiền bối trong Nam, cụ Trương Vĩnh Ký, trong Excursions et Reconnaissances (tập chí về du lâm và thám hiểm), tập số 23, tháng Năm và Sáu năm 1885, có viết một bài khảo cứu Pháp văn Souvenirs historiques sur Saigon et ses environs (Ký ức lục khảo về lịch sử Sài Gòn và vùng phụ cận). Bài này viết hai mươi lăm năm sau năm Nam Kỳ thất thủ (1859 - 1885)

Nay tôi dựa theo bài ấy làm nòng cốt mà kể tiếp, nhắc lại những sự biến đổi từ thuở đó cho đến ngày Sài Gòn trở về với dân Việt, ngót một trăm năm.

Bắt tay vào việc, cốt ý của tôi là muốn công hiến ra đây mớ hiểu biết lụn vụn và mớ nghe thấy vặt vãnh về Sài Gòn. Cũng nghĩ nếu mai sụt sè, đến ngày xuống lỗ, chắc gì ôm theo được? (mà chừng đó ôm theo ích gì cho ai?). Ở đây, tôi chú trọng nhiều nhứt là những đoạn sử vụn vặt buổi giao thời: Pháp - Nam - Chà - Chệc chung dung, những chuyện Tây đến Tây đi, những việc chưa ai nói rõ ràng, may tôi được nghe đến tận tai, hoặc thấy tận mắt, nhiều đoạn do hiểu biết riêng, lầm đoạn nhờ các cố lão thuật lại. Tôi không dám chắc đúng cả, nhưng ăn trầu gẫm mà nghe bảy giờ chưa nói còn đợi lúc nào? Có nói có cãi, lần hồi mới phảng ra sự thật.

*

Tôi không quên cảm ơn anh bạn thân Lê Ngọc Trụ, người nhau rún Chợ Lớn, đã dày công giúp tôi xây dựng tập sách nhỏ này.

Cũng như tôi không dám quên ơn tất cả các bạn xa gần đã góp sức cùng tôi, trong số, điển hình nhứt, có anh Mười Minh Tài Đặng Văn Ký, người đồng cảnh ngộ với cụ Trần Trọng Kim Tân Gia Ba thuở nọ. Nay anh Mười nằm khoanh làm ẩn

sī, áp Đông Nhì, Gò Váp, anh không làm gì hết, nhưng anh dày công ủng hộ tôi về mặt tinh thần, giúp thêm ý kiến, và đã đỡ nhiều bợ oáp trong khi cùng tôi tìm hiểu địa điểm Mả Ngụy ngày nay nằm nơi đâu!

Còn một người nữa, bạn già với nhau, ông Hoàng Xuân Lợi, họa sĩ Viện Bảo tàng. Mấy ảnh chụp khéo, mấy bức địa đồ công phu không có, làm sao tập sách nhỏ này thành hình?

- Bác Lợi, cảm tình chất chứa tận đáy lòng, tôi vội gói làm một gói tri ân nồng hậu, xin bác vui nhận.

Xuân Mậu Tuất (1958) - Xuân Canh Tý (1960)

VƯƠNG HỒNG SEN

PHẦN THỨ NHỨT**NHẮC LẠI CUỘC MỞ MANG BỜ CỐI
VĨ ĐẠI CỦA DÂN VIỆT**

Nối dõi tổ tiên, trong cuộc mở mang bờ cõi vĩ đại

Đến bây giờ, còn phân phân bất nhứt: các học giả vẫn bàn cãi không thôi chung quanh hai tiếng “Sài Gòn”, chẳng biết từ đâu, bởi đâu mà có. Kẻ nói vầy, người nói khác, không ai chịu ai. Tranh luận mãi càng thêm rối trí, không bổ ích vào đâu. Một điều an ủi chung cho hạng gàn như tôi là chính trong tập khảo cứu năm 1885, nhà bác học uyên thâm trong Nam, cụ Trương Vĩnh Ký, cũng tỏ ra bối rối như ai!

*

Để dọn đường tìm hiểu thêm về nguồn gốc “Sài Gòn” của người Việt, chúng tôi trước tiên, xin tóm tắt cuộc mở mang bờ cõi như sau:

Căn cứ theo tài liệu sách sử để lại, đại cương sự phát

triển không ngừng của dân tộc Việt Nam gồm có những năm này, quan trọng nhất:

- 939, tổ tiên Việt còn ở vùng Thanh Hóa, và nhờ có ông Ngô Quyền, cởi được ách Bắc thuộc, mở đường cho Đinh, Lê, Lý, Trần về sau được tự chủ ở cõi Nam;
- 1069, xuống đến Quảng Bình, Quảng Trị;
- 1307, nhà Trần gả Huyền Trân Công chúa cho vua Chàm, mở rộng cõi bờ thêm hai châu Ô, Lý (Thừa Thiên);
- 1425, đến Thuận Hóa;
- 1471, đến Quy Nhơn;
- 1611, đến Phú Yên;
- 1653, đến Nha Trang;
- 1658, Chân Lạp xin thắn phục chúa Nguyễn, nhìn nhận quyền của triều đình Huế;
- 1680, Nguyễn chúa cho bọn tàn binh nhà Minh khai khẩn hoang địa vùng Đồng Nai;
- 1693, đến Phan Thiết;
- 1698, đến Biên Hòa và Gia Định (Sài Gòn);
- 1708, Mạc Cửu dâng Hà Tiên cho chúa Nguyễn, Mạc được phong làm tổng binh đời vĩnh trấn Hà Tiên;
- 1755, quốc vương Chân Lạp nhượng đất Tần Bôn và Lôi Lạp cho Võ Vương. Trong Nam, ông Nguyễn Cư

Nam. Vào cuối thế kỷ XVIII, tại Gia Định, Trịnh Hoài Đức, Ngô Nhơn Tịnh, Lê Quang Định ba người cùng lập thị xã nâng cao được văn hiến một thời;

- 1780, Mạc Thiên Tứ (con Mạc Cửu) mất, không con nối hậu. Từ đây, đất Hà Tiên sáp nhập cơ đồ Nguyễn chúa: cuộc khẩn hoang đồng bằng sông Cửu Long của dân tộc Việt Nam, đến đây đã hoàn thành.

Bản đại lược tóm tắt như trên, gọn thì có gọn, nhưng quá vắn tắt nên khó tránh sự tối nghĩa, và kém sáng suốt, nhứt là đối với những người không nằm lòng lịch sử nước nhà.

Về tổ chức đồn điền, xét ra đã có từ đời Hồng Đức (Lê Thánh Tôn)⁽¹⁾, từ ngày vua Lê Lợi đuổi được quân Tàu, thế nước rất mạnh, hiềm vì đất dai chật hẹp không đủ cho dân cày cấy, nên Lê Thánh Tôn thi hành chính sách bành trướng vào Nam, lập kế đồn điền. Tổ chức này có hai phương lợi: một là trấn an biên thùy, hai là mở rộng bờ cõi một cách hòa bình. Nhơn thế, một chức quan được đặt ra, gọi quan Thu ngự kinh lược sứ với nhiệm vụ chiêu tập những lưu dân (gồm những dân tình nguyện, những người phải tội lưu trú ngoài biên cương, hoặc những người bỏ làng để trốn lính và tránh sưu thuế...). Những người ấy được đưa đi khai khẩn đất hoang, được quan kinh lược

(1) Lê Thánh Tôn (1460 - 1497)

Niên hiệu: Quan Thuận (1460 - 1469)
Hồng Đức (1470 - 1497)

giúp đỡ và ủng hộ. Họ biến vùng đất hoang vu ở đồng bằng sông Cửu Long thành một nơi trù phú.

Sau một hai đời, thì những Hạt mới được sung nhập lánh thổ Việt. Lần lần, những lưu dân miền Bắc, miền Trung mở rộng đất đai bờ cõi Việt từ sông Cả đến tận mũi Cà Mau.

Nhân đây là bài khảo cứu về căn cội đất Sài Gòn và muốn cho đầy đủ, chúng tôi không sợ lẩn thẩn, mà thuật lại có đầu có đuôi “công cuộc mở mang bờ cõi” của tổ tiên ta, tính ra kéo dài trên tám trăm năm (từ năm 939 đến năm 1780) mới hoàn thành. Có một khoảng trên dưới một trăm năm, cần phải nhấn mạnh nhứt là khoảng từ năm 1658 đến năm 1759, tức đoạn tổ tiên ta chung dụng với người Cam Bốt, trên cõi Nam này. Ngày nay hai nước là bạn thân, chúng tôi hết sức trân trọng, vô tư và khách quan, thuật lại như sau để đánh tan những hiểu lầm.

1. - Cõi Nam từ năm 1658

đến năm 1753

Lúc ấy đã có người Cam Bốt ở trên đất Nam này rồi. Nói chính đáng mà nghe, từ Huế, chúa Hiền Vương đã từng đưa quân, dân đi đến miền Nam, dân Việt đã có dịp chen vai thích cánh sát với người Khmer, nơi những vùng biên giới cũ Chàm, kể từ năm 1658.

Một điều nên nhớ kỹ, là vào thời buổi ấy, *DÂN THUA ĐẤT RỘNG, DÂN LÀM ĂN KHÔNG HẾT*, việc đi khai

khẩn đất hoang là thường sự và không hề sanh ra việc gì rắc rối. Tuy thường ví *CHIM TRỜI CÁ NƯỚC*, ai bắt được nấy nhờ.

Một điều khác cần nói rõ thêm là đất miền Nam của bán đảo Ấn Độ - Chi Na cũng không phải thiệt thò “phân đất phụ ám” của Khmer. Sự thật thì dòng thổ dân tiên chiếm vùng này là giống Phù Nam đã bị tiêu diệt từ thế kỷ thứ VII, và có thể người Khmer chiếm thay người Phù Nam từ thế kỷ thứ VII, lại mấy ai có sự đòi hỏi tranh tụng gì? Tha hồ lúc ấy ai khai phá được khoảnh nào thì nấy làm chủ ăn hoa lợi. Và như đã nói “đất ở không hết”, tội gì tranh giành cho nhọc lòng lo, cho mệt xác. Sợ nhứt là làm như vậy, chỉ sanh oán thù, ích gì?

Gương xưa tích cũ còn trước mắt sờ sờ:

- Pháp quốc đã giàu mạnh, nhưng còn nhà đất Gia Nã Đại, chẳng qua lúc ấy vừa chê xa xôi, vừa chê ít hoa lợi...

- Trung Quốc là nước lớn, thế mà cắt đất Mã Cao để làm nhượng địa cho Bồ Đào Nha, rồi cũng cắt đứt Hương Cảng làm nhượng địa cho Anh Quốc, chung quy cũng vì thời buổi ấy hai chỗ này chỉ núi đá trơ trơ, toàn đất hoang vu không sanh hoa lợi, “mất” hay “bỏ” vẫn không tiếc...

Nhắc lại, sau khi nhà Minh bên Trung Quốc bị nhà Mãn Châu thay thế, thì năm 1680, bọn di thần Minh Triều như Dương Ngạn Định, Huỳnh Tấn, Trần Thắng Tài, v.v...

tự xưng người “Trường Phát” (tóc dài) không khứng đầu hàng Thanh triều, vì họ ghét tục dân Mân Châu cạo đầu giặc bín (để đuôi sam như đuôi lừa). Bởi rứa, theo sử chép lại, các tướng ấy dùi dắt độ ba ngàn tinh binh trung thành với cựu trào, lướt sóng trên năm mươi, sáu mươi chiến thuyền vượt trùng dương tìm xuống miền Nam, xin đầu hàng chúa Nguyễn, vì dân Nam cũng để tóc dài và trung thành với đạo Khổng Mạnh như họ. Đứng trước tình trạng khó xử này, chúa Hiền Vương trong lòng bối rối không vừa, vì kỳ trung chúa chẳng muốn gần gũi đám vong thần bất trị ấy; nhưng với trí tinh khôn có thừa, ngoài mặt chúa giả cách niềm nở tận tình. Chúa bày tiệc khoản đãi quân sĩ nhà Minh rồi “tống khứ” họ xuống miền Đông Phố (1), đề nghị vua Chân Lạp để cho họ được khai thác vùng Đồng Nai, Miên Vương tỏ ra không bận tâm nhiều

---

(1) Nên gọi “Đông Phố” hay là “Giản Phố”??

a) Danh từ “Đông Phố” đã trở nên bất hủ vì bài văn quan Tiền quân quận công Nguyễn Văn Thành tế trận vong tướng sĩ năm 1802 có câu: “Than ôi! Trời Đông Phố vận ra Sóc Cảnh...” vân vân.

Theo chú thích trong *Quốc văn trích diển Dương Quang Hàm*, trang 132, thì “Đông Phố” là tên cũ thành Gia Định.

b) Theo giáo sư Nghiêm Toản thì:

Đông Phố thực ra là “Giản Phố”, vì lẽ chữ “Giản” và chữ “Đông” viết gần giống nhau, chỉ khác hai chấm thay vì một nét:

Giản:

Đông:

Truy thêm ra, thì “Giản Phố”, do nói “giản Phố Trại” mà ra, và “Giản Phố Trại” tức là “Cambodia” do người Tàu âm ra tiếng của họ và vẫn đọc “kan-pou-tchai”, tức là “Cambodge” ngày nay vậy.

Như vậy, thì đúng hơn nên gọi “Giản Phố” hơn là “Đông Phố”, nhưng cái gì cũng không mạnh hơn thông tục.

đến vùng hoang địa ranh mức tầm ruồng này. Như thế, nhơn một mũi tên, chúa Nguyễn bắn được hai chim; một đàng, được lòng người Tàu vì họ có chỗ dung thân, đàng khác nhơn cơ hội, mượn tay tha nhơn, mở rộng cõi bờ một cách hòa bình, không tốn hao binh sĩ; thật là ngón ngoại giao sắc cạnh khôn bì.

Nhắc lại, được lệnh Chúa Nguyễn, tướng Dương Ngạn Địch kéo quân xuống đóng vùng Mý Tho trên sông Tiền Giang (Mékong); còn Trần Thắng Tài, Huỳnh Tấn và Trần An Bình thì đem bốn bộ binh mã đến vùng Biên Hòa, trên con sông Đồng Nai. Vì không nói được chữ “đ” nên họ vẫn gọi “Đồng Nai” thành “Nông Nại”.

Khi người Khmer dụng độ với người Tàu thì đã lấy làm bức mình vì phong tục khác xa, không dè đến khi họ ăn chung ở lộn với dân “duòng” (1) họ lại càng thêm khó chịu. Họ ngầm ghét dám dân “Đồn điền” mới.

Lần hồi, không cử động binh đao, mà người Cam Bốt (Campuchia) tự rút lui về miền thượng Lục Chân Lạp (Haut Cambodge) bỏ đất hoang Thủy Chân Lạp (Basse Cochinchine) cho mặc tình người Trung Quốc và Việt Nam tha hồ khai phá. Tỷ dụ như lối năm 1920, dân Miên và dân Việt đua nhau khai thác xin khẩn đất hoang dọc theo kinh xáng mới đào vùng Phước Long và Vĩnh Quới (Rạch

(1) Xin đem phụ chú ở trường 36

Giá) để làm ruộng. Mỗi khi đôi bên không thuận nhau về quyền tiên chủ sở đất nào, thì người Miên thường thách đố người Việt hãy đồng lòng đem sở đất tranh chấp “hiến nạp” ngon lành cho viên chức sở tại, như vậy thì họ sẽ hết giận báo hại quan thinh không phát tài ngang! nhưng người Việt đâu chịu là vậy và thường có cách khéo giải hòa với bạn Miên khỏi “làm giàu vô cớ” cho quan! Duy ngày nay, còn giận ai nữa mà Miên vẫn cất nhà xây mặt tiền vào vườn, ít chịu xây mặt ra đường cái hay ngó ra con sông tấp nập?

Nhắc lại năm Giáp Dần (1674), Chúa Hiền đã từng sai binh xuống giúp nước Miên do Nặc Ông Non cầu cứu dẹp hộ binh Xiêm. Đến khi vua Miên thấy cảnh ở Sài Gòn bị kẹp giữa hai gọng kềm “chèc” (1), bèn cầu cứu với triều Huế, Chúa Hiền nhân cơ hội ấy để sai nha trảo xuống giàn xếp.. Thêm một cơ hội may mắn đến cho triều Huế là vào năm 1688 giữa người Tàu Mỹ Tho và người Tàu Cù lao Phố sanh ra sự bất hòa lớn. Chúa Hiền khi ấy đã mất, nhưng Ngãi vương nổi ngôi không kém sự trí mưu. Huỳnh Tân giết Dương Ngạn Địch, binh sĩ chưa lại nghỉn thì kế

(1) a) *Chèch* hay *chiệc*, do “thúc” là “chú”, giọng Triều Châu. Nghĩ họ gác thật: thử áy bắt mình kê vai kênh họ lên rất cao; “Chú chèch”, “Thím Xẩm” (Quảng Đông gọi “thím” là “xẩm.”) Rồi nào “Ông Tây”, “Bà Đàm”, thậm chí “Anh Bát Chà”, v.v...

b) Người Miên gọi dân Trung Hoa là “chênh”. Truy ra, có đến hai điển: “Chênh” là “Thanh” Tsing thì có đời Mân Châu. Nếu “Chênh” do “Tsing” thì xưa đến đời Tần.

bị Chúa Ngāi ra tay trước, giết Huỳnh Tấn, dẹp tan đám giặc khách sót lại ở Mỹ Tho mà làm chủ tình thế hai thị trấn tân tạo Mỹ Tho và Cù lao Phố (Biên Hòa).

Miên Vương một mặt dǎn phi tần về thành U Đông, mặt khác sai sứ nạp biếu. Chúa Ngāi cho dân, quân về an dinh lập trại Bến Nghé. Công việc ấy gọi là “đồn dinh”. (1)

(1) Năm Quý Dậu (1753) (tức năm thứ 16 chúa Thé Tôn, Võ Vương), chúa sai Thiện chính hầu làm Cai đội, và Nghi biểu hầu Nguyễn Cư Trinh là ký lục, dǎn binh năm dinh: Bình Khánh (nay Khánh Hòa, Bình Thuận), Trần Biên (nay Biên Hòa), Phiên Trần (Gia Định) và Long Hồ (Vĩnh Long), tựu tại Bến Nghé, nơi này sau gọi là “Đồn Dinh”. (Tài liệu theo bản dịch ra Pháp văn của học giả Gaspardone dịch từ bản chữ Hán *Gia Định thông chí* của Trịnh Hoài Đức. Bản chép tay mang số A.708q. 9-4, fo 12 của trường Viễn Đông Bác Cổ, Hà Nội). Nhà học giả L. Malleret độ chừng “Đồn Dinh” ở tại chỗ góc đường Thuận Kiều giáp Rạch Nhiêu Lộc. Ngày nay đường Thuận Kiều đổi lại gọi đường Lê Văn Duyệt. Còn Rạch Nhiêu Lộc có phải ở gần mộ ông này, chúng tôi mới tìm thấy trong vùng đáy thuộc dinh thự của nhơn viên phi trường Tân Sơn Nhứt, bọc theo con đường Võ Tánh chạy dài qua hố tẩm Chi Lăng, mộ này ở khoảng giữa hai đường Võ Di Nguy và Ngô Đình Khôi trong vòng rào, ngay chỗ vừa dào một ngôi mộ xưa để mở rộng con đường Võ Tánh (xem lại kỹ *Bulletin de la société des Etudes Indochinoises*, octdéc. 1935, tr. 18-19).

Cũng trong tập kỷ yếu B.S.E.I. nói trên, qua trang 35, học giả Malleret viết:

“... Alors le souverain légitime dut s'enfuir à Phu Quốc. Entre temps, la chef* rebelle Lư avait pris le titre de Đông Định Vương, écrit Aubaret, c'est-à-dire roi de Đon Dinh”.

Chỗ này, học giả Pháp đã lẫn lộn “Đông Định Vương” lại với “Đồn Dinh” rồi. Trong 30, ông Malleret ghi rằng theo *Gia Định thông chí* (q.4, fo 31 ms EFEO) có nói năm Gia Long thứ 10, lệnh dạy dời “Đồn Dinh” qua chợ Điều Khiển, xóm (lân) Tân Hội.

Trái lại, Trong *Dai Nam nhất thống chí* (Pháp dịch “la Géographie de Tu Đức”), thì nói “Đồn Dinh” từ xóm Tân Mỹ được dời về xóm “Tân Thuận”. Tác giả, ông Malleret, kết luận “Đồn Dinh” ở trong địa phận huyện Tân Bình.

Chung quy, “Đồn Dinh” và chợ “Điều Khiển” chưa ai biết đích xác ở tại đâu.

Thuở đó, xứ Cam Bốt có đến hai vua:

- Vua Nhứt, Chánh Vương, ngự tại thành Lo Vek (sách sử Việt âm là “La Bích” hoặc “Gò Bích” (Trương Vĩnh Ký); (trong *Việt Nam - Sử lược* - Trần Trọng Kim, trang 329, ghi “thành Long Úc”, phải Lo Vek này chăng?!
- Vua Nhì, tức Phó Vương, đóng đô tại Prei Nokor, sau này là Sài Gòn.

(Một nước hai vua, một xứ hai mặt trời, đây là một tình thế lưỡng lập vạn bất đắc dĩ, không bao giờ tồn tại được lâu. Về sau, nếu có xảy ra sự di dân Khmer tự mình bỏ Thủy Chân Lạp rút lui về Lục Chân Lạp, âu cũng vì một lẽ Chánh Vương ngầm muốn để còn một vua đặng dứt hậu họan về sau, một lẽ nữa, cũng tại lòng dân Miên mà cũng có tay Trời già ở trong!)

Prei Nokor vào thời bấy giờ, là một thôn nhỏ trong rừng già dựa kề một đồn kiên cố, dân cư thưa thớt, nhà cửa lèo hèo, cột cây nóc lá, tập trung trên các gò nồng cao ráo, chung quanh là ao sinh nước động quanh năm, sâu vô trong nữa thì toàn là rừng rú thiên nhiên đã có từ tạo thiên lập địa, không ai khai phá, đầy rẫy muỗi mòng, đỉa vắt và thú dữ: tay, tượng, hùm, beo, khỉ, sấu... Prei Nokor dùng làm nơi đồn trú của Phó Vương Cao Miên (một cái gai trong mắt Chánh Vương).

Việt Sử Trần Trọng Kim nói: “Năm Mậu Tuất (1658), vua nước Chân Lạp mất, chú cháu tranh nhau, sang cầu

cứu bên Chúa Nguyễn, Chúa Nguyễn bấy giờ là Chúa Hiền sai quan đem ba ngàn quân sang đánh ở Mõi Xuy (1) (nay thuộc huyện Phúc Chánh, tỉnh Biên Hòa) bắt được vua là Nặc Ông Chân đem về giam ở Quảng Bình một độ, rồi tha cho về nước, bắt phải triều cống và phải bênh vực người An Nam sang làm ăn ở bên ấy.

“Năm Giáp Dần (1674), nước Chân Lạp có người Nặc Ông Đài di cầu viện nước Xiêm La để đánh Nặc Ông Nộn.

“Nặc Ông Nộn bỏ chạy sang cầu cứu ở dinh Thái Khang (nay là Khánh Hòa). Chúa Hiền bèn sai cai cơ đạo Nha Trang là Nguyễn Dương Lâm cùng với Nguyễn Đình Phái làm tham mưu đem binh chia ra làm hai đạo sang đánh Nặc Ông Đài, phá được đồn Sài Gòn rồi tiến quân lên vây thành Nam Vang. Nặc Ông Đài phải bỏ thành chạy vào chết ở trong rừng. Nặc Ông Thu ra hàng. Nặc Ông Thu chính là dòng con trưởng cho nên lại lập làm chánh quốc vương đóng ở Long Úc, để Nặc Ông Nộn đóng ở Sài Gòn, bắt hàng năm phải triều cống.

.....

“Năm Mậu Thìn (1688) Hoàng Tiến (2) giết Dương Ngạn Dịch, rồi đem chúng đóng đồn ở Nam Khê, làm tàu, đúc súng để chống nhau với người Chân Lạp. Vua Chân

(1) Nam gọi Mõi Xoài.

(2) Nam gọi là Huỳnh Tấn.

Lạp là Nặc Ông Thu cung đào hào đắp lũy làm kế cố thủ và bỏ không chịu thắn phục Chúa Nguyễn nữa.

“Bấy giờ Chúa Nguyễn là Nguyễn Phúc Trăn sai quan(1) đem quân đi đánh dẹp, dùng mưu giết được Hoàng Tiến và bắt vua Chân Lạp (2) phải theo lệ triều cống (3).

Năm Mậu Dần (1698), Chúa Nguyễn là Nguyễn Phúc Chu sai ông Nguyễn Hữu Kính (4) làm kinh lược đất Chân Lạp, chia đất Đông Phố (Giản Phố) ra làm dinh, làm huyện, lấy xứ Đồng Nai làm huyện Phúc Long và xứ Sài Gòn làm huyện Tân Bình (5). Đặt Trấn Biên dinh (tức là Biên Hòa) và Phiên Trấn dinh (tức là Gia Định) sai quan vào cai trị. Lại chiêu mộ những kẻ lưu dân từ Quảng Bình trở vào để lập ra thôn xã và khai khẩn ruộng đất. Còn những người Tàu ở đất Trấn Biên (Biên Hòa) thì lập làm xã Thanh Hà; những người ở đất Phiên Trấn (Gia Định) thì lập làm xã Minh Hương. Những người ấy đều thuộc về số

(1) Theo cuốn *Souvenirs historiques* của ông Trương Vĩnh Ký thì vị quan tướng này tên “Vạn” nhưng không rõ họ gì.

(2) Chey Chetta IV.

(3) Theo *Souvenirs historiques* ông Trương Vĩnh Ký nói vì Nặc Ông Thu bất tuân điều ước nên Chúa Ngãi sai Nguyễn Hữu Hào chinh phạt bắt được Ông Thu đêm về Sài Gòn, đến đây người thợ hàn từ trần, Phó Vương Miên tự vận chết theo.

(4) Nam gọi Nguyễn Hữu Cảnh.

(5) Vì thế, người vùng Đồng Nai cũng được gọi là *người hai huyện*. Đừng lầm với *người hai huyện* vùng Hậu Giang đồng một thuở, là người huyện Phong Phú (Cấp Thú) và huyện Đầu - Xuyên (Lai - Xuyên).

bộ nước ta”.

(*Việt Nam Sử lược*, Trần Trọng Kim, trang 329-330)

2) Từ năm 1753 đến năm 1780

Xin kể đại lược những năm oanh liệt nhứt để đánh dấu những kỳ công của tổ tiên ta:

Năm 1753, vua Chân Lạp Nặc Ông Nguyên lấn hiếp người Côn Man ở trong Nam, triều đình Huế bèn cử ông Nguyễn Cư Trinh làm quan tham mưu lo việc đánh dẹp. Ba phen thắng giặc, Cư Trinh hiến kế “tàn thực” làm cho mười năm sau hoàn thành cuộc mở mang: Thủy Chân Lạp hoàn toàn về tay Chúa Nguyễn ở Đàng Trong.

Bấy giờ, miền rừng sác (1) hoang vu, cực nam là vùng Lòi Lạp (Gò Công), Tầm Bôn (Tân An) và vùng các cửa sông Cửu Long (Ba Thắc (2) tức vùng Sóc Trăng, Bạc Liêu) và Trà Vang (Trà Vinh, Bến Tre), còn thuộc Chân Lạp.

Đồng thời với việc thôn tính nước Chiêm (1611-1692),

(1) Nhiều học giả viết “rừng sát” (với chữ “t” ở chót) và định nghĩa rằng “rừng sát” là rừng nước mặn (ở gần biển). Phải chịu khó tra cứu bộ *Đại Nam quốc âm tự vị* của ông Huỳnh Tịnh Của, trang 276, mới thấy:

“Sác”: Cây nước mặn.

“Rừng sát”: rừng nước mặn (ở gần biển).

Vậy xin định chính.

(2) Tại chợ cũ Bãi Xáu, có một ngôi cổ miếu để “ba Thắc cổ miếu” chung quanh cổ thụ um tùm, tương truyền đây là một địa điểm linh thiêng của Cổ Cao Miên gọi là Neak Ta Srock Passac. (V.H.S)

Chúa Nguyễn đã tiến lần xuống miền Đồng Nai phì nhiêu. Hơn một thế kỷ (1623-1739), do việc giành ngôi lấn nhau của các vua Miên mà Chúa Nguyễn lần hồi thâu phục dân Việt, dần dần mở mang các đất đai: Mô Xoài (1) (Bà Rịa, Biên Hòa) (1658), Sài Gòn (Gia Định) (1698), Định Tường (Mỹ Tho) và Long Hồ (Vĩnh Long) (1731). Phía vịnh Xiêm La, Mạc Cửu dâng đất Hà Tiên và hòn Phú Quốc cho Chúa Nguyễn từ năm 1714, sau đó con là Mạc Thiên Tứ mở thêm bốn huyện (1739): Long Xuyên (miền Cà Mau), Kiên Giang (Rạch Giá), Trần Giang (miền Cần Thơ) và Trần Di (miền Bắc Bạc Liêu).

Đến triều Võ Vương, vua Chân Lạp Nặc Ông Tha (Sothea) nhờ Chúa Nguyễn mà giữ ngôi báu ở La Bích (Lovek) (1736 - 1748). Sau Nặc Ông Thâm (Thomae), cháu của Tha, thua chạy trốn bên Xiêm từ năm 1715, lại trở về đánh đuổi Nặc Ông Tha và cướp ngôi (1748, song chẳng bao lâu thì mất.

Mấy người con của Thâm tranh ngôi. Võ Vương sai Nguyễn Hữu Doãn làm thống suất đánh dẹp và lập Nặc Ông Tha làm vua trở lại. Được vài tháng, Tha bị con của Thâm là Nặc Nguyên (Ang Snguôn) đem quân Xiêm về đánh đuổi (1750). Tha thua, chạy sang Gia Định cầu cứu, nhưng chết ở đây.

Nặc Nguyên tranh được ngôi vua lại thường đem binh lấn hiếp người Côn Man là tàn tích dân Chiêm sang trú

(1) Việt Nam Sử lược, Trần Trọng Kim viết là "Mỗi Xuy".

ngụ từ năm 1693.

Về phía Bắc, Nặc Nguyên lại thông sứ với Chúa Trịnh Doanh (1740 - 1767) để lập mưu đánh Chúa Nguyễn.

.....

Mùa đông năm Quý Dậu (1753), Võ Vương sai ông Thiện Chính (khuyết tên) (1) làm thống suất và ông Nguyễn Cư Trinh, ký lục Bố Chánh Dinh làm quan tham mưu, điều khiển tướng sĩ nǎm dinh đi đánh Nặc Nguyên. Quân tiến đến Ngưu Chủ (Bến Nghé), lập dinh trại, kén sī tốt, trừ bị thêm nhiều, để làm kế khai thác.

Mùa hạ năm Giáp Tuất (1754), ông Cư Trinh với ông thống suất chia quân tiến lên. Ông Cư Trinh đến đâu, giặc quy phục đến đó; đi qua đất Tần Lê (?) ra đến Sông Lớn (2) cùng hội quân với ông Thiện Chính ở đồn Lô Yêm (?). Từ đó tiến binh: phủ Lôi Lạp, (Soi Rạp: Gò Công), phủ Tầm Bôn (Tân An), phủ Cầu Nam (Ba Nam), phủ Nam Vinh (Nam Vang: Phnôm Pênh), bốn phủ hàng cả. Rồi chiêu phục người Côn Nam để làm thanh thế.

Nặc Nguyên chạy trốn gần Vĩnh Long; gấp mùa nước

(1) Có lẽ ông Nguyễn Hữu Doãn, làm thống suất đánh dẹp các con Nặc Ông Thàm bốn năm về trước (1749). Sau vì thua ở đất Võ Tà Ân (?) bị giáng xuống chức cai đội nên bị bôi tên. Rồi sau sử chép cho là khuyết tên họ chăng?

(Chú thích trong *Sài Vãi*, Lê Ngọc Trụ, Phạm Văn Luật, trang 45).

(2) Sông Lớn đây có lẽ là Sông Vàm Cỏ, chảy ngang qua phủ Lôi Lạp, Tầm Bôn, Ba Nam.

Ông Maybon, trong quyển *Histoire moderne du pays d'Annam* tr. 127, đề là Vàm Cỏ Tây (Vaico occidental).

nổi, phải ngưng đánh phá.

Mùa xuân năm Ất Hợi (1755), ông thống suất về đồn Mỹ Tho, dẫn theo hơn vạn người Côn Man mới chiêu phục. Đến đất Vô Tà Ân (1) bị quân của Nặc Nguyên đổ ra đánh úp. Quân của thống suất đi tập hậu bị mắc bụi rậm vũng lầy, không thể đến cứu viện. Ông Nguyễn Cư Trinh mới đem quân của ông đến cứu thoát hơn nǎm người Côn Man, vừa trai vừa gái, rồi đem về trú ở Núi Bà Đen (Bà Đen).

Nhân ông Cư Trinh hạch tấu ông Thiện Chính về tội để mất cơ nghi mà bỏ dân mới phục hàng, Vua giáng ông ấy xuống chức cai đội, cho ông Trương Phúc Du thay thế.

Ông Cư Trinh với ông Phúc Du và người Côn Man đi tiên phong đến đánh hai phủ Cầu Nam và Nam Vinh.

Nặc Nguyên thua, chạy trốn sang Hà Tiên nương theo Mạc Thiên Tứ, nhờ Tứ xin hộ với Chúa Nguyễn, hiến hai phủ Tân Bôn, Lôi Lạp để chuộc tội, và bổ vào lệ triều cống đã bỏ ba năm về trước, cùng để xin cho về nước.

Vua nhận lấy hai phủ (1756) và cho Nặc Nguyên về nước.

Năm Đinh Sửu (1757), Nặc Nguyên chết, chú họ là Nặc Nhuận (Neac Ang Nhuan) làm giám đốc, xin hiến đất Trà Vang (Trà Vinh, Bến Tre) và Ba Thắc (Sóc Trăng, Bạc Liêu) để cầu được Chúa Võ Vương phong làm vua. Song không lâu, Nhuận bị rể là Nặc Hình nổi loạn giết chết

---

(1) Có lẽ là vùng Đồng Tháp Mười. (Chú thích trong Sāi Vāi).

cướp ngôi (1758).

Cháu của Nặc Nhuận là Nặc Tôn, con của Nặc Nguyên, chạy sang Hà Tiên cầu cứu với Mạc Thiên Tứ. Thiên Tứ dâng sớ tâu qua các việc và xin phong Nặc Tôn làm vua Chân Lạp. Võ Vương thuận cho, sai tướng Ngũ dinh tại Gia Định hợp với Thiên Tứ lo việc ấy. Trương Phúc Du đem binh đánh dẹp. Nặc Hình thua chạy, bị kẻ thuộc hạ giết. Hoàng tử Nặc Non cùng hoàng gia chạy trốn bên Xiêm.

Nặc Tôn được Mạc Thiên Tứ đưa về nước lập làm vua, và được Võ Vương sắc phong chức Phiên Vương.

Để tạ ơn Võ Vương, Nặc Tôn hiến đất Tầm Phong Long (Châu Đốc và Sa Đéc) (1759). Rồi cất năm phủ: Hương Úc (Kompong Som), Cần Bột (Kampot), Sài Mạt (Cheal Meas), Chung Rùm, Linh Quỳnh (vùng duyên hải từ Sré Ambel đến Peam) để riêng tạ ơn Thiên Tứ. Mạc Thiên Tứ đều dâng cả cho Chúa Nguyễn (1). Võ Vương bèn dạy sát nhập vào trấn Hà Tiên.

(Tài liệu mượn trong quyển *Nguyễn Cư Trinh với quyển Sài Vai* của hai ông Lê Ngọc Trụ và Phạm Văn Luật, trang 45-49).

Đoạn trên kể lại công nghiệp khai mỏ bờ cõi của một vị tướng văn võ toàn tài là ông Nguyễn Cư Trinh. Cư Trinh lại rất có công về cuộc phòng thủ lâu dài.

(1) Năm phủ này đến đời Thiệu Trị, năm 1847, bị giao trả lại cho nước Miền. (chú thích trong quyển *Sài Vai*).

Ông giỏi phương pháp “đi địch chế địch” nên đặt người Côn Man thủ Tây Ninh và Hồng Ngự (Châu Đốc), nay hai chỗ này còn di tích người Chàm. Chính ông Cư Trinh xin dời dinh Long Hồ lên xứ Tầm Bào, cũng thuộc tỉnh lỵ Vĩnh Long.

Về mặt thủy đạo, ông sai lập đồn hai bên sông Cửu Long gần biên giới:

- *Tân Châu đạo* (Cù Lao Giêng) ở Tiền Giang.

- *Châu Đốc đạo* ở Hậu Giang.

- Thêm lập *Đông Khẩu đạo*, ở xứ Sa Đéc, để làm hậu thuẫn. Các đạo ấy dùng binh ở Long Hồ dinh để trấn áp. Giữ mặt Vịnh Xiêm La, phòng Xiêm làm hồn, Cư Trinh và Thiên Tứ đặt ra *Kiên Giang đạo* ở Rạch Giá và *Long Xuyên đạo* ở vùng Cà Mau.

Ông Cư Trinh lại rất giàu sáng kiến. Ông lo tổ chức sự an ninh vùng đất mới, đảm bảo sự thông thương buôn bán trên rạch hồ. Như thuở ấy, khúc sông Gia Định còn nhiều chỗ xung bá, thuyền cướp tụ tập phá khuấy ghe thương hồ, (ngày trước còn để lại tàn tích “bối Ba Cụm” thuộc vùng Bình Diền, Tân Bửu, v.v...) Cư Trinh bày ra lệ bắt thuyền các Hạt, bắt luận lớn nhỏ, trước mũi phải khắc tên họ, quê quán, chủ thuyền, và ghi bộ quan sở tại để tiện tra xét.

Nguyễn Cư Trinh còn là một văn nhơn tài tử. Ông thường ngâm vịnh, sang Phương Thành (Hà Tiên) nhập Chiêu Anh Các xướng họa cùng Mạc Thiên Tứ. Hai người

rất là tương đặc, Thiên Tứ có ra mười bài *Hà Tiên thập cảnh vịnh* (nay còn là truyền tụng. Cư Trinh có họa đủ mười bài).

Kể lại trong Nam, đời ấy công nghiệp lớn nhứt có hai ông: Nguyễn Cư Trinh và Mạc Thiên Tứ. Ông trước cầm binh ra trận, thi phú tài tình; ông sau giỏi ngón ngoại giao và văn chương tao nhã. Cả hai mở rộng bờ cõi miền Nam cho chúng ta được hưởng ngày rày.

Đồng thời tại Gia Định, trong nhóm người Minh Hương, có ba ông: Trịnh Hoài Đức, Ngô Nhơn Tịnh và Lê Quang Định, đều là những bức công thần có công xây dựng cõi Nam, đua nhau nâng cao nền văn hiến Việt và tận tâm giúp Chúa Nguyễn thâu lại cơ nghiệp tổ tiên thống nhứt giang san. Hà Tiên có Chiêu Anh Các, Gia Định có Thi hữu tam gia không kém.

Năm 1780, Mạc Thiên Tứ từ trần, không con nối hậu. Đất Hà Tiên từ đây sáp nhập cơ đồ Nguyễn Chúa:

**CUỘC MỞ MANG BỜ CÕI CỦA DÂN TỘC VIỆT
NAM ĐẾN ĐÂY, KỂ NHƯ ĐÃ HOÀN THÀNH**

II
PHẦN THỨ II

**THỦ TÌM HIỂU BỞI ĐÂU
MÀ CÓ DANH TỪ “SÀI GÒN”**

**Cuộc mò mang bờ cõi giải quyết xong,
nay bắt qua tìm hiểu về lai lịch đất Sài Gòn**

Về danh từ SÀI GÒN

Đại Nam Quốc Âm Tự vị - Huỳnh Tịnh Của viết:

: Sài tức là củi thổi.

: Gòn, tên loại cây có bông nhẹ xốp, nhẹ hơn bông thường, trong Nam hay dùng để dồn gối, dồn nệm. Ngoài Bắc gọi là cây bông gạo (kapok, kapokier).

Điều nên nhớ là thuở cựu trào, mỗi lần chạy sớ tầu ra kinh, mỗi mỗi lấy Hán tự làm gốc. Các quan trong Nam thuở ấy, để gọi thành *Sài Gòn* đều viết hai chữ nôm. Viết làm vậy, nhưng đến khi đọc thì luôn luôn đọc là *Sài Gòn*. Về sau, có nhiều người, đọc *Sài Côn*, tưởng rằng đúng. Ngờ đâu đọc như thế là phản ý người xưa, tôi muốn nói những người cố cựu miền Nam của đất Gia Định cũ. Cũng như có một ông tướng tên là *Võ Tánh*, vốn người Gò Công,

nay rất nhiều người đọc tên ông là Vũ Tính. Lại như tên một trái núi trên Biên Hòa, thuở nào đến nay, quen gọi là núi Châu Thái. Nay thường nghe nhiều học giả đọc và viết núi Chu Thái, chúng tôi không dám nói gì, nhưng thiết tưởng đến ông Trời cũng phải chịu! Còn đến như nguyên do làm sao cổ nhân khi trước ghép chữ Hán Sài với một chữ Nôm Gòn làm vậy thì thú thật tôi xin chịu bí! Nói nhỏ mà nghe, dốt nát như tôi, tôi hiểu rằng khi ông bà ta thiếu chữ “gòn” không biết phải viết làm sao, thì ông bà cứ mượn chữ “côn” thế tạm, có hại gì đâu, hại chẳng là ngày nay con cháu không muốn đọc y như ông bà lại dám chê xưa kia ông bà ta quá dốt!

Cũng trong Tự Vị ông Huỳnh Tịnh Của, còn thấy ghi hai chỗ khác nhau về danh từ *Sài Gòn*:

Sài Gòn: tên riêng đất Chợ Lớn, bây giờ lại hiểu là đất Bến Nghé (trương 280 quyển II).

Sài Gòn: tên xứ ở về tỉnh Gia Định (trương 390 quyển I).

Tôi xin hẹn sau sẽ giải nghĩa việc này. Điều nên chú ý liền đây là bộ *Tự vị Huỳnh Tịnh Của* in vào năm 1895-1896 cho ta thấy rõ đời ấy đã có sự lẩn lộn về danh từ *Sài Gòn* rồi.

Để tìm hiểu sâu rộng và muôn biết rành rẽ về nguồn gốc tích SÀI GÒN, phải dày công phǎng từ ngọn ngành, cǎn cội và chịu khó tra cứu từng các dân tộc một, đã sống qua các thời đại trải không biết mấy ngàn năm và thay

nhau khai thác cõi Nam này:

- 1) người Phù Nam,
- 2) người Cam Bốt,
- 3) người Tàu,
- 4) người Việt.

1. Trước hết, từ giống người Phù Nam (1)

Thời Cổ đại, theo sử Trung Quốc ghi lại, thì có giống người Phù Nam chiếm cứ sơ khởi vùng gọi Phù Nam. Đất Phù Nam sau đổi lại là *Thủy Chân Lạp* (*le Chan-la des eaux ou Basse Cochinchine*) để phân biệt với đất Lục Chân Lạp (*le Chan-la des montagnes ou Cambodge*).

(1) Về danh từ “Phù Nam”, có đến hai thuyết khác nhau:

- a. Trong sử Tàu, gọi đó là đất Phù Nam, tức xứ Nam nổi phù. Đời Thương Cổ, vùng đất này có lê quanh năm ngập lụt, không ai thấy được: đất chỉ lồi lên khỏi mặt nước cho ngó thấy vào mùa hạn, khi nước rút đi hết và trời dứt mưa.
- b. Nhà lão thành, thông thái Pháp, ông G. Coedès lại cất nghĩa: “Phù Nam” do tiếng Khơ-me “Phnom” đọc ra làm vậy. (Còn trong vòng cãi cọ, chưa thuyết nào ngã ngũ và nhút định).
- c. Theo cố học giả Pháp Pierre Dupont, thì xứ Phù Nam gồm đất Nam Kỳ cũ (*Thủy Chân Lạp*), đất Cao Miên (*Lục Chân Lạp*) và một phần xứ Xiêm La, và Phù Nam là một nước có từ thế kỷ thứ I đến thế kỷ thứ V sau Giacô. (BEFEO, năm 1959, tập II, trang 635).

**THỜI ĐẠI NÀY, ĐẤT THỦY CHÂN LẠP
CÒN LÀ RỪNG RÂM SÌNH LÀY
THÀNH SÀI GÒN CHUA CÓ**

Khoảng năm 1943 - 1944, nhà học giả Pháp, ông Louis Malleret nhân danh là hội viên trường Viễn Đông Bác Cổ và Giám đốc Viện Bảo tàng Sài Gòn có thân hành đến giữa chặng đường Long Xuyên đi Rạch Giá, noi dấu bọn thổ dân đã đến chỗ này nhiều tháng trước để bờn vàng... Nơi đây, ông tìm ra di tích một nền cổ Phù Nam bị chôn vùi dưới đất từ ngàn xưa. Ông có đem về Viện Bảo tàng rất nhiều món đồ nữ trang, cổ vật, trang sức phẩm và rất nhiều tài liệu cổ có giá trị về lịch sử (đồ đất nung, dót nấu kim khí, miếng bát chén, phao lưới, trái trì lưới (poids de filet), cục đá cẳng nặng xe chỉ sợi (fusaioles), v.v..., hiện các vật này trưng bày làm một gian phòng riêng biệt trong Viện Bảo tàng Sài Gòn. Nhờ đó, ta biết được cội đất nước ta và biết tại đây xưa kia vào thế kỷ thứ hai, người dân La Mã đã tìm theo con đường biển thả tàu buồm đến đây và đã từng đặt chum trên đất này cũng như họ đã từng giao thiệp chặt chẽ cùng thổ dân bản xứ. Họ (người La Mã, Ấn Độ di cư, Mã Lai, Phù Nam, v.v...) qua lại đổi chác với nhau, tỷ như vàng khối xứ Chiêm Thành (l'or du Cathay), lụa Trung Quốc (soie de Chine), hoặc hương liệu (épices): sa nhân, đậu khấu vùng Khmer (núi Cardamomes rất gần). Đặc biệt nhứt là có một đồng vàng tìm được tại chỗ và đó là một tài liệu quý hóa nhứt chứng minh cho thuyết nói trên. Đồng vàng ấy mang dấu hiệu của vua Antonin le Pieux, sinh năm 86 và trị vì tại La Mã từ năm 138 đến năm 161 Tây lịch kỷ nguyên. Hiện thời,

các nhà thông thái tạm lấy chỗ tìm được cổ vật mà đặt tên cho các vật tìm thấy, gọi đồ thuộc văn minh Óc-Eo. (theo chánh tả Việt Ngữ. Nếu viết theo Phạn tự và theo giọng Khmer thì là ÂK EV). Nay Óc-Eo thuộc về làng Mỹ Lâm, tổng Kiên Hảo, giáp ranh hai tỉnh Long Xuyên và Rạch Giá. Từ năm 1945 có chiến tranh, sự giao thông bất tiện, thêm thiếu điêu kiện bảo thủ canh gác nên người tại chỗ đã đào dã hôi rất nhiều... Khó mà tiếp tục sưu tầm, tiếc thay! (1)

2. Nối chân Phù Nam trên vùng Thủy Chân Lạp là người Cam Bốt

Không nói đâu xa, từ đầu thế kỷ thứ 17, người Cam Bốt đã có mặt tại vùng Sài Gòn lâu rồi. Nhưng họ không khai thác chi cả. Họ chỉ ăn hoa lợi tự nhiên: thú rừng, lâm sản; lá lợp nhà, cây làm củi, v.v... Bằng cớ hiển hiện là khi lợt về tay người Việt, Sài Gòn vẫn là một thôn quê rừng, ruộng, vô danh.

Nghiệm ra rằng người Khmer sanh đẻ tại Nam Việt, phát âm không y giọng Khmer trên Nam Vang. Tình trạng

(1) Muốn biết rành rẽ, nên chờ xem bộ luận án thi Tiến sĩ của học giả Malleret, đang trong tập kỹ yếu Trường Viễn Đông Bác Cố (Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient) đang in. Theo tác giả, sẽ gồm bốn tập lớn. Hiện nay Viện Bảo tàng Sài Gòn đã nhận tập thứ nhứt chia làm hai quyển nhan đề: "L'exploration archéologique et les fouilles d'Oc-Eo", Paris 1959, Tome Premier. "Texte", Tome Premier "Planches" (Sách tham cứu khảo cổ nói về cuộc đào tìm cổ tích tại Oc-Eo, tập nhứt chia ra một quyển về luận văn, một quyển về hình ảnh).

(Nay trọn bộ đã xuất bản rồi).

này có thể so sánh lại với tình trạng người Việt vùng Cà Mau Bạc Liêu giọng nói vẫn khác giọng Sài Gòn hoặc giọng Hà Nội. Đối với tiếng Khmer, trên Nam Vang, dùng nhiều chữ “r” có thể nói mỗi tiếng nói, gần như mỗi có đánh lưỡi. Trái lại miền Nam Lục Tỉnh, dân Khmer nuốt gần mất chữ “r”. Tỷ dụ trên kia nói *Préam riet* (là năm đồng bạc) thì dưới này họ nói *Péam yiel*, v.v... chưa quen tai, không hiểu họ muốn nói gì.

Bởi rứa, về danh từ “Sài Gòn” đối với người Campuchia, khi họ gọi:

a) Prei Kor

(nếu họ là người Nam Vang)

b) Prei Nokor

hoặc

c) Péi - ừ - Ko

(nếu họ là người Khmer Lục Tỉnh).

d) Péi - ằng - ko

Khiến người Việt ta điếc con ráy và... khó phân biệt
được. (1)

(1) Tôi xin sao lục ra đây đoạn Pháp văn nói về điểm này.

“Sur les origines de cette dénomination géographique, les hypothèses les plus ingénieuses ont été avancées. Selon Pétrus Ky, qui prétend avoir découvert cette interprétation dans l'ouvrage de TRJNH HOÀI ĐỨC, les deux caractères Saigon, signifiaient *bois des ouatiers*, contenant ainsi une allusion aux nombreux kapokiers qui se rencontraient, paraît-il, autrefois dans la région. Le Đốc-phủ-sú Lê Văn Phát avait cru pouvoir pousser cette interprétation très loin, et en déduire que là Plaine des (Xem tiếp trang 40)

Vả trong bốn cách phát âm trên, tưởng cần ghi lại hai cách Nam Vang, có phần khoa học, đáng tin cậy hơn, nhưng trong hai cách ấy cũng chưa phân biệt cách nào đúng nghĩa của người xưa.

Prei, prey: rừng, không còn ai chối cãi.

Kor: Kô, Ku: có hai nghĩa khác hẳn nhau: Khi “kor là gòn, Prei-kor là “Rừng gòn”. Khi khác thì “Kor”: “Kû”: boeuf, Prei-Kor tức là “Rừng bò”?

Có một ví dụ: 1 Bockor: bâuk kû: boeuf à bosse: bò u. Cố Tandart, sành về Miên ngữ, lại cắt nghĩa: Nokor do Nagaram tiếng Nam Phạn (Pâli), đồng nghĩa với chữ thành Việt Hán tự trong các danh từ: thành thị, đô thị (cité);

Tombeaux avait été jadis une forêt inépuisable. Comme dans la domaine des étymologies de solliciter le sens des mots de deverses façons, afin d'en tirer une explication propre à satisfaire les exugences de son esprit. Il en résultait que Sài Gòn pouvait être dérivé du mot cambodgien Prei Kor (a) qui signifie *forêt des kapokiers*, il pouvait être aussi l'adaptation des mot siamois Cai-ngon, c'est-à-dire brousse des kapokiers, que Laotiens emploient encore, affirmait-il, pour désigner la capitale de la Cochinchine. (b) "En réalité, l'ancienne ville cambodgienne, dont la tradition a conservé le souvenir, s'appelait Prei Nokor, désignation qu'Etienne AYMONIER traduit par les termes *forêt royale*, mais que le P. Tandart son dictionnaire cambodgien-français, propose de représenter par l'expression ville de la forêt, en rapportant Nokar au mot pâli *nagarain* qui équivaut à cité, *ville ou forteresse*".

a) Seule à notre connaissance, Adhémard Lefèvre, a mentionné le nom de PreiKor qu'il a identifié à Prei Nokkor dans le Sdach Kan, Bulletin de la

(Xem tiếp trang 41)

thành phố (ville).

Một tự vị Miên Pháp nữa dịch: Nokor: royaume: quốc.
Vậy thì: Prei-Nokor là lâm quốc. (2)

Các thuyết trên cho phép ta định chừng “Nokor” là giọng kinh chợ, giọng các nhà hay chữ thông thái trên Nam Vang, chờ người Khmer... miền Lục Tỉnh, nước phèn cứng lưỡi, quen nói trại bẹ, thuở nay, để ám chỉ Sài Gòn, họ dùng một danh từ lơ lớ nghe tương tự “Pei-ù-ko” hay “Peăng-ko” không rõ chắc được.

Bằng như có ai hỏi họ sát đê quá. Để tránh cái khó họ dùng một danh từ khác, rõ rệt không còn chối cãi và lầm lộn nữa, ấy là danh từ *Srock young* ta âm ra “Sóc

Société des Études Indochinoises, deuxième semestre 1910, page 26. Prei Kor pourrait se traduire plutôt par *Forêt des boeufs* que par *Forêt des kapokiers*.

b) *Note sur l'étymologie du nom de Saigon.* - Extrême-Asie, Octobre 1931, pages 227-229. Dans une revue éphémère TOURISME, publiée à Saigon, diverses étymologies avaient été antérieurement proposées. cf N.16 (7 Aout 1925) *Une autre étymologie de Saigon*; N.12 (18 Septembre 1925): *Erymologie* (après Schreiner, Legrand de la Liraye, Luro, Adrien Launay); N.115 (9 Octobre 1925): *Erymologie*. Il y a peu à retenir de ces interprétations vavariées. D'après L. Malleret: “A la recherche ce Pei Nokor.” Buletin de la Société des Etudes Indochinoises, 1942, deuxième trimestre, pages 23-24).

(2) *Angkor, Nokor:* du sanscrit NAGARA: “La ville royale, a capitale”. L'Indochine par B.P. Groslier, p.245 (Angkor, Nokor do Phạn tự NAGARA: “đế đô, kinh đô”).

Duòng” để chỉ xứ Sài Gòn (1). Lấy theo điểm này và căn cứ hai chữ nên thơ *Strock young*, thì người Cam Bốt tự ngàn xưa đã ngấm ngầm nhìn nhận đất Sài Gòn là lãnh thổ Việt Nam không chối được. Dân Khmer Lục Tỉnh là người trí óc mộc mạc chất phác, người cùi lục làm ăn, không biết nói láo và không biết ngụy biện! Do các thuyết Lang sa kể trên, ta có thể kết luận:

Dưới thời đại cam-bốt-diên, Sài Gòn là nước, xứ ở *giữa rừng* (*Prei Mokor*). Vìn theo thuyết này danh từ “Sài Gòn”, trước định do *Prei Nokor* là *rừng* gòn không vững(2). Nay nên dịch “lâm quốc” đúng hơn. Tóm lại, danh từ “Sài Gòn” không át do điển *Prei-Nokor* mà có.

3.- Theo dấu người Tàu, năm 1680 đến miền Nam, năm 1778 lập Đề Ngạn

Từ năm 1680, đã có dấu chân Hán tử trên dãy đất miền Nam nhưng họ tới lui đông đảo trên vùng Sài Gòn nhứt là từ năm 1778.

---

(1) Strock biến ra tiếng Việt là “sốc” tức xứ của người Miên ở. Về sau, “sốc” nghĩa là xứ, vùng. Tỷ dụ: Sốc thổ, sốc mọi, sốc Việt (*Strock young*). Về danh từ “Young” hay “Yuonn” hoặc “duong”, chưa ai giải nghĩa ổn thỏa. Có thuyết cho “duong” do tiếng Phạn “Young na” tức là người ngoại kiều. Cắt nghĩa làm vậy e thông thái quá, sợi tóc chè làm đôi, theo ý tôi, phải chăng “duong” do tiếng chót danh từ *An nam quốc vương* của vua chúa ta dùng để xưng hô đời trước mà có. Người Khmer quen nói tiếng mệt, danh từ *An nam quốc vương* quá dài dòng bẽ miệng, bẽ môi, khó nói, nên họ dùng gọn chữ “vương” cũng đủ và “vương” biến lần “yuong” v.v... Có danh từ năm loạn 1945-1946 người Miên dùng làm khẩu hiệu là *Cáp duòng*. Cáp là chém đầu “Cáp duòng” là chém đầu thắng Việt!

(2) Trong tập “Souvenirs historiques” cụ Trương Vĩnh Ký quả quyết người Khmer xưa có trồng gòn chung quanh đồn Cây Mai và chính người còn thấy vài gốc cổ thụ này tại vùng ấy năm 1885.

Tài liệu này thấy rõ ràng trong bộ sách *Annuaire de la Cochinchine Française pour l'année 1866*. Nơi trang 83 và 84 của quyển sách hiếm có này, mục nói về thành phố **CHOLEN**, tác giả là hải quân Trung úy Francis GARNIER, thanh tra chánh trị bản xứ, viết nguyên văn bằng tiếng Pháp, tôi xin sao lục đây để ra sau:

“**CHOLEN.** - Vers la fin du XVIIe siècle, plusieurs milliers de Chinois préférant l'exil à la domination tartare, partirent de Canton, pour demander des terres à l'empereur d'Annam. Celui-ci leur désigna la Basse Cochinchine: il se débarassait de la sorte d'une multitude trop hardie pour ne pas devenir bientôt dangereuse, et en faisait, en même temps, l'avantcoureur de ses projets de conquête sur le Cambodge. Les émigrés se dirigèrent donc vers le pays de Gia Dinh, et s'établirent à Mitho et à Bien-Hoa. Ce dernier point se développa rapidement sous leur influence, et l'île Cou-lao-pho devint le point fréquenté où chaque année de nombreuses jonques vinrent entreposer leurs marchandises

A partir de ce moment, on voit les Chinois jouer un grand rôle dans toutes les guerres qui eurent une partie de l'Indochine pur théâtre, et, aussi redoutés comme alliés que comme adversaires, imposer parfois des conditions aux diverses parties belligérantes. Ce fut ainsi que, à peu près à la même époque, le Chinois MAC CUU s'empara de Hatien, sur le Cambodge, pour le compte de la cour de Hué, et reçut de celle-ci, pour lui et ses descendants, l'investiture de la province dont cette ville est la capitale. Hatien devint bientôt peuplée et florissante et garde encore, aux yeux des

Annamites, cette réputation d'élégance et de civilisation dont la colonisation chinoise a toujours eu le prestige pour eux.

Un siècle plus tard (1773), la révolte des TAYSON qui'éclata tout, d'abord dans les montagnes de la province de Qui-Nhơn, et s'étendit rapidement dans le sud, chassa de Bien-Hoa le mouvemnet commercial qu'y avaient attiré les Chinois. Ceux-ci abandonnèrent Cou-lao-pho, remontèrent de fleuve de Tan-Binh, et vinrent choisir la position actuelle de CHOLEN. Cette création date d'environ 1778. Ils appellèrent leur nouvelle résidence TAI-NGON ou TIN-GAN. Le nom transformé par les Annamites en celui de SAIGON fut depuis appliqué à tort, par l'expédition française, au SAIGON actuel dont la dénomination locale est BEN-NGHE ou BEN-THANH.

Mais la rébellion ne s'arrêtra pas à la conquête de la province de Bien-Hoa: le chef des TAY-SON Nguyen Van Nhac pénétra peu après dans la province de PHAN-YEN (Gia-Dinh), battit les troupes impériales, et passa au fil de l'épée tous les Chinois établis à Saigon (1782).

Il en périt plus de dix mille, dit l'auteur du *Gia-Dinh Thanh thung chi*, à qui nous empruntons tous ces détails; la terre fut couverte de cadavres depuis Ben-Nghe jusqu'à Saigon, et comme on les jetait dans la rivière, elle en fut réellement arrêtée dans son cours; personne ne voulut manger du poisson pendant un espace de temps qui ne dura pas moins de trois mois. Les marchandises de toutes sortes appartenant aux Chinois telles que thé, étoffes de soie,

remèdes, parfums, papiers, jonchèrent la route pendant longtemps, sans que personne osât y toucher. L'année d'après (année Qui-Meo - 1783), le prix du thé s'élavait jusqu'à 8 ligatures la livre, une aiguille coutait jusqu'à 1 tayen; toutes les marchandises augmentèrent de prix à proportion (Traduction AUBARET).

On peut juger par ces lignes de l'historien officiel de Gia-Dinh, de l'importance qu'avait déjà à cette époque la colonie chinoise de CHOLEN, et dans quelle dépendance du commerce chinois était tombée la contrée entière.

Quand GIA-LONG, maître enfin de ces états, eut rétabli la paix dans les provinces de la Basse Co chinchine, Cholen recouvra bientôt toute son activité et toute sa richesse, et la persévérance chinoise, triomphant des restrictions commerciales et des vexations de tout genre, en fit bientôt le marché le plus important des six provinces. La défense d'exportation étendue à presque toutes les denrées autres que le riz, l'édit qui limitait le nombre des Chinois, les lois somptuaires qui leur étaient appliquées, ne lassèrent ni leur habileté, ni leur génie commercial. Toutes mesures qui n'étaient, d'ailleurs, pour les mandarins que des occasions de corruption de plus, n'empêchèrent pas les Chinois de construire à leurs frais à Cholen des quais en pierre sur une étendue de plusieurs kilomètres, et de contribuer pour une part considérable au creusement du canal destiné à relier le Binh-Duong ou Vam Ben Nghe (arroyo Chinois) au Ruot Ngua qui aboutit au Rach Cat (1819). Le Ruot Ngua avait été lui même canalisé en 1772.

En même temps, on acheva les travaux de l'arroyo de la Poste, dont le creusement avait été ébauché des 1755. En 1820, la route commerciale du Cambodge à Saigon par Mitho se trouva complètement terminée, et à partir de ce moment, Cholen redevint l'entrepôt nécessaire de toutes les denrées de cette riche zone" (Annuaire de la Cochinchine Française pour l'année 1886, pages 83-84).

Cứ theo thuyết này, người Tàu dùng thuyền buồm chuyên chở hàng hóa, tơ lụa, trái cây khô và tươi v.v... của xứ họ qua dự trữ tại Cù lao Phố (Biên Hòa) (1). (Mãi về sau, họ vẫn dùng thuyền cây chạy buồm để chở lúa gạo, cá khô, trầm hương của Nam Việt qua Trung Quốc, và bận trở về Nam nếu không đủ tơ lụa hàng hóa, họ còn có sáng kiến chở đá, gạch, đồ gốm, để vừa cho thuyền đủ sức kh:red sóng ít nhồi, vừa có đủ đồ dùng để xây cất chùa chiền tại Việt Nam y một thể thức như bên xứ họ). Vào thời ấy, người Tàu vẫn là những tay lợi hại và đắc lực ám trợ mọi cách và cả hai bên vào các cuộc nội loạn miền Nam. Có thể nói hễ họ dựa vào bên nào là bên ấy có phần chắc thắng địch thủ dễ dàng. Dân chúng nể uy danh họ và kiêng sợ võ lực bạo tàn của họ, thậm chí các tay lãnh

(1) Nông Nại đại phố - Đến Biên Hòa, Trần Thượng Xuyên bắt đầu khai thác, chiêu nạp khách buôn Tàu, xây dựng phố phường, lót đường, làm nhà ngói vách vôi, có lầu cao hai tầng liền lạc dài bờ sông trên năm dặm, chia làm hai nhai lộ, nhai lớn giữa phố đá trắng, nhai ngang lót đá ong, nhai nhỏ lót đá xanh, đường rộng lớn, người buôn kè bán tụ tập đông đúc, tàu đi biển, ghe thuyền đậu san sát liền khúc sông, quả là một đô hội sung túc.

Năm 1778, Tây Sơn tràn vào giết gần sạch, dỡ hết luồn nhà cửa, đá gạch, cửa cài, làm suy sụp luôn "Phố" này (tài liệu theo Đại Nam nhất thống chí, bản dịch Nguyễn Tạo, trang 25).

tụ đương thời: Nhạc, Huệ, Nguyễn Ánh, cũng lợi dụng họ để mượn thế *lấy giáo Tàu đâm Chέc* cho họ sát hại lẫn nhau bớt. Xét ra đời nào cũng có họ ám trợ ta chống lại Trung Quốc: với danh nghĩa “di thần Minh Mạt”, họ là người gốc Hán tộc lại “tả” rất sướng tay lính để đuôi sam Mǎn Thanh và biết đâu chừng, trong trận Đồng Đa, há chẳng có quân sĩ Tàu hươu mã tấu ám trợ vua Quang Trung đánh giặc Chέc!

Cũng như dưới danh từ hội kín, như gần đây có “Thiện Địa Hội”, nào “Nghĩa hòa đoàn”, nào “Nghĩa hùng đoàn”, từ ngàn xưa họ đã từng làm mưa làm gió một thời và đánh giặc mướn cho cả hai phe, khi theo chúa Nguyễn Ánh, khi theo Tây Sơn Nhạc Huệ và về sau cùng, thì có họ núp dưới bóng cờ Đen, trợ giúp triều đình Huế chống quân đội Pháp thời Tự Đức, và núp dưới hiệu lệnh “Tư Mất, Phan Xích Long” phá khám cũ Sài Gòn và làm phản chống chánh phủ Đô hộ Pháp lối năm 1914-1915. Anh hùng bất đắc chí, săn tánh phiêu lưu, họ cư xử không khác các nhân vật, các “đại ca” trong truyện Tàu bất hủ, khi làm tướng cướp khi lại tế khốn phò nguy! Nhưng cũng bởi tánh ăn ở không minh bạch, nên khi Tây Sơn nổi dậy (1773), kéo cờ bách thắng vào Nam, thuận tay, họ bèn quét đuổi quân Tàu ra khỏi Cù lao Phố (Biên Hòa) là nơi tàn quân Minh đến lập cơ sở từ năm 1680. Khi ấy, những khách thương Tàu mất chỗ bèn rút lui theo con sông Tân Bình (Bến Nghé), họ nhăm xem địa thế, cân nhắc kỹ càng thiên thời địa lợi và sau rốt họ lựa vùng đất ở giữa chẹn đường Mỹ Tho đi Cù lao Phố mà xây dựng tân sở, tân sở này sau trở nên thành phố Chợ Lớn ngày nay vậy.

Tác giả Grancis Garnier, quả quyết: *THỊ TRẤN CHỢ LỚN DO NGƯỜI TÀU TẠO LẬP VÀO NĂM 1778 ĐÂY THÔI.* (đến năm năm 1978 tới đây mới đúng hai trăm tuổi). Thị trấn này vừa phát đạt chưa được bốn năm năm đến năm 1782, thì ngộ nạn lớn: năm ấy, chúa Tây Sơn Nguyễn Văn Nhạc đánh lấy được thành Phan Yên (Gia Định), thừa cơ làm cỏ sạch người Tàu một phen nữa. (Sở dĩ Tây Sơn giận dai như thế, theo một giả thuyết tôi được nghe gia nghiêm kẽ lại, có lẽ một phần do hậu quả những cờ gian bạc lận giữa các tay tổ Tàu và Biện Nhạc năm xưa, một phần khác quan trọng hơn, là lại đã không tiếp tay chống Nguyễn Ánh mà còn tiếp tế lương phan, v.v...). Sau trận giặc năm 1782, theo Trịnh Hoài Đức thuật lại, thì hàng hóa các tiệm buôn Tàu như trà, vải lụa, thuốc men, hương liệu, giấy má, đủ loại, bị tuôn ra bỏ bừa bãi lèn khênh ngập đường sá, hèn lâu như vậy mà không ai dám rơ dám mót lượm về xài. Qua năm 1783, giá hàng hóa vụt lên mà ngợp: kim may, mỗi cây một lượng bạc, trà tàu tám quan tiền một cân... Còn nói chi số binh sĩ và thường dân Tàu bị chết đâm chết lui để trên số muôn, thậm chí thây ma lớp nằm chật đất, ngổn ngang từ vàm Bến Nghé đến tận kinh Chợ Lớn, lớp khác bị chuồi xuống nước, xác ma da, thăng chõng kẹo lèn một khúc sông, làm cho ngót ba bốn tháng trường, dân gian nghe nhắc mà ớn xương sống không dám rờ đến miếng thịt xương thịt cá! Nhưng quả người Tàu là giống dân giàu tính nhẫn耐 nhất thế giới: tính coi họ thất bại to tát làm vậy mà họ không bỏ cơ sở làm ăn. Ít lâu sau họ gầy dựng lại cơ sở Chợ Lớn, có mòn sung túc thịnh vượng hơn trước bá bội.

Họ lấy đất đắp thêm bờ kinh chô mới tạo lập, cẩn đá thêm cao ráo và kiên cố. Và có lẽ để ghi nhớ công trạng này họ đặt tên chô mới là “Tai-Ngon”, hoặc “Tin-Gan”, mà phát âm theo giọng Quảng Đông thì nghe ra “Thầy Ngòn” hay “Thì Ngòn”. Xét theo mặt chữ, thì “Tai-Ngon”, “Tin-Gan”, “Thầy-Ngòn”, “Thì Ngòn” đọc theo giọng Việt là “Đè-Ngạn”:

Đè; Đê: là cái bờ, cái đê ngăn nước.

Đè: cũng có nghĩa là nấm lấy. (*Đè Cương khiết lanh* là nấm lấy dây lớn của cái lưới, tức nhiên cả cái lưới sẽ trương ra; kéo cái cổ áo thì cả chiếc áo nhắc lên. Nghĩa bóng: *nấm lấy chô chủ yếu*. Kể ra khi đi lừa địa thế, đã đặt cả một hy vọng lớn rồi).

Ngạn : là bờ sông cao dốc.

Đè Ngạn là vùng Chợ Lớn cũ ngày nay vậy. (Truy ra là xóm Quảng Đông Nhai chô miếu Quan Đế, miếu Tam Hộ).

Còn khi khác nữa, họ dùng danh từ “Tây Cống” mà họ phát âm nghe “Xi-cóon”, hoặc “Tây-cóon” (theo giọng Quảng). Theo ý tôi, “Xi-Cóon” hay “Xây-cóon” đây là các phát âm giữa người Tàu với nhau để ám chỉ vùng mà người Pháp hiểu là “Sài Gòn”, do giọng Tàu, vùng của người Việt ăn và ở, vùng ấy tức là vùng Chợ cũ Sài Gòn, ngót trăm năm về trước, xưa kia thuộc Nam Triệu gọi là “Chợ Vái”, thuộc khu phố lâu chung quanh Tổng Ngân khố ngày nay: đường Nguyễn Huệ, Ngô Đức Kế, Võ Di Nguy, Phủ Kiệt, ăn lan ra phố kinh lấp (Hàm Nghi), v.v... và đây

là cách nhái giọng nói, nhại tiếng “Sài Gòn” của ta, chớ không đúng theo chữ viết sǎn 西貢. “Xi-Cóon” giọng Quảng viết ra Hán tự thành “Tây Cống” như vậy là chắc chắn rồi! Xin đừng hiểu theo một văn sĩ trẻ, giàu óc tưởng tượng, nhưng túng đè, ghi trên tạp chí “Phổ thông” độ nọ cắt nghĩa “Tây cống” là thành trì của vua Tự Đức ngày xưa cống hiến cho Tây! Tôi không theo phái bảo hoàng, nhưng tưởng viết làm vậy nhơ ngòi bút, nhục quốc thể, người nước ngoài cười; thêm đắc tội với tiền nhân.

Tóm lại: Tây cống: Xi-cóon, là xóm Việt, Sài Gòn của người Nam, không phải xóm Tàu trong Chợ Lớn, tức Thầy-Ngôn, chữ viết đọc là Đề Ngạn.

Có ý nghe người Tàu khi nói chuyện với nhau, khi rủ đi chơi vùng “Chợ Sài Gòn”; họ nói gọn lỏn “hui Cái Xị”, mà “Cái Xị” đây là “nhai thị” tức “chợ”, hoặc giả họ nói “xanh cái xị” là “tân nhai thị”, tức là “chợ mới”, (chợ Việt mới). Khi nào họ muốn ám chỉ Chợ Lớn Tàu, họ lại dùng danh từ “Thầy Ngôn”, là Đề Ngạn vậy.

Đời Tây mới qua, lối năm 1860, làm môi giới giao dịch đầu tiên với Lang sa người Tàu, phần nhiều gốc Phước Kiến hay Quảng Đông từ nấu bếp, cai thầu, bán rượu lẻ, mái chín đến những mại bản lớn.

Việt, ta nói: SÀI GÒN.

Tàu, họ nói: THẦY NGÔNN, XÌ CỤN.

Ai muốn hiểu thế nào thì hiểu!

Gần đây hơn hết, khi hai đô thị sáp nhập làm một “Tây Cống dồn với Đề Ngạn làm một khối duy nhất”, Tàu họ dùng một danh từ hết sức gọn và sáng, ấy là Tây Đề.

Trở lại dấu vết Tổ tiên Việt.

Cái lộn xộn rắc rối làm cho ngày nay chúng ta điên đầu khó biết địa điểm đâu là Sài Gòn chánh thức, truy rõ ra, cũng tại Lang sa mà có!

Trước đây, thuở đàng cựu, người Việt có ba danh từ:

1. *Thành Sài Gòn* do Minh Mạng dạy xây năm 1836, vị trí ở gần Ba Son.

2. *Chợ Bến Thành* (*ở gần bến và thành*) phân ra hai chợ:

a. *Chợ Cũ* ở chỗ Tổng Ngân Khố ngày nay, do Chợ Vải ngày xưa cất lại bằng gạch và sườn kèo sắt, năm 1913 phá bỏ.

2. *Chợ Mới* và Chợ ngày nay quen gọi là Chợ Mới Bến Thành, Tàu gọi “Tân nhai thị” hay vòn vẹn “Cái Xí” khởi công năm 1912, đến tháng 3 năm 1914, chợ cất rồi, ăn lè lạc thành tiếng đồn rùm beng có cột đèn chưng cột bảy bang, xe bông, hát ngoài trời v.v...; các bác viết bài “mừng lễ khai tân thị” xướng họa không dứt.

3. Hai vùng này gộp lại có tên chung là Bến Nghé.

Trong lúc ấy thì người Tàu dùng danh từ “Thầy Ngồn” (Đè Ngạn) để gọi vùng buôn bán “Chợ Lớn” và danh từ “Xi-Cóon” (Tây Cống) để ám chỉ xóm của Việt túc là Chợ Bến Thành (từ xưa đến năm 1919 sự buôn bán vẫn nằm trong tay Huê kiều, người Việt bắt đầu qua nghề thương mài chỉ từ năm 1920 về sau).

Kịp đến buổi Tây qua, đứng trước danh từ “Bến Nghé”

và “Sài Gòn” thì hai chữ “Bến Nghé” đối với Tây, lúu lưỡi khó nói quá, nên chỉ săn uy lực kẻ chiến thắng trong tay, Tây bèn ép các sắc dân: Nam; Chà, Chèc, đều phải bỏ danh từ “Bến Nghé” và để thay vào đó, Tây ép dùng hai tiếng “Sài Gòn” (1) vừa kêu giòn, vừa dễ đọc. (Cũng như họ đã đọc và nói “Cho len” thay vì “Chợ Lớn”, rồi đọc và nói “Da Kao” thay vì “Đất Hộ”. Dân ta bắt chước theo còn ăn còn nói mạnh dạn hơn nữa, cho đến ngày nay họ đi rồi mà các danh từ ngoại lai này chưa hết hẳn). Một lúc, để chọn tên đặt cho kinh đô Nam Việt, Tây đã nghĩ đến danh từ “Gia Định” nhưng họ lại chê là di tích cựu trào, khêu gợi chuyện xưa nên họ không dùng. Kế đó, họ muốn chọn danh từ “Bà Chiểu”, nhưng họ cũng không thâu nhận vì “Bà Chiểu” như “Gia Định” là tên cũ của trào xưa, họ cố tránh, lại nữa “khi viết lại viết tháu, hoặc dùng gõi điện tín, sợ e có khi đọc lầm hiểu lầm là “Bạc Liêu” thì khốn.

Tóm lại danh từ “Sài Gòn” trở nên bát tử vì người Việt, người Tàu, trong lúc đàm thoại với Lang sa hoặc viết thơ hay ký giao kèo với họ; một nửa chiêu ý người mới, một nửa “nịnh Tây”, bèn dùng luôn danh từ “Sài Gòn” thay thế danh từ “Bến Nghé”, lâu ngày quen tai quen mắt và càng phổ biến rộng thêm mãi, khiến nên “Sài Gòn” đã soán ngôi “Bến Nghé” và “Bến Nghé” thỉnh thoảng chỉ còn nghe nói trong giới người cố cựu đất Gia Định chính cống mà thôi.

(1) Hồi đời đức Linh mục Bá Đa Lộc đã nâng dùng danh từ “Sài Gòn” trong thư tín nhưng đến lối năm 1860 danh từ này mới phổ biến rộng và thống nhất.

III
PHẦN THỨ BA

1. Sài Gòn dưới trào NGUYỄN ÁNH (1774-1820)
Thủ nhắc lại vài nét ăn thói ở thời
Quan Lớn Thượng.

2. Sài Gòn dưới Trào Minh Mạng (1820-1840)

Thật ra, khó mà tóm tắt trong vài câu gọn và đầy đủ về điển tích chung quanh thành và đất Sài Gòn. Muốn hiểu vấn đề này, phải chịu khó tìm dấu gót vua Gia Long trong những năm người bôn tẩu trong Nam, từ năm 1774, và theo dõi các vị vua chúa nhà Nguyễn đến năm khai chiến cùng binh Pháp là năm 1859.

Phần này chia ra:

1. Thời đại Nguyễn Ánh (từ năm 1774 đến năm 1820). (Nguyễn Phúc Ánh xưng chúa từ năm 1774-1802, tức là vị hoàng đế lấy đế hiệu Gia Long từ năm 1802-1820).

(Xem một đoạn tả về vài nét ăn thói ở dưới triều hai vua Gia Long và Minh Mạng lúc quan Tả quân còn làm Tổng trấn tại Gia Định);

2. Sau năm biến cố 1859;

3. Tày đến Tây đi (dứt trước năm ký hiệp định Genève 1954).

1. Sài Gòn dưới trào Nguyễn Ánh (1774 - 1820)

Cõi Nam, đến năm 1772, Chúa Nguyễn đóng đô ở Huế. Lâm cảnh lưỡng đầu thọ địch, trên thì Chúa Trịnh Sâm sai tướng binh đánh xuống, dưới lại bị quân Tây Sơn nổi dậy, giết lên.

Qua năm 1774, Nguyễn Duệ Tông cùng hai cháu là Mục Vương và Nguyễn Ánh phải rời Huế đào ty vào Đồng Nai.

Từ năm 1774 đến năm 1789, ngót 15 năm, Chúa Nguyễn Ánh bị Tây Sơn đánh đuổi, chạy gần khắp nơi, khi thì về nương náu vùng Sài Gòn, mà về như vậy ở cũng không được lâu, khi lê gót lưu vong khắp miền Cà Mau (lúc bấy giờ gọi là Đông Xuyên), khi lại chạy ẩn trốn ngoài hòn Phú Quốc (1782-1786). Mỗi năm cứ đến mùa gió thuận thì binh Tây Sơn trẩy thuyền vào Nam ruồng kiềm, quyết tận diệt dòng Nguyễn Phúc.

Chúa Nguyễn Ánh ẩn núp miền Nam còn để lại nhiều cảm tình trong dân chúng. Cho đến ngày nay, người Lục tỉnh cõi cũ đặt tên con đứa đầu lòng luôn là “thứ hai” rồi thứ ba, tư v.v... vì kiêng chữ “cả” riêng dành tưởng niệm ông Hoàng Cả là Đông Cung Cảnh.

Trong thú chơi ám chén, di tích *Gia Long tẩu quốc*

còn ghi lại ở vài bộ chén trà cổ, tôi biết có đến ba kiểu vẽ khác nhau. Cả ba kiểu đều vẽ hình một khách lữ hành đứng độc thân bờ sông bên kia, tựa hồ đang chờ một chiếc thuyền con lồng lờ giữa vời ra rước khác nhau chẳng là tại hai câu thi:

Một bộ chén thì:

Bình kiều nhơn hoán độ,

Chuyển lực tiếu thuyền lai.

(Cầu vững, người kêu đò, ra sức, thuyền lại gần).

Một bộ chén khác nữa thì:

Ngư gia độ hoàng gia,

Âm tinh ngộ dế tinh

(Ông chài độ ông vua, sao âm gấp sao đế).

Bộ thứ ba vẽ y hai bộ trước duy không có đề thi.

Nghiêm ra bộ “Bình kiều”... có lẽ cổ hơn bộ “Ngư gia”, nhưng cũng không có gì dám quả quyết. Trái lại bộ “Ngư gia...” nói sát đề hơn, tuy phải giọng cao kỳ để vương khó chịu! Còn bộ ba, khỏi nói, khi hai bộ trước được thông dụng rồi, ai ai đều thuộc điển tích nằm lòng, cắt nghĩa nữa là thừa nên chi thợ vẽ bỏ không đề thi, vô ích. Tôi gấp cả thấy có trên vài chục bộ rá rời, còn trơ trọi cái dĩa bàn lẻ loi, không thấy bộ nào men già giặn cổ kính, có lẽ toàn mới ký kiểu vào thời Tự Đức hoặc gần đây: một dĩa đẹp tuyệt, rạn da rắn, nét vẽ thẫn tình, thì hiện chủ nó, ông bác sĩ H. mua được tại Huế, đã mang luôn về Pháp, mất dạng biệt tích cho mỹ thuật xứ sở. Nay Viện Bảo

tàng Sài Gòn có đủ hai kiểu dĩa vẽ tích này, bày tại phòng triển lãm mỹ thuật Việt. Tháng ba dương lịch năm 1960, tình cờ tôi mua được một chén tống và hai chén quân vẽ tích này, (thiếu một chén quân và một dĩa bàn). Hiệu dưới đáy đế “Tân Sửu” (1841). Theo tôi đây là bộ chén cổ nhứt kiểu *Gia Long tấu quốc* do sứ bộ năm đầu Thiệu Trị sang Tàu mang về.

Năm 1789, Nguyễn Ánh cả thang Tây Sơn, thâu được Sài Gòn và ra lệnh xây đắp thành trì thêm kiên cố. Tính ra thành này xây năm Canh Tuất (1790) đến năm Minh Mạng thứ 16 (1835) thì bị hạ, vốn vẹn dùng chỉ bốn mươi lăm năm, uổng quá! Về sau sử sách gọi đây là (Gia Định phế thành).

Năm 1784, Linh mục Bá Đa Lộc đưa Hoàng tử Cảnh sang Pháp quốc định cầu cứu viện, chuyển về năm 1789 (14-7-1789) Bá Đa Lộc dẫn đường cho một số võ quan và quân nhơn Pháp, nhơn tránh nạn Cách mạng đảo chánh đột khởi một ngày nào bên xứ họ, nên tình nguyện đầu quân dưới cờ Nguyễn Chúa. Thành Sài Gòn do Gia Long ra lệnh xây cất là do quan Olivier de Puymanuel (cũng có sách viết de Puymanel) - ông này Việt danh là “Ông Tín”(1) xây theo kiểu Vauban: Thành xây tam giác ám theo Bát Quái, chữ gọi “Quy Thành”.

Vách cao mười lăm thước mộc, tính ra lối bốn thước

(1) Ngày 15 tháng 5 năm thứ 51 Cảnh Hưng (27-6-1790) de Puymanuel được Chúa Nguyễn sắc phong “Khâm sai Cai đội Thạnh oai hầu. (theo *Bulletin de Société des Etudes Indochinoises* năm 1935, trang 37).”

tây lẻ tám tấc (4m80), toàn bằng đá ong Biên Hòa kiểu “lục lăng” (1). Năm 1926, khi thợ đào móng cất nhà chọc trời góc đường Tự Do và Gia Long (building Catinat), thì gặp dưới đất cát lối năm thước sáu tây bể sâu (5m60), một mớ đá ong lục lăng, định chắc đó là chun cũ vách Thành Sài Gòn đời Gia Long xây năm 1790. (*Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises, N. Octobre-Décembre 1934, trang 48*).

Một di tích khác cũng của “Quy Thành” lại đào thấy năm 1935 tại nhà thương Đồn Đất, góc đường Lagrandière (Gia Long) và Lafont (Chu Mạnh Trinh). Theo ông Charles Lemire thì đường Lagrandière cũ là con đường đắp trên hào thành xưa. (Xem bản đồ) (*B.S.E.I.Oct./Déc. 1935, tr.51*). Hiện mớ đá lục lăng tìm năm 1926 còn lưu trữ tại kho của Viện Bảo tàng trong Vườn Bách thảo để làm dấu tích (2).

Theo ông Trương Vĩnh Ký kể lại thì trung tâm Thành 1790 ở đúng trung tâm nhà thờ lớn Đức Bà hiện nay, nơi đây thuở xưa có dựng một cây cờ lệnh to lớn. Theo ông L. Malleret đã nghiên cứu kỹ càng thì cờ lệnh này phải đặt lối trên con đường Hai Bà Trưng (Paul Blanchy) mới trùng chổ, vì thuở đó đường này là trung tâm đạo chia thành Gia Long ra làm hai phía bằng nhau (*B.S.E.I. năm 1935, nơi trang 45*). Cũng trong tập *B.S.E.I* năm 1935 này, nơi trang 53, tác giả kể khi xưa lúc đào nền móng để xây

(1) Gọi “lục lăng” vật có sáu khía: bình lục lăng, đá lục lăng. Cây lục lăng là cây tròn mà có khía, cây bên chắc.

Thăng lục lăng là đưa ngang tảng không biết phép (*Đại Nam quốc âm tự vị, Huỳnh Tịnh Của*).

(2) Những tảng đá lưu lại do được 0m34x0m34x0m11.

nhà thờ Đức Bà có gắp một lớp tro, cây, gạch và đá cháy lụn vụn dày trên ba tấc tây (0m30), định chừng đó là di tích kho lương mě của giặc KHÔI bị binh lính Minh Mạng đốt năm 1835 khi phá Quy Thành. Trong đống tro này, thợ đào đất đã gắp lèn kềnh ngổn ngang nào xác tiền điếu, tiền kẽm bị lửa cháy ra khỏi kẹo quánh lại, nào đạn súng to bằng gang sắt, bằng đá khối, nào hài cốt trẻ con còn đựng trong hũ trong vò.

Cứ theo tài liệu Trương Vĩnh Ký thì bốn vách Quy Thành, ám theo bốn hướng, có thể nói ở lọt vào:

1. *Đông*: đường Lê Thánh Tôn (d'Espagne cũ);

2. *Tây*: đường Phan Đình Phùng (Richaud cũ). (Cách nay gần bốn chục năm, thuở nhỏ, tôi nhớ tại góc Phan Đình Phùng chạy qua đại lộ Đinh Tiên Hoàng (Albert 1er cũ) có một hào thành sâu hóm, trên khoảng Albert 1er có đặt hai cây cầu bắc qua hai hào cạn (hào trong và hào ngoài), anh bạn nào xưa từng học trường Chasseloup lối năm 1920-1925, đi la mát nơi đây hồi đó ắt còn nhớ rõ; thêm thuở ấy có một chiếc xe hỏa cà xịch cà xác (le tortillard) chạy ngang dây phun khói lửa uốn mình vòng quanh bờ thành cũ coi như con rắn dài, oai nghi khá đại! Về sau hào thành bị lấp dần mất dạng, chỗ thì trồng dâu rồi biến thành Sở Canh nông và Trại Gia đình Bình sĩ Hồng thập tự, chỗ mới bồi đây dựng lên Viện Quốc gia khảo về vi trùng và bệnh lý gia súc, chỗ cất dinh thự các nhân viên Hàng hàng không. Một di tích hào thành khác nữa còn sót lại là đường Mạc Đĩnh Chi và Trần Cao Vân (Massiges và Larclauze cũ); ở góc này khoảng năm 1924-

1925 là nơi đất trống, tụ tập đến nghe Nguyễn An Ninh diễn thuyết (1) và dự tiệc dai Bùi Quang Chiêu đi Tây trở về, gốc này sầm uất, trước đây bốn mươi năm là chỗ đất thấp lầy lèi có cát ba căn nhà ngói trệt, thày tôi là giáo sư già Bernard Bourotte hàng ngày nói thường ở đây đêm thường nghe nhiều tiếng hú lợ lùng, ai không tin thử hỏi anh bạn thân ái Đốc phủ P.V.V. đã từng ở đó lì gan chịu ốm rét, chịu bỏ một đứa con vì đau bệnh và từng r้อน ốc những đêm mưa dai gió rít, nặng nề những oan hồn ma lạnh hào thành xưa. Cũng xóm này, thuở ấy có những trạm xe lửa đặt tên rất kêu: gare Larclauze là ga Hàng Sao; gare "la Citadelle" là ga Hào Thành, nay tên (Hào Thành) đã nhường lại cho sân cỏ đá banh và dãy nhà nhiều tầng mới cất.

3. *Bắc*: đường Đinh Tiên Hoàng (Albert 1er cũ) nối dài qua đường Cường Để (Luro cũ).

4. *Nam*: đường Công Lý (Mac Mahon sau gọi là Général de Gaulle). Hiện nay, ở giữa khoảng nhà dòng (Presbytère) nguyên vị trí góc thành xưa, còn nhiều dấu vết Quy Thành, nhìn kỹ còn nhận được.

Nhắc lại còn đường Hai Bà Trưng (đời Napoléon III tên Route Impériale, sau năm 1870 đổi là Nationale, từ năm 1902 lấy tên Paul Blanchy, rồi đổi từ năm 1952 là Trưng Nữ Vương, đến năm 1955 mới thiệt thò là đường Hai Bà Trưng) thì vào đời Đàng Cựu, vẫn cắt xẻ Quy Thành ra hai phần bằng nhau và ăn xuyên thấu bên này

(1) Nguyễn An Ninh nhóm họp ở đây trước rồi sau đó mới lên nói và diễn thuyết trên đường Lanzarotte.

qua bên kia thành.

Tám cửa Phan Yên Thành này còn ghi tên để lại rành rẽ. Đây là tài liệu theo ông Trương Vĩnh Ký.

Đông môn, cũng gọi là *Cửa Tiền* gồm hai cửa:

- Gia Định môn, day mặt ra hướng Chợ cũ Sài Gòn.
- Phan Yên Môn, trên con đường bọc theo kinh Cây Cám (nay con kinh này đã bị lấp mất dạng, nhưng dọ biết trước kia nó ở gần Kho đạn cũ).

Tây môn, cũng gọi là *Cửa Hậu*, gồm hai cửa:

- Võng Khuyết môn (ở lối cầu Bông).
- Cung Thìn môn (ở lối rạch Thị Nghè) (theo P.Ký)

Bắc môn, cũng gọi là *Cửa Tả*, gồm có:

- Hoài Lai môn (trổ về rạch Thị Nghè).
- Phục Viễn môn (cũng trổ về rạch Thị Nghè).

Nam môn, cũng gọi là *Cửa Hậu*, gồm có:

- Định Biên môn (lối ngã tư Công Lý và Hồng Thập Tự);

- Tuyên Hóa môn (đường Công Lý gần đường Frères Louis cũ, nay là đường Võ Tánh).

Theo Đại Nam *nhứt thống chí*, thì “Quy Thành” có tên khác là *Gia Định kinh* (sau vì phá bỏ nên lại gọi *Gia Định phế thành*) ở về địa phận làng Tân Khai, huyện Bình Dương và xây năm Canh Tuất (1790), vừa giống Bát Quái vừa giống hình hoa sen.

Theo bộ này, thì tám cửa thành là:

Đông

- Trần Hanh (Chấn Hanh)

Tây

- Cấn chỉ;

Bắc

- Tốn Thuận;

Nam

- Đoài Duyệt;

- Khôn Hậu;

- Khảm Hiểm;

- Kiền Nguyên (Càn Nguyên)

- Ly Minh

Trong thành đếm được dọc ngang tám con đường cái.

Thành, chu vi đo được:

- Từ Đông qua Tây: 130 trượng 2 xích (1).

- Từ Bắc qua Nam: cũng y như thế.

Thành xây hướng về Đông Bắc, và cao độ: 1 trượng 3 xích có ba bậc.

Bề cao của chum tường dày bảy trượng năm xích.

Trong thành đặt nhà Thái miếu và kho về bên tả, bên hữu là xưởng trại, ở giữa là hành cung.

Trại lính thì bố liệt chung quanh; trong để quân túc

(1) Theo Philastre, trượng và xích không y nhau, và tùy theo thời đại xé xích đôi chút. Đại để: xích hay thước mộc là 0m526 khi thì 0m40, khi lại 0m32 và phải 10 thóng mới là 1 tấc.

Ông bạn lão thành Vi Huyền Đắc, đọc đến đây, đề nghị về kích thước, nên lấy chiết trung 40cm để chuyển ra thước Tày tiện hơn.

vệ ở, trước sân có trụ cờ ba tùng, cao 12 trượng 5 thước, trên có Vọng đầu bát giác tọa (tháp canh) ở bên treo thang dây, trên đầu có quân thủ vọng ngồi gác, có việc gì quan ngại thì ban ngày treo cờ hiệu, ban đêm treo đèn hiệu, quân đội tuân theo đó làm hiệu lệnh điều khiển.

Hào thành sâu: 14 xích; bề ngang 10 trượng 5 xích; chu vi 794 trượng. Có xây điêu kiều, ngoài kiều có đắp thạch trại (xem hình số 1).

Năm Tân Dậu (1801), đại binh Nguyễn Ánh thâu được thành Phú Xuân (Huế). Vương sai tháo gỡ sườn nhà Thái miếu ở Sài Gòn chở ra Huế dựng lại. (1) Từ đây thành Sài Gòn lọt xuống hàng ải trấn thủ miền Nam, không còn là kinh đô Nguyễn triều nữa. Nhưng đến năm Quý Dậu (1813), Gia Long sai Nguyễn Văn Nhân và Trịnh Hoài Đức lập hành cung tại Sài Gòn, có xây gác chuông và gác trống hai bên tả hữu, định chừng chưa bỏ ý trở vào Nam và vẫn có lòng thiết lập triều đình tạm trong này ngộ khi hữu sự.

Sau tòa Hành cung, có dinh quan tướng súy.

Tại cửa Ly Minh có xây gác cao đặt tên gác Thân Minh.

Nơi ba cửa Kiền Nguyên, Ly Minh và Tốn Thuận có đặt trại lính lợp ngói vách sơn đỏ.

(1) Định cho mấy năm đầu đời vua Gia Long, chưa tuyển được danh mộc tốt nên phải chở Thái Miếu từ Sài Gòn ra Huế xây dựng lại như thế. Một bằng cá nữa là đền "Hiển trung từ" tại thành Ô Ma (Camp des Mares) vì làm bằng cây tạp (dầu) nên sau mới ăn hư nát. Ngôi nhà thờ lăng Bá Đa Lộc cũng bằng cây dầu nên sửa chữa hoài.

Qua đời Minh Mạng, có lệnh đổi tên cửa thành:

Trần Hanh	đổi làm	Phục viễn,
Cán Chỉ	"	Hoài Lai,
Tốn Thuận	"	Tĩnh Biên,
Đoài Duyệt	"	Tuyên Hóa,
Khôn Hậu	"	Cửng Thần,
Khảm Hiểm	"	Vọng Khuyết,
Kiền Nguyên	"	Gia Định,
Ly Minh	"	Phiên An.

Trong quyển *Souvenirs historiques*, ông Trương Vĩnh Ký theo lời truyền khẩu của các cụ già từng biết Thành năm 1790, đã ghi tên các cửa thành, nhưng địa điểm lại ghi khác (có lẽ vì không đọ lại với địa đồ). Nay tôi xin tóm

Tên các cửa thành đặt từ đời Gia Long	Đức Minh Mạng đổi lại	Theo ông Trương Vĩnh Ký
Đông Trần (Chấn) Hanh	Phục Viễn	Phục Viễn môn) cửa tả
Cán Chỉ	Hoài Lai	Hoài Lai môn) Bắc môn?
Tây Tốn Thuấn	Tĩnh Biên	Định Biên môn) cửa hữu
Đoài Duyệt	Tuyên Hóa	Tuyên Hóa môn) Nam môn?
Bắc Khôn Hậu	Cửng Thần	Cung Thần môn) cửa hậu
Khảm Hiểm	Vọng Khuyết	Vọng Khuyết môn) Tây môn?
Nam Kiền Nguyên	Gia Định	Gia Định môn) cửa tiền
Ly Minh	Phiên An	Phan Yên môn) Đông môn?

tất các tài liệu làm một bảng như sau

Như đã thấy, trên bản phương hướng không y và tên cửa thành cũng có đổi thay, tôi xin giữ đúng để các nhà khảo cứu tự so sánh và tìm hiểu lấy.

Đời quan Thượng (Lê Văn Duyệt) sai nỗi vách thành lên cao 1 thước 5 tấc dùng toàn đá ong kiên cố; vì vậy sau này bị khép vào tội tự chuyên và có ngoại tâm.

Năm 1832 (Minh Mạng thứ 13) vua sai đổi tên là Phiên An Thành (Phan Yên).

Năm 1833, Lê Văn Khôi làm phản, chiếm thành được ba năm.

Năm 1835, (Minh Mạng thứ 16), binh triều hạ thành Phiên An.

(Tài liệu trong *B.S.E.I.* năm 1935, trang 56-57. Những chi tiết thuộc *Đại Nam nhút thống chí* là do bản dịch Pháp Văn của ông Gaspardone).

Theo tài liệu của tập san Hội Cổ học Án Hoa (*Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises*) (Năm 1942, tập số 2), thì vào năm 1819, có một khách Hoa Kỳ mỹ danh là John White, từng châu lưu khắp thiên hạ, năm ấy có để chân đến đất Sài Gòn này. Trong quyển sổ tay của J.White, thấy có ghi rằng:

"Thành lũy Sài Gòn xây bằng đá ong; ở kế bên một cơ thủy trại, gần đó là xóm nhà dân cư gồm những lều lúp xúp thấp hẹp. Xóm buôn bán ở ném về hướng Đông. Khi

đức Gia Long dẹp yên Tây Sơn thì dân chúng tựu tề thành rất đông. Họ sửa sang nhà cửa lại mới, một phần lớn các gia đình này dồn về hướng Tây của thành lũy nhà vua” (1).

John White có ghi thêm rằng: “Thời buổi ấy dọc hai bên bờ sông và bờ kinh rạch, có vài chỗ đã được cẩn đá hay xây gạch kỹ càng, chạy nối dài non ngàn thước tây. Về công lộ có đường đã lát đá nguyên miếng lớn dễ coi, nhưng phần nhiều vẫn quanh co uốn khúc và không được chăm sóc tu bổ nên không được sạch”.

Về dân số thì thành Sài Gòn phỏng độ lối:

- Một trăm tam chục ngàn (180.000) người dân bốn thoả.
- Vài mươi ngàn (10.000) người Trung Quốc. (Đây là nói về Quy Thành năm 1790 và vùng phụ cận dưới thời Gia Long).

Sau đó ít lâu, năm 1822, lại có một bác sĩ thú y quý danh là ông Finlayson, tháp tùng phái đoàn Crawfurd, cũng có đến viếng Sài Gòn. Finlayson viết: “Sài Gòn gồm hai thành phố mỗi cái đều rộng lớn bằng hai nước Xiêm La. Ấy là:

1. Sài Gòn (Xin hiểu đây tác giả muốn nói về Đề Ngạn (Thầy Ngàn) hay Chợ Lớn.
2. Và Pingeh (có lẽ đây là Bến Nghé viết theo tác giả phát âm). (Tập san Cổ học Ấn Hoa nói trên).

1) Đây có lẽ tác giả muốn nói “xóm Tân Khai”, tục danh Chợ Sỏi, một tên khác nữa của “Vành Bến Nghé”.

Dựa theo Finlayson, chúng ta có thể hiểu được vì sao xưa ông Huỳnh Tịnh Của đã ghi trong bộ *Đại Nam quốc âm tự vị* của người rằng:

Sài Gòn là tên riêng đất Chợ Lớn, bấy giờ lại hiểu là đất Bến Nghé (Đ.N.Q.A.T.V., trang 280). (Rõ ràng trước kia danh từ “Sài Gòn” dùng để gọi thành phố Chợ Lớn, về sau mới áp dụng qua đất Bến Nghé).

Một đoạn khác, cũng trong tập san Cổ học Ăn Hoa kể trên, John Crawfurd viết năm 1828: “Sài Gòn gồm có Pingeh là khu vực của chánh phủ, gồm luôn thành trì bọc chung quanh khu vực ấy với một xóm buôn bán của người Tàu”(1).

Tóm lại, nếu chiếu theo tài liệu của hai người thấy tận mắt thành phố Sài Gòn, - Finlayson và Crawfurd - thì vào cuối thế kỷ 18 bước đầu thế kỷ 19, danh từ “Sài Gòn” đích thị dùng để gọi Chợ Lớn hiện nay. Trong bộ *Gia Định thành thông chí* của Trịnh Hoài Đức, bản dịch Aubaret năm 1863, vẫn ghi: “Sài Gòn là danh từ để gọi thành phố của người Trung Quốc ăn ở, phát âm giọng Tàu là “Tai ngòn” hoặc “Tingan”.

Trước năm 1790, khi trong Nam chưa có thành trì kiên cố thì đại binh chúa Nguyễn “đồn” dinh trại nơi xóm Tân Mỹ, sau di về “Chợ Điều Khiển” ở xóm Tân Thuận.

(1) Trong quyển “Promenade dans Saigon” của bà Hind Amold có một bản địa đồ trong ấy ghi rõ vùng mé sông Bến Nghé, khỏi Chợ Quán, có vùng gọi “Bazar Chinois”, đây là chỗ xưa kia người Tàu lụa để thiết lập xóm chợ “Đè Ngạn” sau khi bị Tây Sơn đuổi khỏi Nông Nại đại phố trên Biên Hòa năm 1778.

Năm Gia Long thứ 10 (1811) lại đi về “Đồn Dinh” nền cũ. Gia Long năm thứ 16 (1817) lại dời về Mỹ Hòa, cũng gọi là Nghĩa Hòa. Qua Minh Mạng năm thứ 13 (1832) vua ra lệnh dẹp dinh trại này.

Vua Minh Mạng vì giận giặc Khôi chiếm cứ mấy năm nên dẹp phá bỏ Quy Thành của Gia Long xây cất năm 1790. Qua năm thứ 17 (1836), Minh Mạng ra lệnh xây thành khác ở về hướng Đông Bắc Quy Thành.

Chiếu theo bản dịch Gaspardone của bộ *Gia Định thông chí*, Trịnh Hoài Đức, thì thành 1836 có bốn cửa, chu vi 429 trượng, cao 10 trượng 3 thốn, hào thành sâu 7 xích, bề ngang hào 11 trượng 4 xích. Thành 1836 ở tại làng Nghĩa Hòa, huyện Bình Dương (xem địa đồ).

Chính thành 1836, đến năm 1859 thì bị binh Pháp lấy được; Pháp gọi thành 1836 là “Citadelle de Saigon”. Đến năm 1859 thành bị hạ binh địa, tính ra xây năm 1836, hạ năm 1859, thành thử chỉ đúng vỏn vẹn hai mươi ba năm, còn vắn số thua Quy Thành của vua Gia Long nữa:

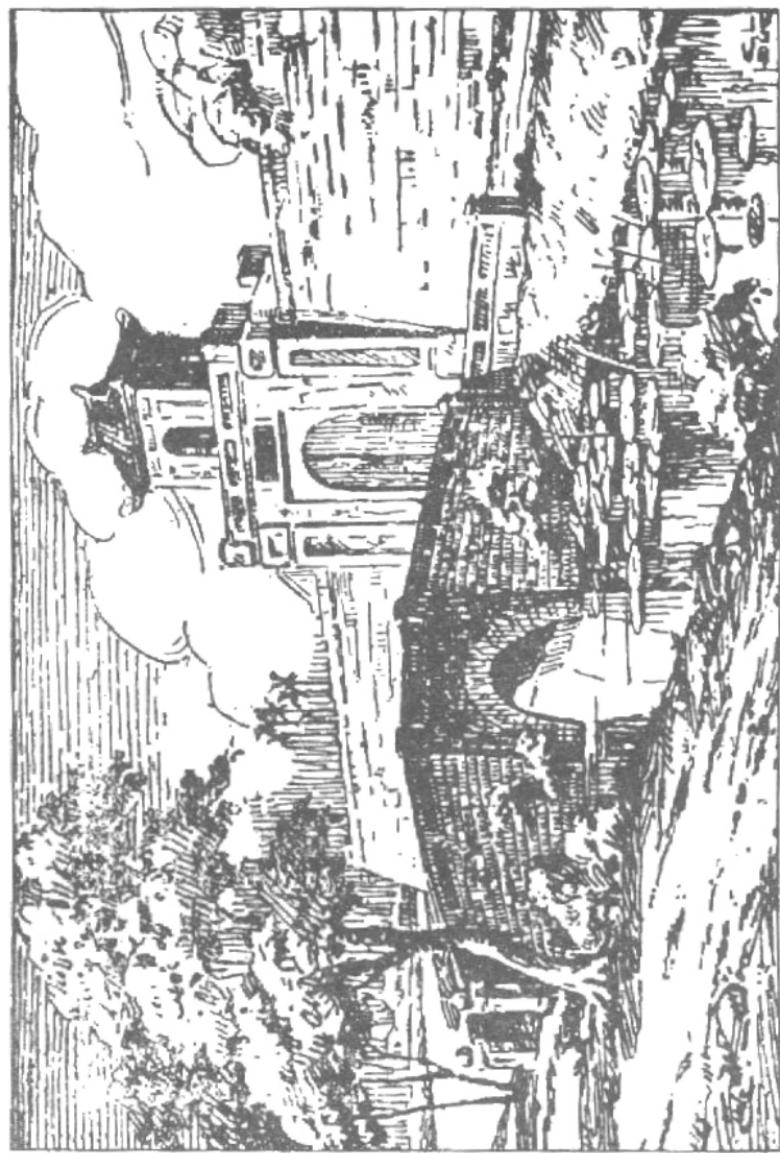
Quy Thành, xây năm 1790, phá năm 1835: 45 năm.

Thành Sài Gòn do Minh Mạng dẹp xây năm 1836, bị phá năm 1859, dùng được: 23 năm.

Nghĩ ra Minh Mạng phòng ngừa hậu hoạn, sợ một trận giặc Khôi tái diễn, nên phá Quy Thành còn có chỗ chố ché. Tuy vậy, người còn biết mót vật liệu thành cũ dùng vào việc tân tạo thành mới 1836. Đến như binh Tây, đoạt được thành “la Citadelle de Saigon” kiên cố, mới ràng ràng,

Ba đĩa xưa nhắc tích Gia Long tấu quốc

Cửa thành Minh Mạng xây năm 1836, bị lính Tây phá vỡ năm 1859 (phóng họa)

(xem trang 67-71)

Ông Charles Lemire thuật lại rằng: ngày 27 tháng giêng năm 1862, ông có thí nghiệm, thử thọc cây gậy cầm tay vào đống tro tàn, khi rút gậy ra thì đã cháy thành than (*Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises*, năm 1935, trang 8). Charles Lemire thuật tiếp rằng về sau chính bên phe Pháp có người tỏ ra tiếc hối hành động hủy hoại vô ích của Thủy sư Đề đốc Rigault de Genouilly nhưng đã muộn (*B.S.E.I.* 1935 kể trên, trang 96-97). Cho hay làm tướng đi chinh phục nước khác, có hạng còn chút lương tâm, hạng khác chỉ biết giết chóc, tàn phá, sát hại.

Sau khi triệt hạ thành “Citadelle de Saigon”, binh lính Pháp dùng sắt và vôi gạch xây thành lính “Sơn đá” của họ, tục danh “Thành 11è R.I.C” (*Caserne du Onzième Régiment de l’Infanterie Coloniale*) (Trại Bộ binh Thuộc địa đội thứ mười một; trại này nằm gần đúng vị trí Citadelle Việt xưa). (1).

Theo sử sách để lại, thành “Citadelle” Việt bắt đầu từ khu Lê Thánh Tôn chạy đến mé sông là dứt, gồm có khu Đường đường Đồn Đất (Hôpital Grall trước gọi Hôpital Militaire) (nay là bệnh viện Nhi Đồng II), thành cũ 11è R.I.C. và một khu vực thương mại phồn thịnh ở gần thành

(1) *Trại lính 11è R.I.C. cũ và Đường đường Grall*, có từ năm 1870. Gần hảng SHELL bây giờ, ngày trước có chôn những lính tử trận giặc năm 1859, chừng có nghĩa địa đô thành mới cải táng. Vị trí nghĩa địa ai cũng biết ở đầu đường Mạc Đĩnh Chi, tên cũ là Massiges, mà trước nữa là Bangkok. Ông d’Omay làm chủ sở Y tế cho đến năm 1874, bình nhơn của ông phản nhiều về năm nơi nghĩa địa nên lớp Tây cũ nói chơi với nhau, muốn trú ai chết sớm, thường nói: *Qu'on l'envoye à Bangkok* (gởi nó đi Bangkok giùm) hay là: *Qu'on l'envoye dans le jardin du père d’Omay* (cho nó vô nằm vĩnh viễn nơi hoa viên lão già d’Omay).

xưa. Nếu xem địa đồ, ta có thể đóng khung “Citadelle” trong bốn con đường hiện tại:

- Đường Phan Đình Phùng (Richaud cũ) (Nay là Nguyễn Đình Chiểu).

- Đường Nguyễn Bỉnh Khiêm (Rousseau cũ).

- Đường Nguyễn Bỉnh Khiêm (Rousseau cũ).

- Đường Nguyễn Du (Mossard cũ).

Năm 1859, binh Pháp đổ bộ, do ngả Luro (Cường Để, hiện nay là Đinh Tiên Hoàng) kéo lên công hầm thành Việt. Ngày nay, đi trên khúc đường này, trông thấy cửa thành trước mắt, độ chừng xưa cũng day mặt hướng này. Đọc theo vách rào các dinh thự của võ quan cao cấp bộ Thủy quân Việt (đường Cường Để) thấy cẩn nhiều đá to và gạch thô cỡ lớn, trong vườn, còn nhiều gốc cổ thụ cao ngất trời, hỏi ra di tích cố đô còn lại bao nhiêu đó. Lúc đổ bộ, tàu chiến Pháp thả neo tại công trường Mê Linh. Trào Pháp đặt tên là Place Rigault de Genouilly, có dựng tượng đồng to lớn để ghi chiến công Thủy sư Đề đốc này. Cũng vì thế, chỗ này xưa gọi “Một Hình”. Tương truyền những đêm mưa bão có bóng lão hình đồng hiện hình gọi đò qua sông. Trời đánh nhiều lần, lão không hầy hấn, tưởng như vậy mà “bền gan cùng tuế nguyệt”, không ngờ kip năm đảo chính 1945-1946, thanh niên lôi lão, hạ bệ lão xuống, nấu chảy ra biến thành bì súng bắn trả hận năm xưa (1).

*

Theo *Gia Định thông chí* thì năm 1777 (Đinh Dậu) Gia Long thâu phục được Sài Gòn, năm 1779 (Kỷ Hợi) sai

tu định địa đồ lập địa giới dinh Phiên Trấn. Năm 1790 (Canh Tuất) đắp thành bát quái trên gò cao thôn Tân Khai, tổng Bình Dương gọi đó là *Gia Định kinh*. Niên hiệu Gia Long nguyên niên (1802), cải tên Phủ Gia Định làm *Trấn Gia Định*, đặt Trấn quan thống trị. Qua năm thứ 7, cải làm *Gia Định Thành* do một Phó Tổng Trấn thống trị, gọi trấn Phiên An gồm luôn Biên Hòa, Định Tường, Vĩnh Thanh, Hà Tiên lại kiêm lãnh luôn trấn Bình Thuận.

Năm Minh Mạng thứ 13 (1832), đổi *Gia Định Thành* làm *Phiên An Tỉnh Thành*, đặt chức An Biên Tổng đốc thống trị hai tỉnh Phiên An và Biên Hòa. Năm Minh Mạng thứ 15 (1834), mang danh Nam Kỳ Lục tỉnh. Năm thứ 17 (1836), xây thành mới đổi danh là *Gia Định Tỉnh*. Đổi An Biên Tổng đốc làm *Định Biên Tổng đốc*.

---

(1) *Công trường Một Hình*: có từ năm 1863. Nhưng tượng de Genouilly năm 1879 mới dựng, qua năm 1945 thì bị hạ. Cũng năm 1945 hạ luôn tượng d'Adran, dựng từ năm 1903. Còn lão Gambetta có cả đến hai pho tượng. Cái thứ nhất, do đó thành đặt cho thợ Falguière làm bên Pháp đem qua đây, bởi không lựa ngày ăn lạc thành, nên khiến trước dựng giữa đường Norodom-Pellerin, sau dời về Chợ Cũ, chỗ Tổng Ngân khố hiện nay, rốt đem về vườn Tao Đàm. Kịp năm Nhựt đến, chánh phủ Pháp muốn thâu dụng số đồng dùng vào chiến tranh, sai thợ nấu lão Gambetta, thì hỡi ôi! Thân lão là ersatz, đồ đồng giả, không dùng được. Pho tượng thứ hai, thì do một nhơn vật về Pháp nghỉ hè rồi đặt làm và chở qua đây, khi biết dư dùng thì việc đã rồi, làm tội nghiệp cho pho tượng tiền nong có trà dù không chẳng biệt, duy biết pho tượng cứ để y trong hòm cây cho đến một ngày kia thùng và tượng biến đâu mất không một ai hay biết, nấu lấy đồng hoặc bán cho các chủ bán ve chai!

Địa thế Sài Gòn

Nhìn trên địa đồ, ta thấy rõ địa thế Sài Gòn khá gọi là hiềm trớ:

a) Thuở xưa khi chiến tranh còn “hiền”, đánh bộ thì lính đi chon không, còn binh khí thì dùng dao mác, mã tấu, chà gạc, đánh thủy, thì trông cậy nơi thuyền buồm, cung tên... Súng đồng nếu có thì bắn không xa, đạn đá đạn sắt làm sợ nhiều hơn giết chết. Vì thế, vị trí Sài Gòn đúng là hiềm yếu, kiên cố; nhờ ở giữa trung tâm các ngọn “sông sâu nước chảy” và giữa các đường lộ “búa giăng như lưới nhện”.

b) Nhờ ở cách biển tám mươi chín cây số ngàn (89 km) nếu tàu chiến tàu ô ở ngoài khơi kéo vào, thì Sài Gòn có đủ thời gian thủ thế và nghinh chiến. (1)

c) Nhờ đó ở trên gò trên nồng, cao hơn mặt biển trên mươi thước có hơn, Sài Gòn thêm có sǎn hai hào thiên nhiên che chở là sông Thị Nghè và sông Bến Nghé. Tuy vậy năm 1859, rạch Thị Nghè không đủ sức ngăn tàu sắt của Đề đốc Rigault de Genouilly và đã để cho tàu Pháp xáp cận thành...; nhưng bình nhụt nếu có phòng bị thả chông, nhận chìm xác ghe xác thuyền chở đá chẹn ở lòng sông cho thật nhiều, thì đủ ngăn sức giặc đường thủy một thời gian.

(1) Position de Saigon. à 10.47 lat. O.-106.38 long. E. Greenwich, à 89 km du Cap St. Jacques, 13.550 km de Marseille (7.316 milles) par mer, 12.000 km de Paris par air, d'après Indochine modern d'Eug. Teston et Maur. Percheron, lib. de France, Paris, page 454.

d) Sài Gòn có sự ủng hộ của nhiều đồn bao bọc xung quanh. Các đồn này nối liền nhau bởi các sông rạch búa tú giăng rất là thuận tiện và hiệu nghiệm. Vì bài biên khảo này có tính cách “thường đàm”, nên không sao chép tên các đồn, đã được ghi rõ trong quyển *Đại Nam nhứt thống chí* (*Lục tỉnh Nam Việt*), bản dịch Nguyễn Tạo, do Bộ Quốc gia Giáo dục, Nha Văn hóa, xuất bản năm 1959.

e) Thành Sài Gòn được tiện lợi là kề vựa lúa miền Nam, tức Chợ Lớn. Nếu chẳng may bị địch vây khốn, thì ít lo nạn đói. Vả lại, Sài Gòn có chứa rất nhiều nước lọc thiên nhiên dưới đất sâu, hẽ đào giếng là có nước ăn nước dùng rất tốt, không sợ nạn thiếu nước.

Từ Chợ Lớn xuống xa một đỗi thì có chợ Mỹ Tho là giáp mối các con sông đường thủy vận về miền Nam Lục Tỉnh, và lên thẳng Nam Vang (Phnôm-Pênh). (Ngày nào sự chuyên chở còn “ăn chịu” nhờ đường nước, thì chợ Mỹ Tho sung túc phồn thịnh ngày ấy. Ngày nay khách bộ hành và hàng hóa xoay qua dùng nhiều xe hơi chạy ét xăng hơn dùng tàu bè, cho nên chợ Mỹ đã “xuống chun”. Câu thi xưa *Trên Sài Gòn, dưới Mỹ Tho, đâu thiền hạ cũng nhường cho;... nay không còn đúng sự thật!* Trái lại, các chợ búa không nằm trên đường nước nhưng vẫn nằm trên đường lộ cái, như chợ Cai Lậy, bến phà Mỹ Thuận, chợ Cần Thơ, chợ Sóc Trăng, vẫn tấp phát như thường, nhờ xe qua lại hằng búa. Riêng bến phà Mỹ Thuận, ngày nào cầu bê tông sắt xây cất xong, xe khỏi xuống bắc, thì chợ nhóm nơi đây sẽ mất phồn thịnh. Luật tiến hóa là vậy: cái vui mừng của khách bộ hành được đi mau về lẹ bao nhiêu, lại là nỗi lo buồn của người buôn thúng bán

mệt dò Mỹ Thuận bấy nhiêu vậy!. Con đường thiết lộ của Pháp đặt trước kia, định nối liền mũi Cà Mau lên Nam Vang xuyên ngang Sài Gòn, vừa từ Sài Gòn chạy tới Mỹ Tho kế bị tháo gỡ: nhựa bánh cao su xe ô tô đã chiến thắng con đường sắt và chiếc hỏa xa.

Tóm lại, ngày trước chiến tranh, chiến cụ còn theo lối xưa, nên vị trí và địa thế Sài Gòn thật là dắc thế. Ngày nay, tuy chiến lược đã đến thời kỳ nguyên tử, nhưng nhờ đứng giữa ố nhện đường lộ tứ giăng, thêm có phi cảng rộng lớn, nên sự bành trướng và phồn thịnh của Sài Gòn càng tăng thêm mãi mãi, chớ không bớt.

Thứ nhắc lại vài nét ăn thói ở thời Quan Lớn Thượng

Quan Tả quân Lê Văn Duyệt làm Tổng trấn Gia Định Thành trước sau hai kỳ:

- Lần đầu, từ năm 1813 đến năm 1816, rồi được chỉ triệu về kinh để bàn nghị về ngôi Thái tử.
- Lần sau, từ năm 1820 đến năm quy thần, tức năm 1832 (1), dính của người ở sau tòa Vọng cung (Hành cung).

(1) Về ngày quy thần của Lê Tả quân, ít người biết rõ ràng. Quyển *Điều cổ hagy kim thi tập* của Nguyễn Liên Phong, soạn năm 1915, chương 27, ghi rằng: "Ngài (Lê Văn Duyệt), tuy đau sơ sìa, song biết mình đại mạng đì định, bèn trối với Đỗ phu nhơn, nhưng cùng các tướng sĩ bộ hạ thì trối sơ vài lời vây thôi. Bước qua ngày ba mươi, tháng bảy năm Nhâm Thìn (1832) ước chừng hai giờ khuya (giờ Sửu) ngày tắt hơi, thọ 70, hiện nay ngày mồng một tháng tám là ngày kỷ. Lúc tắt hơi, thì bốn phía Xóm Chợ Đũi và nội làng Xuân Hòa, các quân lính đều ngó thấy sáng rực một đường dài lớn như cây lụa diều từ trong dinh bay xẹt ra, bay chậm rãi rồi phảng phãng bay lên hoài, trực chỉ mặt trời lặn hồi lâu biến mất.

Theo ông Malleret thì Hành cung ở ném về phía trên con đường Paul Blanchy, giáp với đại lộ Norodom, lối vào Câu lạc bộ Võ quan Pháp (Bộ Tư Pháp hiện nay) lấn qua một phần đất sở Bưu điện với một phần sở Địa chính (B.S.E.I., Oct./Déc. 1935, tr. 46).

Tả quân bao giờ cũng nêu cao chủ quyền nhà vua. Mỗi năm đáo lệ, có hai lễ lớn: lễ triều kiến vua vào đầu xuân nhựt và lễ hành binh. Tả quân giữ đúng lệ và rất nghiêm về mặt nghi tiết. Ngoài việc đúng năm vua Miên phải nạp lễ cống không được chậm trễ, bốn phận vua Miên phải sang chúc thọ vua Việt tại thành Phan An mỗi dịp Nguyên đán. Cứ đêm ba mươi Tết, vua Miên phải có mặt tại thành để kịp sáng hôm sau đúng canh năm thì cùng Lê tổng trấn hành lễ chúc thọ tại Vọng cung. Ông Trương Vĩnh Ký kể lại trong ức lục *Souvenirs historiques* rằng có một năm, vua Miên xuống dự lễ, thay vì ở trong thành Phan An lại vào Chợ Lớn nghỉ đêm, bởi rưa, hôm sau lúc trống điểm năm dùi Tả quân và tiểu triều hành lễ tại Vọng cung thì vắng mặt vua Miên. Tả quân nhứt định không chờ, đến khi lễ tất, vua Miên mới đem lễ vật tiến vào. Tả quân chiếu điển lệ, phạt vạ vua Miên nộp đủ ba ngàn lượng bạc mới cho về nước.

Ngoài ra, cứ ngày mồng sáu tháng giêng, thì Tả quân làm lễ “xuất binh” - (muốn gọi “ra binh”, “hành binh” đều được). Dịp này, người ta ra lệnh đòi hết các cơ binh đóng ở “Lục tỉnh” (1) về để người duyệt nơi Đồng Tập trận cũng

(1) - Nói “Lục tỉnh” làm vắn cho gọn, chớ kỳ thật danh từ “Nam Kỳ Lục tỉnh” chỉ có từ năm 1834, (Minh Mạng năm thứ 15).

gọi “Mô Súng” sau này mới gọi là Mả Ngụy (1).

Lẽ này diễn ra để thị oai với các nước lân bang (Cao Miên, Xiêm La...) vừa để vỗ an dân tâm, vì thuở ấy, dân tình chất phác vẫn tin tưởng quỷ thần và hiểu rằng đầu năm có diễn oai lực binh quân làm vậy thì trong xứ suốt năm dân sẽ được bình an vô bình, bởi tà ma quỷ my đều khiếp sợ oai vồ của Tả quân.

Ngày mồng sáu tháng giêng, Tả quân tăm gội trai kỳ, ngồi kiệu đến Hành cung làm lễ chúc thọ vua rồi phát ba tiếng súng tiền hô hậu ủng, lên kiệu thẳng ra Đồng Tập trận, khi binh gia rần rộ kéo ra do ngả Gia Định môn, khi khác lại do cửa Phan Yên, từ đó xuống ngả Chợ Vải (tên xưa của xóm Chợ cũ Sài Gòn ngày nay) để trở lại đường Cửa Hữu (Mac Mahon hay de Gaulle cũ) (nay là Nam Kỳ Khởi Nghĩa), và trực chỉ lên Mô Súng. Lẽ diễn binh hoàn thành, ông Lớn Thượng (tên kính trọng của dân Nam tặng đức Tả quân) di kiệu một vòng chung quanh

(1) - *Mả Ngụy hay Mả Biền Tru*. Giặc Lê Văn Khôi, dậy năm 1833, hạn ngày 8 tháng 9 năm 1835. Có cả thảy 1.137 người lớn nhỏ bị chém và vùi thây trong một mả lớn không num (tr.22 Lê Văn Phát, *Khảo về Tả quân Lê Văn Duyệt*, - Nhà in Nguyễn Văn Cúa, Sài Gòn, 1924). Trong quyển này, ông Lê Văn Phát cho ta biết Mả Ngụy ở gần trường đua cũ, làng Chí Hòa, tại gốc đường Thuận Kiều (Lê Văn Duyệt) và Général Lizé (Phan Thanh Giản). Xưa còn thấy trụ đế “Ngụy tặc nhứt vũng trinh tru.” (quân loạn bắt chung một lưới bị giết hết). Theo học giả Đặng Văn Ký thì Mả Ngụy ở gần Đường đường Bình Dân đường Phan Thanh Giản (hiện nay là Điện Biên Phủ). Chưa ai tìm ra di tích Mả Ngụy. “1.137 hommes furent exécutés dans la Plane des Tombeaux (Champ du Polygone actuel) et ensevelis dans une même fosse (Mả Biền Tru)”. (*Histoire Annamite par Trương Vĩnh Ký*, p 264).

Quy Thành, ghé viếng cơ xưởng Thủy quân (nay là Arsenal) rồi trở về dinh là giải tán. Trong khi ra quân, thì trong thành dân cư vong bần hương án đốt pháo, thấp hương, cốt mượn lẽ ra quân để bày lễ tống quái trót thế. Thuở ấy, quân lính của Tả quân rất nghiêm mỗi khi hành quân, thì những người có tang khóc, nhứt là người đàn bà bụng mang dạ chửa, đều phải lánh xa. Đi trước đám quân sĩ, có lệnh nạt đường và quân cầm đồ nghi trượng: hai thanh mác trường, hai ngọn cờ tiết mao, hai trái dùi đồng, hai phủ việt (búa hoặc rìu), hai cái biển, một khắc chữ *Tĩnh Túc* (im lặng cung kính), một đề *Hồi Ty* (tránh đi) tức để cho thần dân biết trước mà đề phòng tránh mặt và sửa soạn chuẩn bị rước lễ cho oai nghị. (Những bình khí cổ này, gọi “đồ lỗ bộ”, hiện có chưng bày trong Viện Bảo tàng.)

Một kỳ khác nữa, nhơn lễ “Trùng ngũ” (mồng năm tháng năm). Tả quân xuất thành để hành lễ “tịch diền” (hạ tịch) bên Thị Nghè. Tịch diền ở vào vùng đồi này đã mất dấu vì gần đây dân cư đã xây cất nhà cửa lên trên. (Những chuyện về Tả quân còn nhiều nhưng trong tập này khảo về Sài Gòn, xin miễn kể).

Chúa Nguyễn Ánh đóng đô tại Sài Gòn trước sau hai mươi năm (1779-1801), và mỗi năm, cứ mùa gió thuận thì kéo binh từ Gia Định ra nghinh địch cùng Tây Sơn vùng Bình Định Quy Nhơn. Năm 1801, chúa Nguyễn thống nhất Bắc Nam, tức vị xưng đế hiệu; từ khi định đô tại Huế, mới thôi ở Sài Gòn và thành này từ đó xuống địa vị một trấn biên thành.

2). Sài Gòn dưới trào Minh Mạng (1820 - 1840)

Ngày nay nhắc lại thì tòa Hành cung đã không còn duy cứ theo dấu tích để lại thì biết ở lọt giữa đường Thông Nhứt hiện tại. Địa điểm phủ tướng súy, tức dinh Tả quân, truy ra thì ở gần nhà linh mục Bá Đa Lộc và gần bộ Ngoại giao hiện thời (đường Alexandre de Rhodes) chạy dài ra sau dinh Tổng thống (vì thế cho nên cái hoa viên Tao Đàn, xưa tách ra còn mang tên riêng là “Vườn Ông Thượng”). Còn tư dinh của Tả quân phu nhơn (tộc danh: bà Đỗ Thị Phấn) thì lọt trong vòng rào dinh Tổng thống hiện thời. Về vườn Tao Đàn, danh từ Pháp xưa gọi “vườn Bồ rõ”. Nội cái tên Tây này, thú thật tôi cũng không rõ điển tích rành rẽ. Có người cắt nghĩa chô ấy xưa có làm một cái “préau” (sân chơi trường học hay tu viện) hoặc “bureau” (văn phòng) gì đó, cho nên dân ta dựa theo bèn chế ra danh từ “Bờ Rô” để gọi làm vậy. Thiết tưởng thà tôi chịu dốt, mặc người cười, còn hơn lòe các học hữu và nhóm thanh niên bằng một cách giải nghĩa gượng ép và không căn cứ. Tiếc cho một di tích vừa hơn trăm năm mà đã phai mờ trong trí nhớ của người trong nước. Riêng theo tài liệu của ông giáo Trần Văn Xường, do ông Lê Ngọc Trụ thuật lại, thì “Bờ Rô” có lẽ do “Moreau” ta đọc trại đi, và cứ theo ông Xường “Moreau” là tên của người quản thủ Pháp đầu tiên được cắt châm nom vườn này. Dẫu thế nào, theo tôi, danh từ “Bờ Rô” chưa được diễn giải một cách ổn thỏa. Nhưng dầu chi đi nữa, ta không nên cắt nghĩa càn bừa. Tiện đây tôi yêu cầu các học giả nên thận trọng lời diễn luận chẳng khá làm tàng bịa đặt tên “nhà thương Đầm

Đất” (như trong một tờ tạp chí kia), trong lúc dường đường Grall được cất xây trên một *dồn đất* thật sự, ai ai cũng rõ biết, và cũng không nên vì thấy gần Sài Gòn có những chợ: “Ông Lãnh”, “Bà Chiểu”, “Bà Điểm”, “Bà Hom”, “Bà Rịa”, “Bà Đen” rồi để quyết Năm Bà vốn là thê thiếp ông Lãnh binh nợ. Tôi chết đa! Tuy người mất rồi không nói được, chớ còn người cố cựu nữa chi? Bạn thân tôi, ông Sơn Nam có kể cho tôi nghe gần quận Cái Bè, trên con đường đi về Hậu Giang, có một khúc quanh gọi “Khúc quanh ông Cọp”. Nhiều học giả chưa gì vội nói hớt, cắt nghĩa: “Xưa ở vùng ấy, cọp rất nhiều, nên dân bản xứ lấy đó đặt tên”. Theo ông Sơn Nam chịu khó điều tra kỹ càng; rõ lại mấy chục năm về trước hằng bán tủ sắt hiệu “BAUCHE” có quảng cáo cho thứ tủ này bằng một bảng lớn dựng tại khúc quanh đó; trên bảng vẽ hình một con hổ to ngồi chồm hổm trên đầu tủ, một tay thò xuống cổ cạy nấm tủ “BAUCHE” (nhãn hiệu “con cọp”) cạy hoài mà không sao cạy được, dù biết tủ sắt kiên cố bực nào. Dân quê trong vùng qua lại thấy bảng vẽ cọp chan chản tại khúc quanh, trong khi nói chuyện bèn gọi tắt chỗ ấy là “khúc quanh ông Cọp”. Chuyện chỉ có bấy nhiêu, không nên lầm sự!

IV
PHẦN THỨ TU

**TRỞ LẠI VẤN ĐỀ TÌM HIỂU
THÊM VỀ VỊ TRÍ SÀI GÒN**

Có cả thảy mấy vị trí mang tên “Sài Gòn” và tùy thời đại xoay hướng, đổi chỗ như thế nào.

1. *Prei Nokor*, Sài Gòn của Cổ Cao Miên, trước năm 1680.
2. *Đê Ngạn*, nơi tụ tập của người Tàu từ năm 1778.
3. *Bến Nghé*, nơi tụ tập của người Việt, từ 1790.

*

Đoạn này, theo tôi rất là quan trọng.

Tôi xin mở một dấu ngoặc, vừa để ôn lại những tài liệu đã biết rồi, vừa để nhơn đó, nhận định và tìm hiểu vị trí Sài Gòn, đã tùy thời, đổi chỗ như thế nào.

Có cả thảy ba vị trí đáng để chú ý nhất:

1. Chỗ nào là “Cố Sài Gòn” thành lũy mà người Cam Bốt gọi là “Prei Nokor”?

Dời xưa, trước năm 1680, người Cam Bốt vùng Thủys Chân Lạp có một thành lũy giữa rừng già, gọi “Prei Nokor”. Nhờ những cuộc đào đất tìm cổ vật trước đây, khoảng năm 1940-1944, nghiệm ra Prei Nokor có lẽ ở vùng Đồn Cây Mai (Phú Lâm) chạy dài tới vùng Chợ Quán, lối nhà cũ Hội quán Hội Đức Trí Thể Dục (S.A.M.I.P.I.C) (Société pour l'Amélioration Morale, Intellectuelle, Physique des Indigènes de Cochinchine) (nay là trụ sở cơ quan cõ vấn quân sự Mỹ quốc, đường Trần Hưng Đạo) (1) ăn luồn lên Gò Vấp và Bà Điểm.

(1) Le nom de Chợ Quán, appliquel aux villages de Tân Kiểng, Nhơn Giang, Bình Yên, était celui du marché qui se trouvait sous les grands tamarins de l'avenue de l'hôpital de Chợ Quán. Il y avait beaucoup d'auberges de la nom de Chợ (marché) quán (auberge).

Entre l'avenue de L'hôpital et la ferme des Mares était la village des fondeurs Nhơn Ngãi (aujourd'hui Nhơn Giang). On y remarque les vestiges d'un ancien village cambodgiene. Une grande pagode cambodgienne avec des tours en briques, se trouvait sur une propriété. En y ereusant on trouve des briques cambodgiennes, des nénuphars en terre cuite, de petits bouddhas en bronzee, en pierre. Il y reste encore deux blocs de granit bien poli et ornés de sculptures en relief(a).

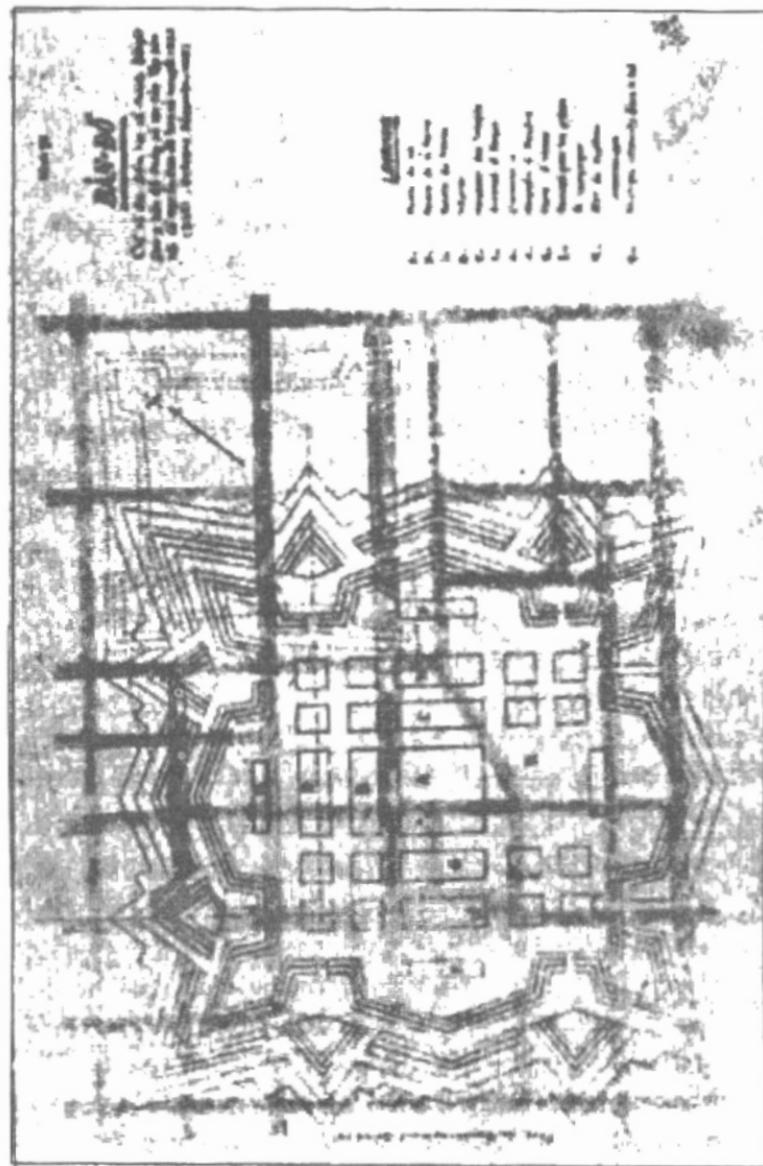
De Chợ Quán (Nhơn Giang) jusqu'à la route qui descend à Cầu Kho, ce bord était habité et parsemé de maisons entourées de jardins. (souvenirs historiques de Saigon et de ses environs par Trương Vĩnh Ký, 1885, page 28).

a) Ces pierres se trouvent actuellement au Musée National du Viêt Nam (Jardin Botanique) Saigon NDLR.

Hội quán Đức Trí Thể Dục xây trên một nền chùa Thổ, nền này nay còn to hơn đường lô rất nhiều; mấy mươi năm về trước, đào gấp tại đây đồ cổ đồng, tảng đá lớn, ngạch cửa bằng đá, đặc biệt nhút là một cây đèn đồng ten xanh rất cổ, (xem ảnh) tạc hình một hình nhân Thổ đầu đội mũ, chun quỳ, hai tay dâng một bồn để đựng dầu thắp, các vật này hiện có trưng bày nơi trung đường tại Viện Bảo tàng Quốc gia trong Vườn Bách thảo. Sách sử cổ lại cho biết người Cam Bốt có ở vùng Thị Nghè, vùng Cầu Bông (cổ danh gọi “Cầu Cao Miên”) (1). Nơi đây, đã đào gấp một món đồ đất nung đặc sắc của người Cao Miên dùng. Từ Thị Nghè, người Miên ở giáp biên tiếp đến Gò Vấp, chạy dọc thẳng lên Biên Hòa, những nơi đất gò lên cao, hoặc có giồng cát khô ráo. Kinh nghiệm cho ta biết phong tục người Khmer thích làm nhà trên chỗ cao ráo đất giồng, đã vậy còn thêm cát sàn, cao cẳng; rất khác người Việt, tánh ưa tìm chỗ có sơn thủy: dòng nước, khúc quanh bóng mát, nhà nền đất, không nối cột làm cẳng cao như nhà Miên (B.S.E.I., năm 1942, trang 26).

Prei Nokor, định chừng ắt giữa khu đất giáp vòng có:

(1) *Cao Man Kiều*: Ở huyện Bình Dương, năm Tân Hợi quốc sơ (1731), vua nước Cao Man là Nặc Tha bị Nặc Sô đánh đuổi chạy qua Gia Định ở nương cây chỗ đất khoáng đãng nơi thượng du con sông, mà chỗ ở lại cách sông, phải làm cầu ván qua lại, nên gọi là cầu Cao Man. (*Đại Nam nhất thống chí*, tập 2, bản dịch Nguyễn Tạo, trang 77).

III. Bản đồ 1

Đông : Gò Vấp qua Thị Nghè.

Tây : Phú Lâm.

Nam : Vành Bến Nghé (1).

Bắc : Bà Điểm.

Lõm giữa này, đất tư mùa khô ráo, tức nhiên dung với sở thích người Cao Miên. Những chỗ nào có người Miên ở khi xưa, nay ta có thể đoán được không sai nhầm hai việc sau này: thứ nhứt, khi ta gặp một nền đất to lớn cao hơn vùng chung quanh (tỷ như vùng nhà hội Đức Trí Thể Dục cũ (đường Trần Hưng Đạo) hoặc vùng Đồn Phú Lâm Chùa Gò (Phụng Sơn Tự); thứ nhì khi ta gặp gần nền cao thêm có cây “bồ đề” cây “da” hay cây “lâm vồ” (2) vì bao giờ người Thổ cũng thích trồng cây thứ ấy để nhắc tích xưa đức Phật Thích Ca đắc đạo, ngộ đạo dưới gốc cổ thụ loại này.

Theo bài *Pháp văn Souvenirs historiques* của cụ Trương Vĩnh Ký thì *chùa Cây Mai* ngày xưa là ngôi chùa *Chân Lạp*, có ao hồ bao bọc chung quanh và dùng làm nơi đưa thuyền trải những khi lê Phật. Vì theo bấy nhiêu tài

(1) Nam Bến Nghé: Miên gọi “Kompong Krebei” (kompong là vùng, bến; krabei là trâu, nghé) Việt có danh từ “Ngưu Chử” nôm na là “Bến Nghé” hay là dịch lại của người Miên chăng?

(2) Lâm vồ: Tôi chỉ nghe danh từ này phổ hóa vùng Sóc Trăng, Bạc Liêu, Trà Vinh tức những xứ có người Miên ở. Theo tôi “lâm vồ” do chữ “đơn pô” của người Miên mà có. Cây *ficus indica*, *figuier*, *d’Inde*, *Banian* trong từ điển Génibret chắc là “bồ đề” cây da cây “lâm vồ” là phải? Người Miên họ nói thà sát nhơn còn hơn “hạ lâm vồ” vì sát nhơn chỉ giết người còn “hạ lâm vồ” là phá nơi Phật dựa.

liệu văn tắt nhưng hết sức quan trọng này, và nghiệm cho kỹ, ta biết vùng Cây Mai quả là một yếu điểm của người Miên xưa. Muốn đưa thuyền (ghe ngo) thì nước bọc chung quanh Đồn Cây Mai chưa đủ dùng. Khúc đua phải dài trên năm ba cây số ngàn ghe ngo mới đủ sức lấy trớn thi tài. Như vậy khúc đua phải dài ra tới vùng nước Chùa Gò (Phụng Sơn Tự) hoặc xa hơn nữa thì càng đắc thế; và lại dọc theo đường lộ Sài Gòn Mỹ Tho, tôi nhớ có một người Thổ nói với tôi đó là “Sre pren” (ruộng khô cạn nước). Theo tôi trước khi thành ruộng gò, có phải đây là di tích chỗ đua thuyền đua ghe ngo của người Chân Lạp chăng? Khảo ra đường nước chùa Cây Mai ăn thông với con rạch trước đây gọi rạch Lò Gốm, rạch này bị lấp đi một phần khi xây cất khu Chợ Lớn mới.

Cho đến ngày nay, điển “Prei Nokor” để ra Việt danh “Sài Gòn” chưa lấy làm ổn thỏa. Muốn nói “Prei Nokor” là “rừng gòn” hoặc “rừng bò” hoặc “xứ ở giữa rừng” đều được. Điện đã “lạc Ông Bổn”, mất căn rồi, thì ai muốn nói sao cũng được. Cắt nghĩa “Sài Gòn” do “Thầy Ngònn” của Tàu cũng thông và nghe lọt tai hơn!

2. Sài Gòn, nơi tụ tập buôn bán của người Tàu (Tai Ngòn hay là Tin Gan) tạo lập từ năm 1778 (Để Ngạn)

“Sài Gòn” do người Tàu lập ra nay biến thành Chợ Lớn. Vị trí của cái “Chợ” này sở dĩ có là vì:

IV. Hình đồng tay bưng thép dầu, đào được
tại nền SAMIPIC cũ

(Mỹ thuật

Ngoài duyên do đã nói trương 44 (tài liệu François Garnier rút trong *Gia Định thông chí*), còn những duyên do sau này:

a. *Duyên do chính trị*: Khu vực người Tàu lựa may thay lại trúng ngay giữa khu vực Miên (vùng Phú Lâm) và khu vực Việt (Vành Bến Nghé chợ Bến Thành); bất ngờ đây là vị trí “trái độn” giữa hai khu Miên-Việt. Ngày sau, đức Cao Hoàng xây thành năm 1790 cũng lựa chỗ cách xa xóm Miên cố ý để xóm Tàu ở giữa làm trung gian.

b. *Duyên do kinh tài*: Đây là duyên do quan trọng nhất. Chợ Lớn ở đầu những mối đường thủy, một xuống Lục Tỉnh, một lên Nam Vang, một mối là ngả lên Cù lao Phố (Biên Hòa) và một mối theo biển trực chỉ ra Huế. Duyên do kinh tế nhồi thêm duyên do địa lợi. Danh từ “Đè Ngạn” (đọc giọng Tàu là Tai Ngòn, Tin Gan). “Thầy Ngòn” rất có thể là đầu mối để ra hai chữ “Sài Gòn”.

Trước năm 1914, trên con đường Trần Hưng Đạo còn nhiều ruộng nước ao lầy. Sài Gòn và Chợ Lớn là hai khu riêng biệt, ở giữa là một cái bưng nước đọng khởi đầu từ nhà ga đại lộ Lê Lợi và đại lộ Nguyễn Huệ, đầu kia phía Chợ Lớn chót bưng là đầu đường Đồng Khánh (Thủy Bình cũ, rue de Marins) (1). Năm 1916, Pháp lấp bưng, đổ đất

(1) Đường Trần Hưng Đạo, lúc dự thảo thì định phải chạy ngay từ trước nhà “Quốc hội” (Nhà hát Thành Phố) thẳng một mạch vỏ Chợ Lớn, đi ngang Chợ Bến Thành, thẳng bon một đường, như vậy mới đúng luật thẩm mỹ, nhưng khi bắt tay vào việc, thì “đụng chạm phong thủy, mồ mả nhiều vọng tộc”, nên dành sửa lại uốn vẹo từ Chợ Bến Thành, về mỹ quan bớt đi một vài...

bồi làm đường “Ba Mươi” (tức Galliéni cũ, nay là Trần Hưng Đạo). Năm 1928, đường Galliéni vừa trải đá xanh lên trên lớp đá đỏ và bắt đầu được tráng nhựa. Hai bên đường còn nhiều thửa ruộng hoang vu, chiều chiều trời gần mưa, tiếng dế, tiếng ảnh ương rì rit huềnh hoang, khó biết đây là trung tâm đô thành hoa lệ. Nhà lụp xụp không hàng lối, mái lá mái tôn (tôle), dân lao động chen chúc, gái ăn sương đủ hạng. (Tôi học nuôi cá xiêm, đá cá và trường đời nơi đây). Đầu năm 1929 có đèn điện giăng giữa chia con đường làm hai chiều, lên xuống. Đường xe điện đặt trung tâm đại lộ, đến năm 1953 mahn hạn giao kèo khai thác mới chịu dẹp. Năm 1954, gỡ đường rây và lấp nhựa san bằng. Phía sau đình Tân Kiểng, gần trụ sở cố vấn quân sự Mỹ đóng (SAMIPIC cũ) và chỗ nhà ga Pétrus Ký đầu đại lộ Cộng Hòa (nay là Nguyễn Văn Cừ) còn gò cao nghêu nghêu: đây là nền cũ xóm Khmer, nếu đào bới ắt gặp đồ cổ tích Miên chắc hẳn.

Một di tích chót, xóm Galliéni cũ vừa mới lấp gần đây. Ấy là khúc Rạch Bà Đô dung với đại lộ Trần Hưng Đạo và đại lộ Cộng Hòa. Chỗ này trước đây còn là một đường nước sinh lầy hôi thúi bỏ hoang. Nay lấp đi, đường sá thêm vẻ đẹp và hợp vệ sinh, nhưng tránh không khỏi động lòng hoài cổ.

3. Sài Gòn

Thuở “đàng xưa” vùng Sài Gòn chánh danh gọi “Bến Nghé”. Đó mới là xóm Việt Nam. Bến Nghé, tên gọi “Ngưu Chử” tên khác nữa là Tân Bình Giang; xóm Bến Nghé chạy dài từ khu Chợ Quán tới Hiển Trung Tự (Pháp dịch “temple de la Fidélité”) và chạy đến Thủy xưởng (Arsenal). Miếu Hiển Trung do đức Cao Hoàng dựng lên để thờ các công thần khai cơ dựng nghiệp, trong có bài vị mấy trăm cái, gồm có một bài vị thờ người thủy binh Pháp Matelot Manuel, miếu Hiển Trung vốn ở trong vòng thành Ô Ma (Camp des mares, có lúc là trụ sở trung ương Cảnh sát). Sau năm đảo chánh 1945, binh Pháp trở lại chiếm cứ thành Ô Ma, và dỡ bỏ miếu Hiển Trung, về sau này không còn nhìn được xưa ở chỗ nào.

Cả ba vùng: vùng Miên (Phú Lâm), vùng Tàu (Đè Ngạn), và vùng Việt (Bến Nghé) nối liền nhau nhờ rạch, kinh, sông, ngòi, nhiều hơn bằng đường lô đất. Nay dân cư ngày một thêm đông, nhà cửa ngày một thêm nhiều, các đường thủy đạo bị lấp lắn hôi, không dễ gì truy tầm ra manh mối. Cách nay một trăm năm xe cộ rất ít, đường sá không nhiều như bây giờ. Muốn xê dịch chỗ này qua chỗ nọ, đường xa dùng vông, cảng sang nữa thì chạy ngựa thêm mau lẹ, nhưng vẫn tôn kém khổ cực (ngựa phải đúng giờ cho ăn cho nghỉ dưỡng sức) đã phiền phức lại nhiều bất tiện. Đường gần, gọn nhứt và rẻ tiền là đi thuyền, ghe lồng, ghe giàn, tam bản bốn chèo hoặc hai chèo, bình dân hơn nữa là chiếc xuồng ba lá (chỉ ba tấm ván ghép lại).

Khắp Sài Gòn (Bến Nghé) và Đè Ngạn (Chợ Lớn),

lối năm 1860, có rất nhiều con kinh đào tay, tuy bẩn thỉu nhưng thuở đó rất cần ích. Về sau, lần lần các kinh bị lấp mất dạng hình, nhường chỗ cho Sài Gòn tân thời, xứng danh hòn “Bửu ngọc Viễn Đông” (La Perle de l'Extrême Orient).

Trong thành nội, xin kể đại lược những cơ quan sau này:

a. *Hành chánh*: Dinh Ông Thượng, vùng cao ráo
Trường Thi

Trường tiền (chỗ đúc tiền).

Hoàng cung

Pháp trường

b. *Quân sự*: Cơ xưởng, vùng phụ cận
Thủy trại (arsenal)

Trường Diêm (có phải kho đạn
là dinh Tân Xá cũ chăng?)

Cơ dinh

Mô súng (Đồng Tập Trận)

Khu lương thực (Cầu Kho)

c. *Phố xá*: nhà cửa dân cư ở vùng thấp có các rạch con nối liền nhau.

d. *Phía xa vô lán trong Chợ Lớn*: Phố Hoa Kiều (trong bản đồ Pháp đè: *Bazar chinois*) có phải Đề Ngan đây

chǎng?

Theo cuốn *Annuaire de la Cochinchine* in năm 1865, hồi Tây mới qua, vùng Sài Gòn đếm được bốn chục làng ở dài theo sông Bến Nghé và chung quanh Quy Thành (1).

Trong bài khảo cứu của cụ Trương Vĩnh Ký *Souvenirs historiques*, cụ thể đại lược chung quanh Sài Gòn xưa có những làng như Hoa Mỹ, Tân Khai, Long Điền, Trường Hòa, Mỹ Hội, Nam Chơn, Long Hưng, Cầu Kho, Chợ Quán, Tân Kiểng, An Bình, Hòa Nghĩa, (Trường Thi) v.v...

Nay ta thử dạo một vòng thành phố Sài Gòn xưa, lối sinh thời cụ Trương Vĩnh Ký, và bắt đầu từ Cơ xưởng thủy quân kề lân hồi vô trong Chợ Lớn, thì:

Từ mé Rạch Thị Nghè (Avlanche) tên chũ Bình Tri Giang kẽ lân vô kinh Bến Nghé (Arroyo chinois), tên chũ Ngưu Chử hay Tân Bình Giang, có cả thảy bốn ấp:

- 1)- Xóm Hòa Mỹ, tức là xóm Thủy trại (Arsenal).
- 2)- Xóm Tân Khai.
- 3)- Xóm Long Điền.

4)- Xóm Trường Hòa, giáp với đường Công Lý (hiện nay là Nam Kỳ Khởi Nghĩa).

Thành phố Sài Gòn thuộc vùng đất thôn Mỹ Hội, bắt từ mé kinh cây Cám chạy đụng ranh làng Tân Khai.

---

(1) Bouchot: *La naissance et premières années de Saigon ville française.* (B.S.E.I. 1922 No 2 page 73 và B.S.E.I., Octobre 1935, page 84).

Tân Khai, tục danh là Chợ Sỏi, hoặc Vầm Bến Nghé, ranh đất ăn giáp đường Trường Tiền (đường mé sông lối Cầu Mống). Hồi đàng cựu, đường mé sông nhà cửa đông đúc lớp trên bờ, lớp dưới mé nước, chạy dài chen chúc khít nhau.

Khúc sông Bến Nghé ngay lối rạch Ông Bé sấp vô trong Chợ Lớn, có xóm tên gọi “Lò vôi”.

Đời xưa, ông xã trưởng làng Mỹ Hội, nhờ trong vùng đất có xây thành trì, cũng như ngày nay chức đô trưởng, nên oai vệ không xã trưởng nào bì kịp. Xã trưởng Mỹ Hội, chức tuy nhỏ, nhưng đặc cách ngang hàng Cai tổng đương thời ấy, và được đặc ân đội mǎo trái bí (*Souvenirs historiques*).

Mỗi khi làng Mỹ Hội chạy sớ xin xây cất đình chùa hoặc làm lại hay tu bổ nhà công sở, khi sớ tâu đến kinh, bận về đức vua phái một khâm sai đại thần mang vào năm quan tiền kẽm và vài món tặng phẩm khác đựng trên một mâm sơn son thếp vàng “vật khinh hình trọng” “ơn vua lộc nước”, bấy nhiêu đó đủ phình mũi dân đen!

Đông đảo thay phương Mỹ Hội,

Sum nghiêm bấy làng Tân Khai.

Ngói liền đuôi lân, phố thương khánh tòa ngang

tòa dọc.

Hiên sè cánh én, nhà quan dân hàng vắn hàng dài

Gái nha nhuốc tay vòng tay niềng,

Trai xênh xang chon hón chon hài...

(*Cố Gia Định vịnh*, tương truyền do ông Ngô Nhơn Tịnh soạn, bản in Trương Vĩnh Ký, 1882, trang 5).

Xóm Hàng Đinh (bán định) ở lối vườn chơi trên con đường Tự Do (nay là Đồng Khởi), đường này đã có từ thuở cựu trào, nhưng nhỏ bé và quê mùa lấm. Từ mé sông đến dinh Thượng thư (Direction de l'Intérieur, nay là Bộ Kinh tế) có mấy chòm cây cau suôn đuột chen chúc gần xóm nhà lá lụp sụp; lối năm 1860, gần đường Nguyễn Văn Thinh (d'Ormay cũ) người ta còn thấy một ngôi chùa cổ, mái uốn cong quặt như cắp sừng, cạnh bên có một quán rượu tây của bọn lính Pháp, ban ngày che màn trắng phếu (xem hình VI).

Trước Tòa Đô chánh hiện nay thì thuở ấy có con kinh nhỏ, trên có xây một cái cổng, gọi “Cổng Cầu Đầu” vì tại xóm chuyên môn bán dầu phòng để ăn và để thắp đèn. Con kinh này, Tây đến thì lấp đi, thay vào con đường Charner cũ, hồi đó cũng gọi là “Đường Kinh Lấp”.

Ngã tư Kinh Lấp đụng với con kinh về sau biến thành Đại lộ Bonard (nay là Lê Lợi) hồi mồ ma thời Pháp, vẫn là xóm sang trọng nhứt. Tại chỗ bồn nước ngã tư này, hồi đó có xây một cái bệ cao hình bát giác, vào khoảng năm 1920 tôi lên học Sài Gòn còn thấy tận mắt. Mỗi chiều thứ bảy, tại bệ này có mấy chú lính san đá trôi nhạc Tây cho đồng bào ta thưởng thức. Ngày nay, nhạc Pháp, nhạc Mỹ nghe nhảm tai, các rạp chớp bóng, máy hát và máy radiô “đọn ăn” đến chán bứ ê chề, chờ thuở ấy, làm gì mà được nghe nhạc ngoại quốc cho đã con ráy. Họa chặng tụi nào dám lết lại gần nhà hàng “Continen-

Phật đồng Cố Cao Miên đào tại nền SAMIPIC cũ

tal” dành cho “khách Tây” ăn (đường Tự Do) (Đồng Khởi), nhà hàng Pancrazi trên đường Bonard, và chỗ ngã tư Bồn Kèn này, mới được thưởng thức.

Tương truyền ông Huỳnh Mẫn Đạt đã gặp ông Tôn Thọ Tường và hai đàng đối đáp nhau bằng hai bài thơ bất hủ (1) cũng tại chỗ này tục danh là “Bồn Kèn”.

“Bồn Kèn” cũng còn là một danh từ để gọi bọn du côn ở xóm này, phần nhiều là tay dọn bàn, nấu ăn cho các quan Lang sa, thường hay cậy thế thần của chủ, hống hách hung hăng, tự xưng là “Anh chị Bồn Kèn” và hay gây ăn thua đánh lộn hoặc đâm chém với du côn xóm khác như xóm Dụng Bàn (Paul Bert cũ), xóm Khánh Hội (Anh chị Bến Tàu), hoặc du côn: Mặt Má Hồng (đường

(1) Ông Huỳnh Mẫn Đạt, là người Gạch Giá, thi đỗ cử nhân, làm quan trào Tự Đức, chức đến tuần phủ thì xin lui trí, vì không hứng ở lại giúp Pháp. Một buổi chiều kia, ông lên Sài Gòn chơi, ông đội nón ngựa (thứ nón như nón lá nhưng kết bằng lông chim, dùng khi cưỡi ngựa). Ông đứng coi lính Lang sa thổi kèn, xây gắp ông Tôn Thọ Tường ngồi xe song mã chạy trở tới, ông lật đật núp gốc cây không cho ông Tường thấy, nhưng ông Tường lạnh mắt đã nhảy xuống xe mừng rỡ. Hai người ứng khẩu như vầy:

Huỳnh Mẫn Đạt xướng:

*Cửu mā nām ba đáo cắp kè,
Duyên sao (1), giải cầu khéo đè ne.
Đã cam bít mặt cùng trời đất,
Đáu dám nghiêng mày với ngựa xe.
Hơn hờ trẻ dung đường đậm liễu,
Lơ thơ già núp cội cây hót.
Sự đời thấy vạy thời hay vạy.
Thà ẩn non cao chẳng biệt nghe.*

Mac Mahon) hay “Lăng Xi Bè” (đường Blanscubé). Thuở ấy dám anh chị chưa có “Chó lửa” (súng lục, súng sáu) như bây giờ. Họ nói chuyện với nhau chỉ bằng tay sắt, cù chì, roi gân bò, hoặc dao tu, miễn là đủ ăn theo trên mặt là cùng... nhưng họ có thói ưa xăm mình và tảng bốc nhau bằng danh từ “đại ca” như trong truyện Thủy Hử, hay trong các truyện Tàu khác. Có người xăm tích “Võ Tòng đả hổ”, người xăm câu thơ răn đài: “Hoạn nạn bất ly chơn quân tử, Lâm nguy bất cứu mạc yên hung”. Có kẻ xăm bùa chú, bùa “gồng”, người xăm hình ý trung nhơn, hoặc con “đầm” lõa thể, thậm chí có người vào khám đèn tội hung hăng, khi ra đem về kỷ niệm một vài câu chữ Pháp, như:

La richesse attire les amis xăm trên vế hưu.

La paivreté les éloigne xăm trên vế tả (định chừng anh này đã bị một vố bạn bè phủ phàng chi đây).

(1) Tôn Thọ Tường biết ý, ngâm trả lại một bài thi như sau:

Tình cờ xài gấp (2) bạn tiền liêu,
Thơ phú ngâm nga hùng gió chiều,
Thế cuộc đời đời càng lấm lắm,
Tiên cơ màu nhiệm hây nhiều nhiều,
Nước non đường ấy tình đường ấy,
Xe ngựa bao nhiêu bụi bấy nhiêu.
H السم hờ nhạc tây hơi trỗi mạnh,
Nghe qua người nhớ giọng tiêu thiều.

(Tài liệu theo *Điều Cổ hạ kim Nguyễn Liên Phong soạn*, bản năm 1925, trang 40-41)

(1) Duyên đâu...

(2) Tình cờ gấp gẽ

(bản *Khuông Việt* Tôn Thọ Tường, 1942. Ngày Nay, Hà Nội)

Có một anh, tôi được gặp, xăm khắp thân thể không
chừa một da non: hai bắp tay, những câu chữ Nho:

Tiền đồng tịch kim bằng cộng lạc

Hậu lâm nguy bất kiến đệ huynh.

Giữa ngực xăm một con rồng doanh... đặc biệt nhứt
là sau lưng, trên đê: *République française* dưới thêm câu:
Vive la france và mấy con số “1914-1918”, hỏi ra anh là
một lính “chào mào” từng dự trận chau Âu đại chiến.

Danh từ “du côn” có lẽ do tích bọn này, nguyên là
bọn du thủ du thực, tay thường cầm một “đoản côn” (côn
vắn) băng sắt, đồng hay gỗ trắc, để hộ thân, về sau, vì có
lệnh cò bót cho bắt những kẻ tay cầm gây hèo, nên họ đổi
lại, để dễ chạy án, cầm một ống tiêu cũng băng đồng, để
khi hữu sự thì dùng làm binh khí hoặc khi nào cao hứng
chè chén no say thì mượn đó trỗi hơi phù trầm, kể thơ *Sáu Trọng*, *thơ Thầy Thông Chánh bắn Biện lý Tây ở Trà Vinh*, hoặc *thơ Cậu Hai Miêng* con của Lãnh binh Tấn.

Về danh từ “Bồn Kèn”, thuở nhỏ tôi có được nghe
đám con nít chợ Sóc Trăng hát như sau:

Ác-táp lách Sô-cu-la Canh-ti-na Bồn Kèn, hoặc thông
thường nhứt và vốn vẹn nhứt là hai chữ sau “Bồn Kèn”
hay “Bồ Kề” để chế nhạo lẫn nhau.

Xét ra người Triệu Châu có một danh từ “Bồ Èn” (bất
an) để nói với nhau khi gặp một việc gì không may? Hai
tiếng này nghe tựa tựa như hai tiếng “Bồ Kề”. Câu trên
đây có thể gọi “đồng diêu” được chăng? Một điều tôi biết
chắc là nó có trước năm Âu chiến 1914-1918. Lúc nhỏ tôi

cũng bắt chước anh em la hát theo như vậy nhưng kỳ thật không hiểu đó là nghĩa gì. Về sau khi lên học trường Sài Gòn, tôi được nếm mùi tẩm tablette de chocolat bán tại góc đường Catinat và Bonard gần “Bồn Kèn” tôi mới thấy rõ có lẽ câu này thuở ấy là do một món quà sang trọng hiếm có được đem về xứ quê, chợ Sóc Trăng yêu mến của tôi, nhưng bởi phát âm không rành nên nghe trại bẹ như vậy chăng? (1)

“Bồ Kề” dưới xứ Sóc Trăng của tôi, thường được dùng đồng nghĩa với danh từ “lêu lêu mất cỡ”. Tiện đây tôi xin chất vấn các bạn đồng hương Sóc Trăng, các bạn nào rành về hai điển tích này, xin vui lòng chỉ giáo (2).

Tôi cũng còn nhớ gần năm mươi năm về trước, tại châu thành Sóc Trăng có một ông già người Huê kiều đầu gióc tóc “bím”, ông người cao lớn giềng giàng, bình nhạt hiền như Phật, nhưng khi có một đứa trẻ con nào dám nói trước mặt bốn tiếng vô nghĩa lý: “Bồ cu ông già”, thì ông giận dữ, đỏ mặt tía tai, chạy theo lấy ống điếu tre bỗ “tươi hột sen” trên đầu, vừa khõ vừa chửi: “L... má mày! Thằng Xích câm xa”. Ấy đó: “Bồ cu ông già” là “beaucoup ông già”.

(1) Ác-táp lách Sô-cu-la Canh-ti-na Bồn Kèn phải chăng là “la tablette de Chocolat..... catinat.... Bồn Kèn.

(2) Câu hỏi của tôi đã có trả lời. Tháng 8 năm 1962, tôi gặp lại bạn cũ ở Sóc Trăng là anh Từ Nguyễn Đồng, anh đọc tôi đây, nay gặp tôi mách rằng câu: *Canh-ti-na Bồ Kề* do diễn *Candidat bồ-én* là tích anh Long em của Quách Xê, thi sơ học năm 1928 rất nên đó là “sĩ tử bất an” (bồ-én, tiếng Triều Châu là *không tốt*).

“Xích câm xa” chỉ là “c'est comme ça.”

Những danh từ vô tội mà đã khiến nhiều bạn đã bị ông già này rượt nhiều lần như tôi, ai đó xin lên tiếng, chúng ta sẽ hội hiệp ăn mừng và “bồ kè” một bữa!

*

a. Dinh thự, công sở... Kim rạch. Từ Cột Cờ thủ Ngũ...

Dài theo bờ sông Bến Nghé, nhà phố dân cư đều cát bằng gỗ tạp, tre nứa và lợp bằng lá “cần doppers” (lá lợp nhà chǎm theo kiểu Cao Miên) hoặc lợp bằng tranh. Nhà thì làm theo kiểu nhà sàn, nửa phần ở trên đất liền day mặt ra lộ, nửa phần gie ra mặt nước, tắm rửa giặt giũ, rất tiện, thêm được cái vừa rẻ tiền vừa hợp vệ sinh.

Cuối đường Tự Do, tại bến đò qua chợ Thủ Thiêm thì có “Thủy các” và “Lương tạ”, là nhà tắm của vua, cát trên bè tre. Chỗ này, đời xưa cũng gọi là “Bến ngự” (1) và (2). Gần bên nhau có con đò chèo tay đưa rước bộ hành qua lại Thủ Thiêm. Nay bến vẫn còn, duy cô lái đò ngày thơ đẹp đã thay bằng một động cơ ráp trên một chiếc phà chậm

(1) *Bến Ngự*: Người Miên xưa gọi vùng này là “kongpong luong” tức “bến vua” Sách sử Việt đã âm danh từ này ra “lâm phong long” trong tấu sớ. Về sau, đặt “Huyện Tân Long” đất Sài Gòn, theo tôi át cũng để khêu gợi ít nhiều danh từ Miên “Kompong luong” vậy. V.H.S.

(2) Theo bà Hilda Armold lại có một hành cung ở chỗ Sở Thương chính hiện nay, vào đời Chúa Nguyễn. Năm 1865, Pháp lập nơi đó nhà chi nhánh Bưu điện khúc đầu đường de la Somme, lối năm 1947-1948, tôi còn đến đây lãnh bưu kiện.

(Còn nhà Bưu điện chính, xưa xây từ năm 1886 đến năm 1891 mới hoàn thành).

chạp, xục xịch tối ngày trên dòng sông bạc. Cô lái đò mỹ miều đã đi đầu thai qua nhiều kiếp khác, có còn chăng là câu hát truyền tụng đời đời:

*Bắp non mà nướng lửa lò,
Đó ai ve được con đò Thủ Thiêm!*

Xưởng đóng tàu chiến cũng ở Thủ Thiêm, đối diện với cơ xưởng Thủy quân (Arsenal) ngày nay. Bởi thường có thuyền chiến đậu tại đây, nên xóm này cũng gọi là “Xóm Thủy trại” nhưng bởi dân ta quen nói tắt nên ưa gọi “Xóm Thủy” lâu ngày cũng quen tai. Xóm này cũng gọi là “Xóm Tàu Ô” vì đây là trụ sở của bọn Tàu thường thường buồm đen. Chữ là “Tuần hải đô đinh” nghe oai vệ nhưng toán quân này, tiếng là quy thuận chúa Nguyễn, có phận sự tuần tiễu ngoài biển cả sông ngòi và tu tạo chiến thuyền nhà vua, nhưng tánh cù khó chừa, rõ là quân cướp biển găp dịp sơ hở là ra tay, bất luận đối với quân Tây Sơn hay phe Nguyễn chúa. Dân gian đều gớm mặt, đêm đêm trẻ nhỏ nghe gọi hai tiếng “Tàu Ô” là nín khóc. (tại hang Denis Frères dãu đường Tự Do, khi bước vô cửa lớn, lên từng nấc thang, khách sẽ thấy gắn trên tường vài cây súng đồng cỡ nhỏ nạp đạn đàng miệng và châm ngòi hỏa mai phía sau đuôi, súng đồng này tiếng nổ dữ hơn tai hại gây ra, nhưng thuở ấy nghe đủ bay hồn, đủ làm bọn Tàu Ô kiêng oai lánh mặt). Ngang Thủ Thiêm, bên này bờ sông là cơ xưởng thủy quân, trước kia quen gọi với danh từ ngoại lai *Ba Son*. Nguồn gốc hai chữ *Ba Son* cũng ở trong vòng định chừng. Một thuyết cho rằng *Ba Son* do

danh từ Pháp “Mare aux poisons” gọi tắt lại: đành rằng thuở trước kia, giữa Arsenal (1) có một con kinh đào tay, nhỏ nhưng rất nhiều cá tôm, thuở ấy người Pháp thích câu cá tại đây, về sau xẻ nhỏ lấp đi nhưng danh vẫn còn, cho nên sự Việt Nam hóa tiếng Pháp “mare aux poissons” ra tiếng Việt “Ba Son” có phần đứng vững. Theo thuyết khác lại đổ thừa hồi xưa (Đời Bà cổ Hỷ nào đó) đã có một anh thợ người tên “Son” thứ ba, vô làm sở này, rồi lấy đó đặt tên cho sở nọ, thuyết này vô căn cứ, theo tôi, phần chắc chắn là do mấy bác túng đê cắt nghĩa gượng và xin chừa cho cô hồn phóng sự giải quyết.

Thuyết thứ ba thì cho rằng “Ba Son” do danh từ Pháp “Bassin de radoub” mà có. “Bassin”: “Ba Son”, theo tôi cũng có phần đứng vững như thuyết thứ nhứt “mare aux poissons”. Theo quyển *Promenades dans Saigon*, tác giả, bà Hilda Arnold ghi, rằng buổi đầu người Pháp đã xuất ra trên bảy triệu quan thời ấy để lấp đất và xây cái ụ tàu “bassin de radoub” này, để có thể sửa chữa các thứ tàu chiến tàu buôn tại đây khỏi đem về tận Pháp quốc. Thời ấy, cuộc chuyển vận đều do đường thủy, nên cái “bassin de radoub” giúp họ nắm vận mạng xứ này trong tay (2).

Về danh từ “Dinh Thương thơ” gọi thay danh từ “dinh Đổng lý Nội vụ (Direction de l’Intérieur) truy ra dinh này

(1) Arsenal có từ năm 1864. Nhà của viên giám đốc sở Ba Son, góc đường Cường Để - Nguyễn Du. Dinh này xây từ năm 1877.

(2) Một thuyết khác, theo ông Trần Văn Hương, giáo sư cựu Đô trưởng, thì *Répation* biến thành Ba Son cũng như danh từ *Bđ Rđ* do chữ *pelouse* mà ra. Tôi xin chép luôn ra đây, mặc các bạn lựa chọn.

cất xong năm 1864, tôi đã có nói rồi nơi đoạn trước. Từ năm 1946, trở nên “Dinh Thủ hiến Nam Việt” rồi “Tòa Đại biểu Nam Phần”, sau rốt là “Bộ Kinh tế Việt Nam Cộng Hòa”.

“Dinh Thống đốc Nam Kỳ” buổi trước quen gọi là “Dinh Phó Soái” (1) vì chức Thống đốc hồi Tây mới qua vẫn nắm trong tay võ quan chức phong “Lieutenant-Gouverneur”. Đến năm 1878 mới có nghị định bãi chức “Phó Soái võ” và giao quyền cai trị cho Thống đốc (văn quan). Thống đốc đầu tiên tên Le Myre de Vilars. Nay Le Myre de Vilars đã chết ba mươi đời vương, duy còn lại một đầu xe lửa trước chạy đường Sài Gòn - Mỹ Tho, mà mới đây đã giải bản cho về chở củi! Mỗi lần chạy, đầu xe lửa Le Myre de Vilars vừa ho vừa khạc ra khói vừa thét ra lửa, mà có khi không đủ trớn lên dốc cầu Tân An và cầu Bến Lức, trèo lên tuột xuống, lên dốc không nổi... trối kệ, xe cắp bến cũng còi cũng “xả hơi” ồn ào oai vệ khiếp!

Năm 1864 người Pháp lập Vườn Bách thảo. Giám đốc ông Pierre là một nhà thực vật học kỳ tài. Ông sanh năm 1833, mất năm 1905, giám đốc Vườn Bách thảo từ năm 1865 - 1877.

(1) Dinh Gia Long hiện nay. Trước lấy kiểu theo viện triển lãm hội họa thành Munich (pinocothèque de Munich) vì định xây xong sẽ lấy đó làm viện trưng bày những kinh tế phẩm trong xứ (musée économique). Nhưng khi xây cất rồi thì viên thống đốc choán ở, cho đến nay viện bảo tàng kinh tế phẩm chưa có chỗ xứng đáng để dọn. Dinh Gia Long xây từ năm 1885 đến năm 1890 mới hoàn thành. Lối năm 1941-1942, viên Thống đốc Hoeffel phá bỏ mặt tiền dinh này và mặt tiền Nhà hát Đô thành thay bộ diện theo kiểu mới như ta thấy ngày nay.

Năm 1865, kiểm tra dân số Pháp kiều tại Sài Gòn, đếm được vỏn vẹn năm trăm bảy mươi bảy trại (577) trong số có tám mươi thuộc phái đẹp. Vì thế cho nên mỗi lần gánh hát Lang sa qua diễn, vừa hay tin thì các tay có máu mặt lật đật xin giấy phép đua nhau đáp tàu sang tận Xanh ca bô để lựa mỹ nhân và kén chọn ý trung nhơn. Còn lại những bọn kém xu không làm như vậy được hoặc vì phải làm việc trong thâm sơn cùng cốc như Tây đoan, Tây kiểm lâm thì dành lòng tạm gá duyên cùng “chị hai”, “chị ba”, “thị mèt”, mà mới cũ gì cũng đều khép dưới danh từ thơm tho “con gái”!

Quên nói rằng từ năm 1863 đã có gánh hát Tây qua diễn tại Sài Gòn đây rồi, để giải sầu cho khách viễn chinh. Ban sơ họ hát tại nhà cây của Thủy sư Đề đốc tại nơi gọi “Công trường Đồng hồ” (Place de l’Horloge) góc Tự Do và Nguyễn Du ngày nay và lúc ấy thì nhà thờ lớn chưa có. Kế đó nhà hát Tây được dời về xây tạm ở nhà chọc trời Caravelle hiện nay. Còn rạp lớn, nay lấy làm trụ sở Quốc Hội, thì bắt đầu xây dựng lối năm 1898, đến ngày 1 tháng Giêng năm 1900 ăn lễ lạc thành lớn lăm. Giữa hai trận giặc năm 1914-1918 và năm 1939, việc đem gánh hát từ Pháp sang đây diễn có trợ cấp khổng lồ của Đô thành, bị nhiều người phản đối và có ý muốn đổi nhà hát làm nhà hòa nhạc (Salle De concert). Về sau nhà hát Tây càng mất khách ủng hộ vì các tay ăn chơi đều bị các hộp đêm, các quán cơm có nhạc và có khiêu vũ giúp vui thu hút hầu hết, còn một mớ khác thì lại thích ciné, chớp bóng nói, vừa lạ vừa hấp dẫn hơn.

Tháng tư năm 1888, có vua Cao Miên, đức Hoàng

Lân (Norodon) ngự du Sài Gòn. Chánh phủ Pháp thiết lễ tiếp nghinh trọng thể. Ngài ngự y phục đại lễ Pháp, áo nỉ kết nút kim cương, nón dưa gang (chapeau melon) có găng hột xoàn thật lớn, nhưng ngài vẫn giữ chăn tơ chân mang giày da láng kiểu escarpin có găng hột xoàn.

Hai Pháp kiều Vandelet và Faraut đấu giá mua “hoa chi” cho cờ bạc hốt me công khai trên Nam Vang từ năm 1885 đến năm 1889, vì nhụt trình la quá mới thôi. Bởi muốn không tốn tiền phụ cấp bạc mặt mà Chánh phủ Pháp nhăm mắt cho làm như vậy, để vua Miên lấy tiền xâu... Một phụ cấp lạ lùng khác trên Nam Vang là mỗi tháng “Nhà nước” phát cho vua và các hoàng thân quý tộc một số á phiện của nhà Đoan, không hút thì bán ra mà xài, hai mồi tệ ấy ảnh hưởng rất nhiều đến cách ăn thói ở xứ Sài Gòn thời đó.

*

Sông Thị Nghè giáp với rạch Bến Nghé, chỗ giáp nước là một cái thoi loi gie ra ngoài sông, phong cảnh rất đẹp, gió mát từ Ô Cấp thổi vào tư mùa. Người Pháp dựng tại đây một cột cờ tên gọi “cờ Thủ Ngữ” (mât des signaux). Sau đây vì có quán rượu trú danh chiêu mộ anh hùng mặc khách rất đông, nên bợm rượu đặt tên rất khôi hài là “Mũi đất bọn tán dóc” (Pointe des Blagueurs) (Truy ra dưới thời Nam triều, chỗ này gọi là “trạm Gia Tân”):

Gia Tân nền tạm thuở xưa,

Ngày nay có dựng cột cờ gần bên.

(*Kim Gia Định phong cảnh vịnh*, bản in Trương Vĩnh Ký, tr.7).

Trên chót ngọn cờ thường thấy treo ám ngữ, ban ngày là cờ vải, cờ màu, hoặc một quả bóng sơn đen, ban đêm thì treo một ánh đèn, khi trăng khe đỏ, tức là ám hiệu báo tin cho tàu bè biết hiệu lệnh tránh lổ rạn hiểm guy, ghe thuyền qua lại, trong lúc vô ra sông Sài Gòn.

Nghĩ cho hồi đời xưa, lúc chưa có xe ô tô lộng lẫy thì đi đó đi đây toàn là “cuốc bộ”, sang lăm mới được xe kiếng, xe song mã v.v... Bởi các cớ ấy nên khúc đường từ “Dinh Thượng thơ” đổ qua “Dinh Phó Soái” rồi ăn xuống tới “Cột cờ Thủ Ngữ” đã kể cho là xa mút tí tè. Ngày nay còn lại câu hát và tích sau đây:

Tiền nhụt, lối sáu bảy chục năm về trước, có một cặp vợ chồng chắp nối, vợ là tay “dọn bàn” tú chiếng làm cho Tây, chồng là tui “nấu ăn” “ba rơi” của Pháp-hai người đụng nhau chung lưng làm nghề bán đồ lâm vố (do Pháp ngữ “rabiot” tức đồ dư) (xưa Thống chế Joffre ưa dùng danh từ này nhất). Ngày ngày đôi vợ chồng thay phiên nhau gánh gồng và đêm đêm mặc dầu mưa gió, anh và chị cũng phải quẩy trên vai gánh “đồ Tây” bán như vậy từ đầu đường Tự Do ngang Dinh Thượng thơ (Catinat) cho đến tận mé sông chỗ cột cờ Thủ Ngữ (Pointe des Blanguers) đợi khi nào nồi, soong sạch bách thức ăn mới đề hâê cùng nhau gánh gánh không về nghỉ. Dè đâu, cuộc làm ăn vừa khá thì anh chồng biến chứng sanh súa chuyện nợ kia, mèo mõ bê tha, bỏ gánh lại một mình chị vợ đầm đương, cui cút. Tức quá, chị nghĩ ra câu hát như vầy để tỏ tình:

Thượng thư, phó Soái (1) Thủ Ngữ treo cờ, (hò, hơ)

Bu-don (bouillon), *ởm lết* (omelette), *bí tết* (beef-steak)

xạc xậy ờ (*Sacré!*)

Mũi ni (menu) *đánh đao, bảy giờ mấy bở tao o!* (hớ
hơ)

Thân làm một mụ già trâu, một chị bếp dốt nát, ngờ
đâu khi tâm hồn bị kích thích quá độ, lại sản xuất mấy
câu bất hủ làm vầy, vừa lâm ly thống thiết, vừa tế nhị,
bình dân. Đố ai sửa chữa hoặc thêm bớt được chữ nào? Ban
đầu chị kể đường dài thậm thuột từ trước dinh Thượng
thơ trải qua dinh Phó Soái, đoạn đến bờ sông.. kể các thức
ăn gồm hàm bà làng xạc xậy (*sacré* và *hở lốn*): nào nước
xúp bù don, nào hột gà chiên ởm lết, nào thịt bít tết, v.v...
và v.v... Vừa kể chị vừa nhắc ngày thường chồng vợ nhỏ to
thủ thi luận câu đao đức, té ra mấy câu “đánh đao khuyên
đời” nay mới rõ dẫu chép ra ắt không đầy tờ giấy lụn rao
~~món ăn~~ (menu): khổ ơi là khổ! Nào khi cực nhọc thức
khuya dậy sớm có nhau, bảy giờ mới vừa kha khá, ông
chồng tôi dành coi nhẹ tình cảm mẫn với tôi, trời ơi là
trời...

Buổi sơ khởi, hồi Tây mới qua, đời Đề đốc Thủy sư Jaurébuiberry, người Pháp họ xây cất được một nhà tạm
làm dinh quan Đề đốc, một dưỡng đường để trị bệnh các
binh lính, một Thánh đường (1860) để lo về phần hồn,
thêm một ấn quán đề in thông cáo và một số ít sách vở

(1) Câu trên có khi nghe hát: “Thượng thư bán giấy” (tức bán giấy tín chỉ
dân mua đựng lấp tờ lý hôn) Thủ ngữ treo cờ (treo ám hiệu). Mũ ni đánh
đao v.v... Theo tôi, câu này không thiết thực bằng câu trên V.H.S.

cần thiết của Chánh phủ. Bao nhiêu cơ sở ấy đều dựng lên trong vùng gần nhà thương Đồn Đất. Đến lượt Đề đốc Bonard qua thay thế cho Jauréguiberry, khi tàu ghé Tân Gia Ba, Bonard đặt thợ làm và chở qua Sài Gòn một sườn nhà toàn bằng gỗ, về đây dựng lại nền trường Taberd bây giờ. (Bên đồ tòa nhà này còn giữ ký tại Viện Bảo tàng Sài Gòn). Trước dinh có xây một tòa nhà lầu cũng toàn bằng gỗ, trên đỉnh lầu có gắn một mặt đồng hồ rất lớn để báo giờ: nhơn đó đặt tên là “Tour de l’Horloge”, nghe được đến (1). Vị trí cái lầu có đồng hồ này ở vùng gần nhà thờ lớn và đường Gia Long nay là Lý Tự Trọng. Chỗ Thư viện Quốc gia bây giờ thì có Sở Ngân khố và nhà Bưu điện. Còn một trại binh sĩ nữa. thì ở tạm nơi gọi là thí trường, tức Trường Thi hồi đàng cựu (Camp des lettrés) (2) nơi đây nay còn di tích masonry gốc điệp tây to lớn, do người Lang sa trồng để che nắng cho nhóm đánh quần lăn “cổ loa” (bloules gauloises). Cạnh bên là đường Blancsubé và các anh chị này thường vỗ ngực xưng “anh hùng Lăng-Xi-Bê”.

Ngang Thủ Thiêm, gần Xóm Thủy trại, có một cầu

(1) Ông Nguyễn Liên Phong, một thi sĩ thời ấy, đã ghi lại mấy câu như sau:
Có chỗ ghi giờ nhứt trung

Trên tàu Ông Thượng đặt vòng địa la:

Còn năm ba phút v่าย mà,

Đem đồ hiệu lệnh kéo qua cột cờ,

Đợi đến đúng mười hai giờ.

Đồ kia rót xuống súng hờ giật giày,

Nổ lên một tiếng vang đầy

Châu thành bốn phía sum vầy giác trưa...

(Nam Kỳ phong tục nhơn vật diển ca, Nguyễn Liên Phong, in nhà Phát Toán, 1909).

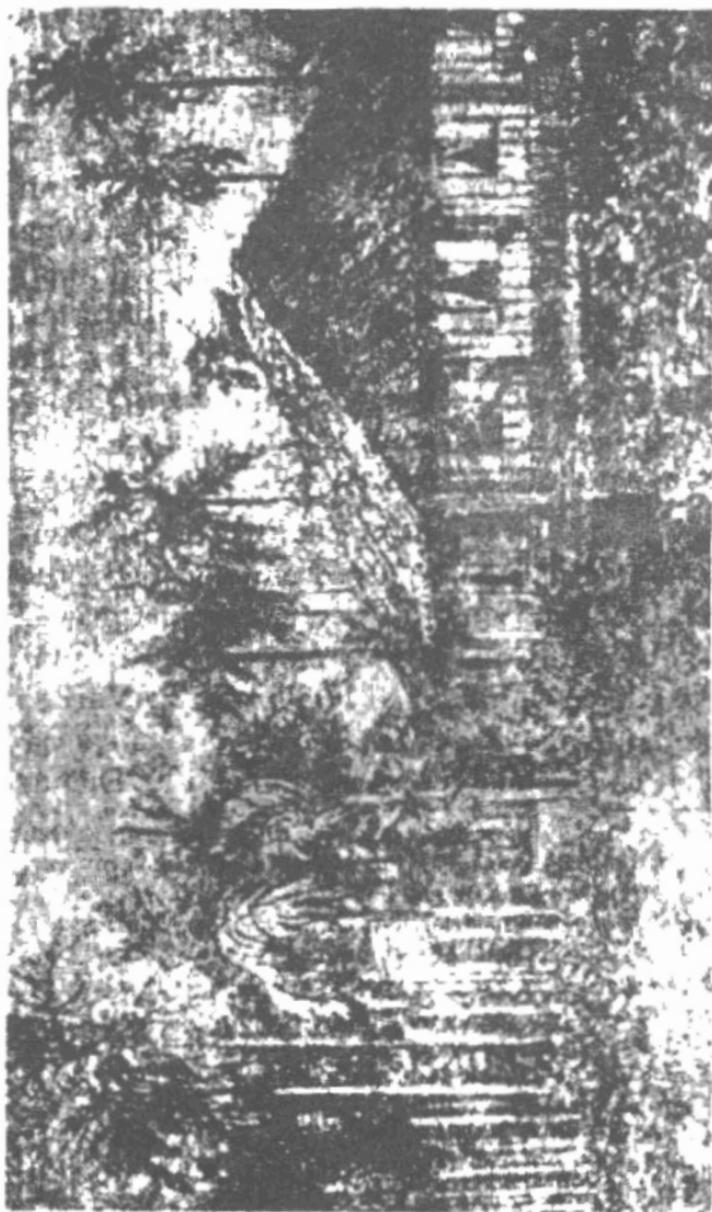
(2) Theo bà Hilda Arnold, thì tờ điều ước ngày 5-6-1862, giữa ba nước Pháp-Ipanho-Dại Nam vẫn ký nơi Trường Thi này...

tàu, tục danh “Cầu Gọ”, cũng gọi “Cầu Quan”, vì ở trong xóm có nhiều nhà của quan viên.

Trước khi đi đến kho đạn cũ, bọc theo bờ thành gần cửa Đông “Phan Yên Môn”, có một con kinh nhỏ chạy dài ấy là “Kinh Cây Cám”, chạy tới đường Lê Thánh Tôn đi ngang Sở Pháo thủ (Pyrotechnie) qua Sở Công binh thuật (Génie) là dứt. Con kinh này, khúc nối dài tới Chợ Cũ thì gọi là “Kinh Chợ Vải” vì vải sô hàng giẻ đều bán tại đây. Chỗ hảng xe ngang nhà hàng lớn Charner thuở ấy có một cái giếng ngọt, tên gọi “Giếng Chợ Vải”. Kinh Chợ Vải chạy tới mặt tiền tòa đô chính ngày nay thì dứt.

Còn ở giữa khoảng Sở Thương chánh (Port de Commerce. Sở này có từ năm 1860) có một con rạch, tục danh “Rạch Cầu Sáu” vì nơi đây có một cái hầm nuôi cá sấu để xé thịt bán như ta thấy bán thịt bê thịt nai hiện thời (1). Rạch Cầu Sáu nối liền kinh Chợ Vải tới một con rạch nhỏ nữa do quan võ Coffyn đào, về sau cả ba con kinh này đều lắp bằng trở nên đại lộ “Đường Kinh Lấp” chạy từ dinh

(1) Loài cá sấu sức khỏe và sống dai lăm. Ở Cần Thơ cũng có Rạch Cầu Sáu, chuyên bán thịt sấu như ở Sài Gòn. Họ trói khuỷu hai chân trước, xỏ luồn qua một cây tre dài. Con sấu nổi đuôi con kia ngâm cá xâu hai bên thuyền để cá sấu dưới nước làm bẽ thả từ Sông Cái Nam Vang về Cần Thơ, bán lần hồi cho đến hết sạch mà không chết con nào. Trong sách *Thói thực ký văn tr.208*. Ông Trương Quốc Dung thuật rằng làm thịt sấu, cứ để vậy, trước cắt đuôi ăn dần lên, miễn đừng chạm đến tạng ruột thì đến một tuần nhụt cá sấu vẫn không chết? Trên Nam Vang mùa nước hạ, thố dân đốt đèn lấy tre đập mặt nước ao hồ thì cá sấu sợ, bò lên, họ theo sau lừa dịp nấm hai chân trước lật khuỷu trói lại thì bắt được, dễ quá! Chờ được nhiều sẽ xó tre rồi lấy dùi sắt chích con chót, nó trườn tới trước đáy lẩn nhau, muốn đem đi đâu tuy

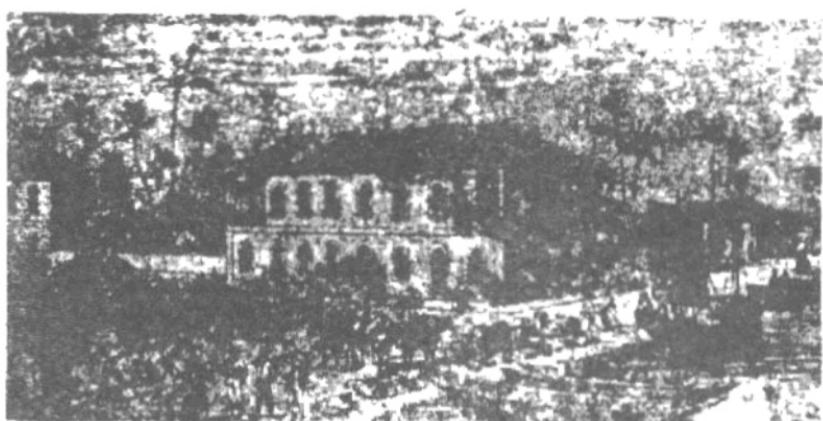
Quán giải khát góc Catinat và d'Ormay cũ,
đón trong ngôi nhà xưa họa lại theo báo Illustration
(Xem tr. 91)

X

Dinh gỗ Thủy sư Bonard, họa theo báo Illustration (xem tr. 105)

Xbis

Một ngôi nhà kiên cố ở bến sông, chỗ cầu Thủ Ngữ, tới Sở Thương Chánh hiện nay đã phá vỡ (trích trong sách Pháp)

Đô trưởng tới giáp đường Công Lý (Nam Kỳ Khởi Nghĩa) và đại lộ Hàm Nghi (Boulevard de la Somme cũ).

Ngay chỗ sở Thương Chánh (Direction du Port de Commerce) có một cái đồn (fort) và một hành dinh để dành cho quan đại thần từ Huế vào Sài Gòn có chỗ an nghỉ. Tương truyền nơi đây có một ngôi nhà trước kia là chỗ trú ngụ của Thái Thượng Vương, Tân Chính Vương và Nguyễn Ánh. (Còn ngay chỗ Viện Bảo tàng trong vườn Bách thảo, đời chúa Nguyễn Ánh có cất một ngôi nhà riêng cho ông Bá Đa Lộc ở để dạy Hoàng Tử Cảnh, gọi là Dinh Tân Xá. Đường như sườn nhà này được dời về cất lại dựa tòa nhà của ông Linh mục ở đường Phan Đình Phùng (nay là Nguyễn Đình Chiểu) (1) như nay còn thấy. (Sau này hội Cổ học Án Hoa “Société des Etudes Indochinoises” có xây một bia đá kỷ niệm ngay tại nền cũ “Dinh Tân Xá”, bia ấy ngày nay vẫn còn, ở về phía tả Viện Bảo tàng, day mặt ngó ra Rạch Thị Nghè. Tương truyền dám táng ông Bá Đa Lộc khởi hành nơi đây.

Vào năm 1860, Chánh phủ Pháp sửa sang đường sá mở ra rộng lớn và cao ráo, chỗ trải đá ong chỗ trải đá xanh, nhưng dân gian còn giữ lòng trung thành với triều đại cựu, còn lánh nạn có ý chống Pháp, nên dẫu ở rải rác lơ thơ, cùng chảng đã, và quang cảnh Sài Gòn thời ấy có thể nói gần giống một bãi tha ma chen kinh rạch chằng

(1) Tôi vừa điều tra lại, rõ ra tòa nhà gỗ năm căn cát trong vòng rào nhà Linh mục đường Phan Đình Phùng, như hiện nay ta thấy tu chính làm tiểu giáo đường, vốn là nhà xưa của đức cha Lefebvre, chứ không phải của đức cha Bá Đa Lộc. Nhà cũ Lefebvre này, như vậy thuộc đời Tự Đức (1847-1883).

chịt chớ không hoa lệ như ngày nay chút nào. Các nhà dinh Lang sa lúc ban sơ đều dùng toàn cây gỗ và xùm xít chung quanh chỗ Ngân hàng Quốc gia ngày nay (Banque de l'Indochine cũ).

Những con đường như Bonard (Lê Lợi), Charner (Nguyễn Huệ), de la Somme (Hàm Nghi), Pellerin xưa kia đều là kinh rạch sau này lắp đi, tức nhiên buổi đó đi đến đâu cũng đều gặp toàn nước và nước. Ngay chỗ Chợ Mới Sài Gòn là một ao sinh lầy, Pháp gọi "Marais Boresse", chính ngay chỗ Khám Lớn đã dẹp bỏ, bọc theo đường Lê Thánh Tôn, ta còn thấy cuộc đất thấp hơn đường Gia Long (Lý Tự Trọng) chẳng hạn, và hẽ đào xuống vài thước sâu là gập sình non đen nhầy, muốn xây cất nhà phố vững bền phải nhiều tiền và nhiều công xây nền móng kiên cố.

Ngay tại chỗ Tòa Tạp tung và Phá án, gần Chợ Cũ hiện nay, trước kia có một ngôi Thánh đường, gọi "Sainte Marie Immaculée" ăn lè lạc thành tháng 5 năm 1863, sau phá đi nhường chỗ cho Tòa Phá án. Cũng nơi đây xưa là pháp trường, lúc ấy tả đao còn sử dụng đại dao chém tay chớ chưa dùng gươm máy. Hai cây đại dao này mấy chục năm trước còn thấy treo trên vách phía sau chỗ ngồi của viên chúa ngục Pháp Agostini, tại Khám Lớn cũ Sài Gòn.

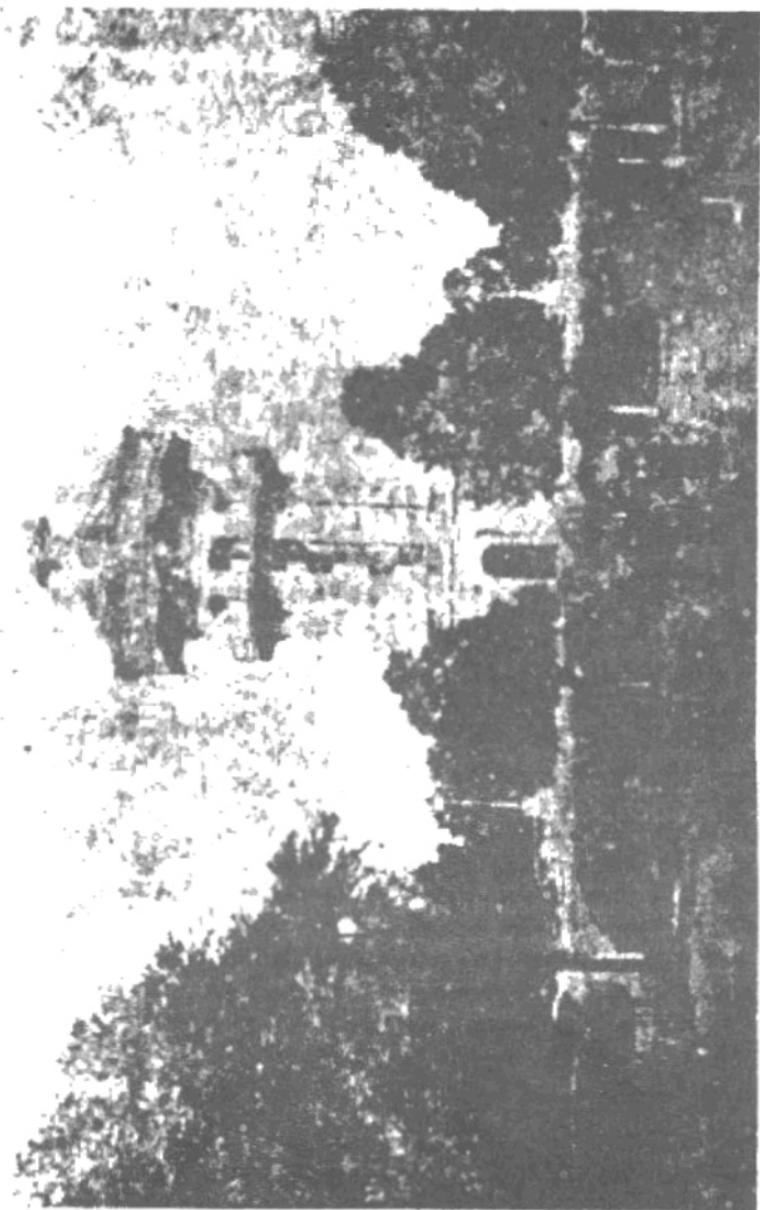
Dinh Tổng thống (Hội trường Thống Nhất) dinh cựu Phó Soái, Tòa Pháp đình đường Công Lý (Nam Kỳ Khởi Nghĩa) đều do nhơn công nhà binh Lang sa xây cất, thợ Tây xây gạch và làm đồ mộc, phu gánh đất đều là sơn đá, phu người Việt cũng có nhưng rất ít. Trong bộ ký ức lục (*Souvenirs*) của ông Doumer kể lại thì giá tiền xây dinh Toàn Quyền (Phủ Tổng Thống) là bốn triệu quan tiền

Tây, tức một số tiền to tát, vào thời ấy. (*Souvenirs d'Indochine*, Doumer, trang 70) (1) Cái nhà ba tầng lầu ở góc Tự Do - Gia Long (Đồng Khởi - Lý Tự Trọng) bấy giờ cũng là Sở Trước Bạ, vào đời mới xây, có danh tiếng cao nhứt, cho đến nay, người Trung Hoa còn gọi tòa nhà ấy là “Xám xứng lầu” (lầu ba tầng).

Ngoại trừ những dinh thự của Chánh phủ tu tạo, những nhà kiên cố nhứt thời ấy kể ra thì có:

- Nhà thờ Đức Bà
- Nhà Dòng tu sĩ (Presbytère)
- Nhà Phước Sainte Enfance.
- Nhà Dòng Saint Paul de Chartres, nhà này tương truyền do ông Nguyễn Trường Tộ ra kiểu và coi xây dựng. Còn trường dạy các quan cai trị (tham biện) danh gọi “collège de Interprètes” thì xưa ở chỗ gọi nhà trường Sở Cọp, sau này xây thêm rộng lớn trở nên trường Sư phạm tục danh trường Nợt Manh (Ecole Normale Des Institueurs) rồi là Đường đường Chi Lăng, kế nay là Tổng Giám đốc học vụ và trường trung học Võ Trường Toản. Trường Collège des Interprètes sau đổi tên lại là Collège des Stagiaires (Collège des administrateurs stagiaires) dùng để đào tạo quan cai trị thuộc địa. Giáo sư gồm nhiều nhà thông thái như Luro, Chéon, Trương Vĩnh Ký (Sĩ Tài), Trương Minh Ký (Thế Tài), v.v...

(1) Về dinh Tổng Thống sau gọi Dinh Độc lập (nay là hội trường Thống Nhất). Dinh cũ thời Pháp để lại, xưa lẽ đặt viên đá đầu tiên là ngày 23-2-1863. Dinh này xây rồi năm 1869, đến năm 1875 mới hoàn thành phần trang hoàng bên trong. Sau này bị phá mất, xây lại hoàn toàn mới.

Tháp dẫn nước xây năm 1878 tại Công trường Chiến sĩ, đắp bờ năm 1921.

Kể về nhà tư gia và tiệm buôn bán lớn thì năm 1863, có hăng Denis Frères, nay còn thấy y như chầu xưa từ mé sông chạy theo đường Tự Do (Đồng Khởi) đến đường Ngô Đức Kế mới dứt. Các nhà buôn khác nay đã không còn nên không kể làm chi choán giấy.

Sau nhà thờ Nhà Nước, đường Duy Tân, (Phạm Ngọc Thạch) chỗ Công trường Kỷ niệm Chiến sĩ Trận vong, vào năm 1878 có xây một lầu chứa nước rất kiên cố và cao nghêu nghệu, có thang khu ốc lên tận đỉnh chóp. Thời ấy đã gọi là kỳ công kiến trúc, in hình bưu thiếp đề là “Château d'eau de Saigon”. Về sau, dân cư ngày một thêm nhiều, hồ cung cấp nước không đủ, nên đã bị phá bỏ năm 1921.

Những kiến trúc khác như Sở nấu nha phiến đường Hai Bà Trưng, Cầu Mống qua Khánh Hội, Cầu Quây qua bến Nhà Rồng, xưa lập năm nào tôi truy không ra. (1)

(1) Trại lính đầm sen (*caserne Lelièvre*), nay là trại lính Hiến binh Cộng hòa, gần thư viện Quốc gia đường Gia Long, xây năm 1974.

Khám lớn Sài Gòn (chỗ Đại học Văn Khoa) xây năm 1886 đến năm 1890 mới ròi. Phá bỏ lối năm 1954.

Mé sông, ngay đầu đường Catinat (Đồng Khởi), trước kia có tháp Lemaille, dựng năm 1865 do Phòng Thương mại Sài Gòn đảm đương, Lamaille từ trần lối năm 1862 - 1863. Tháp Lemaille sau dời về khu “Một Hình”, đổi tên tháp Doudard de Lagrée, mất năm 1895. Chung quanh tháp Doudard de Lagrée có đặt mươi hai khẩu súng đồng kiểu chế dời *Gia Long, Minh Mạng*, đặt họng trỏ xuống đất, trên có xiềng lòi tối như hàng rào, xem rất nhục... cũng may, nay súng gỡ ra đem nhập Viện Bảo tàng. Một Hình cũng bị phá bỏ.

- Chủng viện (*Séminaire*), còn thấy trên bảng kỷ niệm câu này: “Cettemaison a été dédiée à Saint Joseph. Construite par le Père Wibeaux en 1863, elle fut agrandie et bénie par Mgr Colombert 1881” (Nhà này dâng kính cho Thánh Joseph. Đây là công tạo lập của cha Wibeaux xây năm 1863. Đức cha Colombert nối rộng thêm và ban phép lành năm 1881).

- Lính I Pha Nho theo chun lính Pháp qua đây năm 1859, trước đóng binh đường d'Espagne, đến 31-3-1863, có lính rút về căn cứ Manille.

- Cerle Militaire của Pháp, đường Thông Nhứt, (nay là Lê Duẩn) thuộc Bộ Tư pháp, xây năm 1876.

b) Từ lộ mé sông vào Chợ Lớn

Con đường dài theo mé sông chạy thăng vô Chợ Lớn, người Pháp đặt là “Route Basse” (ta đồng thời cũng gọi là Đường Dưới) để đối chiếu với đường “Route Haute” (ta gọi Đường Trên).

Đường Trên trở nên con đường Võ Tánh, (Nguyễn Trãi). Con rạch dài theo Route Basse, chính là rạch Bến Nghé. Từ ngày Pháp sang đây, đố kỵ danh từ Bến Nghé là một, hai là thấy dọc theo rạch có nhiều nhà cửa người Tàu, di tích sót lại của xóm dân Minh triều sơ Tây Sơn về đây lập vùng Đề Ngạn. (địa đồ cũ của Pháp ghi Bazar chinois), nên đặt tên rạch lại là “Arroyo chinois” (1).

Theo *Gia Định thông chí*, Trịnh Hoài Đức kể lại, thời đại Miên triều, xưa xưa, chỗ này vốn cây cối rậm rạp. Một bầy trâu rừng từ đâu kéo đến tụ hội nơi đây, nửa đêm trâu mẹ lạc mất nghé con; canh khuya lặng lẽ rống kêu còn mấy tiếng vang rền: “Nghé ngọ! Nghé ngọ!” nghe trả lời văng vẳng đâu đây, nghe vậy mà tìm hoài không thấy bóng thấy tăm, trâu mẹ nóng tình mẫu tử, hiệp sức với đoàn trâu cổ, ruồng phá suốt canh thâu. Rạng đông, con rạch đã khai thông, lấy tích ấy đặt tên “Kompong Krabei” (2), sau này ta dịch “Vành Bến Nghé” chữ viết “Ngưu Chử”.

(1) Đường Norodom, cũng gọi đường Hoàng Lân (Thống Nhất) này là đường Lê Duẩn, cho thông thương từ năm 1872. Một khúc đường này và đường Catinat (Đông Khởi) được tráng nhựa đầu tiên, xưa chúng tôi gọi là đường keo su.

- Các giếng đường Thống Nhất, đều do kỹ sư Berger đứng coi đào năm 1884.

(Xem tiếp trang 119)

Còn danh từ “Nhà Rồng” là do tích trên nóc nhà hằng tàu chạy biển (Pháp gọi Messageries Maritimes) có gân dôi rồng bằng đất nung tráng men xanh, ngày nay còn sừng sưng. Nhà này tạo lập hồi Pháp vừa qua đây, nay gần đúng trăm tuổi, nhưng nghe đâu sẽ phá nhường chỗ cho dãy nhà chọc trời. Thuở ấy, hai bên rạch Arroyo Chinois nhà sàn cát san sát, dân cư trù mật, nhưng khúc chợ sung túc hơn cả thì ở vào khoảng từ cột cờ Thủ Ngữ chạy đến đầu cầu Mống mút đường Công Lý, xóm này có tên riêng là “Dãy Thầy Bói” cũng gọi là “Đường Thợ Tiện”. Đây là dãy nhà đẹp nhứt thuở “cựu trào” phong lưu nhứt nơi đó, vừa giàu vừa sang. Mà có chi đâu cho đáng danh từ vừa đẹp vừa sang: thay vì cột tạp cột tràm là được bộ cột gỗ danh mộc gỗ, cầm lai, mây núi; thay vì lợp lá lợp tranh thì được nóc lợp ngói; thay vì vách ván vách đất, được vách có phong tô hẵn hoa, chỉ được bấy nhiêu ấy mà đã gọi giàu sang tột bậc, mấy chú nhà quê buổi đó đi ngang dừng chân hít hà: “Hứ! Nhà gì cột bóng ngó thấy mặt,

- Trại lính thủy mé sông (caserne Garnier) có từ năm 1906.
  - Đường đường Angier, có từ năm 1908, ở ngay vườn Bách Thảo, góc Nguyễn Bình Khiêm - Lê Thánh Tôn, bị bom Mỹ dội năm 1944, nay đã dẹp và thay vào là đường đường Saint Paul, đặt ở đường Phan Thanh Giản, (Điện Biên Phủ) ngay trường nữ học Gia Long (nay là Nguyễn Thị Minh Khai).
  - Đường Lefebvre (Nguyễn Công Trứ) có ngôi nhà số 1 cũ nhứt, xây năm 1865.
  - Đường Chaigneau (Tôn Thất Đạm), nơi nhà số 49, bà Arnold thấy một hồ nước bằng đá đẻ 1856, đường Pellerin (sau là Pasteur), nhà số 20 và đường Doyer (Nuyễn Văn Sâm) số 26 là nhà xưa, kiến trúc theo diệu Tàu, có hồi văn, bắt chì, sơn son, mạ vàng.
  - Tòa Pháp định, xây từ năm 1881 đến 1885.
  - Trường Chasseloup Laubat, nay đổi là trường Jean Jacques Rousseau, kế là trung tâm giáo dục Lê Quý Đôn, xây từ năm 1879 đến năm 1885.
- (2) Kompong là vũng; Krabei là trâu: Vũng Trâu.

vách rờ mát tay!" Không bì như bây giờ, nhà cao chọc trời còn muôn cao thêm, sắn thang máy rút, phòng có máy lạnh còn chê chưa vừa ý muốn! Xưa người thưa đất rộng, xây nhà đếm căn, nay đất ít đông người, xây nhà kể từng, xưa một cắc một thước vuông đất chợ, mà dân không có tiền mua, nay đất ngoại ô mấy trăm mẩy ngàn một thước cũng có người tậu để dành làm giá, ngày sau khi bán dể siết họng.

Từ Cầu Mống chạy giáp chợ Cầu Ông Lãnh là địa phận làng Long Hưng Môn, nhà cát tấp nập chen chúc theo mé sông (1).

Trong tập khảo về *Tôn Thọ Tường*, ông Khuông Việt có ghi rằng nhà Tôn Thọ Tường ở làng Nhơn Hòa Xã, ranh giới làng này chạy từ Rạch Cầu Kho đến đại lộ Kitchener và căn cứ theo Tôn Thọ Võ, con nuôi thứ hai của Tôn Thọ Tường, thì ngôi nhà này tọa lạc tại ngã ba dưới Cầu Ông Lãnh phía Chợ Lớn gần dinh Lãnh sự Việt Nam Nguyễn Thành Ý, và gần nhà ông Trần Ngươn Vi. Tôn vay ba trăm đồng bạc "con ó" (piastres mexicaines) của trạng sư Blancsubé, tờ vay bạc có thông ngôn Janneau chứng kiến để xây cất nhà này. Về sau Tôn mất, con là Thọ Võ bán nhà một ngàn quan tiền Lang sa (tr.54-55, *Tôn Thọ Tường*, Khuông Việt).

Nhà Tôn có treo đôi liễn:

Anh hùng hà xứ bất,

Quân tử kiến cơ nhi. (tr. 80)

(1) Nên tìm xem bản đồ nhà phố đời xưa trong quyển *Souvenirs d'Indochine* của Paul Doumer, trang 69.

Con đường Boresse cũ (nay là đường bác sĩ Yersin) thời đó là một con đường kỳ lạ nhất. Hai bên đường chòi lá lụp xụp, ẩm thấp, bầy hầy. Đây là xóm Mọi Lào, trong số Chàm, Miên, Lào đều có, đời đàng cựu bị bắt bán mọi, nay người Pháp đánh đòn tâm lý, ra lệnh phong thích và cho phép tụ họp nơi con đường này. Họ sanh nhai bằng nghề ít vốn là lên rừng đốn lá dừa nước đem về đương giàu lá để múc nước giếng.

Sau này bọn Mọi Lào đều chết già hoặc chết lẩn mòn hoặc giả di cư theo con cháu đi làm ăn xứ khác. Đường Boresse cũng như đường Lefèvre, đổi lại một nghề mới không thua sự quái gở là gái mãi dâm làm ăn công khai ngoài đường từ chạng vạng nhá nhem cho đến khuya lắc, tụ tập ngoài phố nhởn nhơ níu kéo, bày trò khá ố, má trét phấn chì môi bết giấy khói nhang, đem đổi rẻ một hai hào bạc. Cô nào tốt số gặp khách sộp cho năm cắc, một đồng bạc, còn coi quý hơn tờ giấy bạc một trăm hai trăm bảy giờ; qua ngày sau, tiếng đồn rùm, tặng đó là “huê khôi” phở lớ! Danh từ “đ... Bồ Rệt” có thua gì danh từ “Anh Chị Bồn Kèn”.

Năm 1913, xã trưởng Cuniac sai lấp ao lầy “Marais de Boresse” và xây cất tòa Chợ Mới. Bọn gái mãi dâm châu Âu, gồm gái tú chiếng: Hy Lạp, Lỗ Mã Ni, Ba Nhĩ Cán (Balkan) không ưa gần gái gọi “Bồ Rệt”, lập riêng xóm Bình Khang đường Fillippini, d’Espagne và Mac Mahon. Chiều chiều lính sơn đá cưỡi giơi trêu đùa ngoài đường, đánh ma ní tay tư (Manille à quatre) thua phải trả bốn cốc khai vị (consommation), vừa đúng tám cắt bạc (O\$80) đã là sạch túi! (Bạc quan thời ấy tính một đồng

bạc Đông Dương ăn 2 fr 15 đến 2 fr 20). Góc Bồn Kèn tứ diện có bốn nhà hàng rượu tây, ăn khách từ sáu giờ chiều đến hai giờ khuya, sau dẹp dần chỉ còn lại quán Pancrazi là giỏi chịu đựng nhứt. Quán Café de la musique ở góc đường Tự Do và Lê Lợi ngang Nhà Hát Tây, năm 1905 sang cho lão quán Pancrazi, kế biến thành nhà thuốc tây Solirène, rốt lại là nhà bán kem Givral hiện nay.

Cái Cầu Quan đã nói nơi đoạn trước, chính ở gần còng đường Bồ Rét, đúng ra đường Kitchener, chỗ ấy nay còn một ngôi đình, một rạp hát bội còn giữ tên xưa “Đình Cầu Quan” và “Rạp Hát Cầu Quan” như lúc cựu thời.

Còn gái Nhựt Bổn thì tụ tập khỏi Bót Nhì (Commissariat du 2e Arrondissement) Cầu Ông Lãnh, đóng đô trên dây lâu ngó mặt xéo qua Bót Nhì. Năm 1914, trước ngày có tin xảy ra trận chúa Âu đại chiến, gái Nhựt được mật lệnh bên xứ tự rút lui về đảo Hoa Đào, từ ấy không trở qua Sài Gòn nữa.

Rạch Cầu Quan chảy tới Xóm Lò Heo là rạch Cầu Ông Lãnh. Gọi làm vậy vì đây có cái cầu bằng cây danh mộc do ông Lãnh binh xuất tiền ra làm, cũng như trên rạch Thị Nghè, gần vườn Bách Thảo, có cầu Thị Nghè, con gái ông Văn Trường Hầu, xuất tiền ra cất. Tích này nhiều người biết. Chồng bà là một ông Nghè chính cống; làm lại mục trong dinh Tả quân. Bà thương chồng, không muốn chồng sang đò cực thân nên tu kiều, âm đức lưu truyền đến ngày nay, cũng là một gương sáng soi chung thiên cổ.

Xóm Lò Heo đi vô một đỗi là đến “Cầu Rạch Bần”. Nơi đây, năm xưa lối 1920, tôi có quen một vong tộc ho

Võ. Chủ gia kể lại cho tôi nghe một chuyện nay nhắc lại với cả sự dè dặt là chuyện Võ Phi Loan trong chuyện *Lục Vân Tiên*, ông Đồ Chiểu là “rể hụt” của gia đình này. Bởi mất vợ vì “mù lòa người ta không gả con” nên ông Đồ không quên ghi lên tờ giấy trắng họ danh của con người đen bạc.

Khỏi chợ Cầu Ông Lãnh một đỗi thì gặp “Cầu Muối”, vì thuở xưa, những thuyền đi biển (ghe cửa) chở muối lại đổi chác với người Sài Gòn đều đổ bến tại đây. Trong xóm có những kho bằng lá của đàng cựu dùng chứa muối. Ngày Sài Gòn bị Tây chiếm, binh ta rút lui, bỏ lại đây trơ trọi mấy dãy nhà xơ xác, mặc tình mưa sa nắng táp. Chốn này cũng còn giữ được một rạp hát bội và một ngôi đình xưa để y tên cũ: Rạp hát và đình Cầu Muối.

Khỏi Cầu Muối thì đến Cầu Kho, rồi đến Xóm Bà Tiệm. Gọi Cầu Kho vì xưa đây là “Kho Cẩm Thảo” của nhà vua xây để tích trữ lương mỗ từ Lục Tỉnh tải lên cống nạp. Tên chữ khác gọi là “Tân Triêm Phường”.

Từ Cầu Bà Tiệm vô xa chút nữa là tới Cầu Bà Đô. Đây là địa phận làng Hòa Thạnh và làng Tân Thạnh, tục danh “Xóm Lá” (bán lá lợp nhà) và “Xóm Cốm” (bán cốm, cốm chùi). Bờ sông đồi diện cũng trữ và bán lá nên cũng gọi luôn là “Xóm Lá”.

Từ Cầu Bà Đô vô xa chút nữa thì đến Cầu Hộc là địa phận làng Bình Yên. Dân cư tại đây sinh sống bằng nghề đổi chác với ghe cửa và thuyền buồm từ Huế trẩy vô Nam. Gọi Cầu Hộc làm vậy vì tại đây xưa có một cái giếng xây miệng vuông vức như cái hộc đong lúa (Giếng hộc). Cụ

Trương Vĩnh Ký thuở sanh tiền thường khen giếng này nước ngọt nấu trà thơm ngon không nước giếng nào bì.

Từ Cầu Hộc vô xa chút nữa, thì đến một cái đập gần dường đường Chợ Quán. Đó là làng Tân Kiểng (1), tục danh “Xóm Lò Rèn Thợ Vắp”. Nhà thương Chợ Quán cất trên đất thuộc làng xưa “Phú Hội Thôn”. Tại đây có một lò hầm vôi. Khỏi dường đường Chợ Quán một đỗi có một cái cầu dùng làm ranh giới làng Đức Lập và tiếp theo đó là làng Tân Châu, tục danh “Xóm Cầu” vì dân cư chuyên nghề hạ bạc. Xa thêm một đỗi nữa là làng An Bình Thôn tục danh “Xóm Dầu”, chữ gọi “Phụng Du Thôn” (bán dầu phộng).

Từ Xóm Dầu chạy vô nhà máy xay cũng còn là làng An Bình. Đối diện bên kia rạch là làng “An Hòa” của phường Vạn Đò. Tại đây có con rạch có tên “Rạch Bà Tịnh” cầu tại đây cũng gọi “Cầu Bà Tịnh”. Rạch Bà Tịnh chạy từ nhà máy xay trở ra đường Võ Tánh hiện nay, đến một gốc me đại thụ thì dứt. Gốc me này lối năm 1952 tôi

(1) Nay khảo bộ *Đại Nam Nhất thống chí* bản dịch ông Cử Nguyễn Tạo trang 74 thấy ghi: *Nơi chợ Tân Kiểng, thường năm đến ngày Nguyên đán, có tổ chức cuộc chơi vân xa và đánh đu tiên, nên gọi là Chợ Lớn.* Lấy đó mà suy chỗi này xưa phải phồn thịnh nhứt mới có bày những thú phong lưu xưa như “vân xa”, “đu tiên”. Có phải là “Đè Ngạn” sơ khởi ở chốn này chăng? Nào dè chưa đầy hai trăm năm, mà đã “sao dời vật đổi”, chốn phồn thịnh nhứt đã không còn ở chỗ cũ năm xưa! Cũng trong *Đại Nam Nhất thống chí*, trang 91 có nhắc tích năm Canh Dần thứ sáu (1771) đời vua Duệ Tông có con hổ vào nhà một người dân phía Nam chợ Tân Kiểng, nhờ có sư Tăng Ân và đồ đệ tên Trí Năng hiệp sức mới hạ được. Điều này cho ta biết thế kỷ thứ XVIII vùng Chợ Quán còn con hổ

còn thấy nhánh gốc cắn còi có vẻ cổ thụ lăm: năm 1957, có việc đi trở lại xóm này thì gốc me xưa đã mất hay là búa đô thành đã đi trước tôi rồi? Trước đây, lối năm 1955, “Cháo trăng Cây Me” tiếng đồn ngon nhất, khuya nào cũng kéo nhóm phong lưu xa mā về cười giỡn nơi đây!

Xa vô trong một đồi nữa thì tới Vịnh Bà Thuông, rạch này do Phó Tổng trấn thành Gia Định Huỳnh Công Lý đứng xem đào, hồi năm 1819, rạch chảy từ đây ra ngã tư. Xóm này là xóm xay lúa giā gạo. Tại đây có một cái giếng nước ngọt hữu danh, mang tên Pháp là “Puits d’ Arden”. Cũng lạ: Puits d’ Ardan trước kia ở bên kia bờ sông. Sau nước Vịnh Bà Thuông xoáy mạnh và chảy dòng vô giếng thét lâu ngày ăn đứt đất khuỷnh đất ấy rồi giếng lọt vào giữa Vịnh, kể biệt tích luôn. Bà Thuông chữ gọi Thị Thông. Xưa nơi đây có Cầu Thị Thông và An Thông Hà.

Từ Cầu Bà Thuông chạy vô tới Cầu Sắt là làng An Diêm. Nơi đây đột khởi một đồi đất chỉ vừa bông giếng, bốn phía nước sông bao vây, tư mùa đục, mặn, duy nước giếng tràn lên là ngọt, mát, xét ra mạch nước ở sâu và xa ngầm đến, tên chữ Tân Tỉnh. Đời ấy ghe thuyền múc nước chở đi bán xa gần là múc nước giếng này. (*Đại Nam nhất thống chí*, Nguyễn Tạo dịch, tr. 65). Xóm An Diêm, mé rạch có tên riêng là “Xóm Chỉ” (xưa bán kim chỉ) nay còn thông dụng. Cầu Xóm Chỉ bắc qua Xóm Đàm ở bên kia mé rạch.

c) Bên kia Rạch Bến Nghé

Kể dài theo bờ rạch là làng: Khánh Hội, Tân Vĩnh, Vĩnh Khánh, Bình Xuyên và Tứ Xuân. (Làng Vĩnh Hội sau này là do các làng Khánh Hội, Tân Vĩnh và Vĩnh Khánh gộp chung lại). Ranh làng Tứ Xuân đụng Rạch Ông Bé, tục danh là Xóm Te (Te lá giủi dùng để đánh cá. Giủi trong Nam gọi là “nhủi”). Kế đến làng An Thành (sau đổi Tuy Thành), làng Bình Hòa (Thạnh Bình), tục danh Xóm Rớ (Rớ là một thứ lưới có thể cất lên cất xuống được). Kế đến làng An Hòa Đông, Hưng Phú (Xóm Than). Trước khi vô đến Chợ Lớn, ngang Xóm Than, có một giếng gần mé sông, tên gọi “Giếng Hàng Xáo”, vì dân đổi nước đem về nấu ăn vẫn đồn đài và đua nhau đến giếng này giành giụt đổi chác:

Giếng Hàng Xáo mức lao xao,

Kẻ chở thuyền người chuyên bộ...

(Gia Định vịnh, trang 9)

Xét ra, khi chưa đặt ống nước và dựng nhà máy lọc và dẫn nước xa về Sài Gòn, thì vấn đề giếng ăn là lợi hại nhứt trong đời sống người dân thuở ấy. Thậm chí các quan Tây, nhà nào không có hầm chứa nước mưa thì cũng ăn nước giếng, và giếng nào nước tốt thì nổi danh khắp vùng.

Từ Xóm Than vô Chợ Lớn, hai bên bờ sông, nhà sàn san sát. Chỗ này ghe thuyền miền Lục Tỉnh lên đậu kẹo lèn, nào ghe lườn đánh rỗi, bán bánh, kẹo, cháo, v.v...

bán đến khuya lơ khuya lắc, vẫn còn nghe tiếng gái rao hàng lanh lảnh dưới sông, hò, hát nghêu ngao, tục gọi: “Bán rổi”.

d) Cầu và kinh rạch vùng Chợ Lớn...

Đọc theo kinh Chợ Lớn có nhiều cầu cao cẳng, đặc biệt của xứ Chợ Lớn, vì cầu rất cao có bức thang bộ hành lên xuống dễ dàng, xe đạp dắt tay hoặc khiêng vai qua lại không khó, nhưng bất tiện xe cộ chạy qua không được, cầu này cốt ý làm ra để giúp người hai bên cầu qua lại bằng chòn khỏi đi đò ghe lâu lắc, duy xe cộ phải chạy vòng ngả khác, còn đường nước vẫn lưu thông, ghe chài và tàu có thể chun qua lòn lại không trở ngại lầm. Kể sơ là:

- 1- Cầu Xóm Chỉ, ngay con đường Tân Đà;
- 2- Cầu Chợ Lớn, trở vô Chợ Lớn cũ;
- 3- Cầu Chà Và, gọi làm vậy vì xưa đây là phố Chà bán vải;
- 4- Cầu Xóm Củi;
- 5- Cầu Ông Lớn (vì xưa dân không dám gọi tên Đỗ Hữu Phương);
- 6- Cầu Bót Bình Tây qua Bình Đông;
- 7- Cầu Ba Cảng trổ ra đường Cambodge và Yunnan;
- 8- Cầu có bức thang trổ ra đường xuống đường Gò Công;

9- Cầu Palikao, (gần đây có nhà giàu bậc thứ tư là Hộ Định); nhưng kể hoài không dứt, chỉ thêm bực trí. Vậy xin để đó, tạm thời nhắc lại Chợ Lớn thuở xưa có hai đường thủy thông thương với Mỹ Tho và miền Hậu Giang, có thể nói là hai đường sanh mạng giúp sự chuyên chở thô sản và mě cốc miền Tây được mau chóng và rẻ tiền:

1) *Thứ nhứt là Rạch Chợ Lớn nối liền Rạch Cát (Sa Giang) và Rạch Bến Nghé, do Kinh Ruột Ngựa (Mã Trường Giang) (đào năm 1772) và Rạch Lò Gốm, có Kinh Vòng Thành (Canal de Ceinture) ăn thông đến phía sau Đồn Cây Mai. Gọi Kinh Vòng Thành, vì người Pháp chiếm Sài Gòn vào tháng mười một năm 1862, theo dự án Coffyn, thì Đô đốc Bonard truyền đào kinh nối Rạch Chợ Lớn đến Rạch Cầu Kiệu, để làm cho có nước bao bọc vùng Sài Gòn Chợ Lớn trở thành như một cù lao. Có cả thảy bốn chục ngàn nhơn công ra đào kinh ấy, định bè ngang hai thước, bè sâu sáu thước, băng qua Đồng Tập Trận, dài lối sáu cây số ngàn (6km). Nhưng công việc dở dang thất bại, và Đô đốc Bonard đành bỏ nửa chừng công tác ấy.*

Đoạn Rạch Chợ Lớn, từ Cầu Sắt tới Rạch Lò Gốm, trước kia có Rạch Phố Xếp đào năm 1778, gần đây đã lấp thành Đại lộ Tổng Đốc Phương.

Khúc rạch chạy từ đường Vân Nam (Yun-nan) đến Cầu Ba Cảng (trước hăng xà bông Trương Văn Bền) xưa đào năm 1782. Trên đoạn này có Cầu Sắt, Cầu Đường, Cầu Vân Nam (bắc ngang Rạch đường Vân Nam). Cầu

Khâm Sai (sau cất lại đổi tên là “Cầu Ba Miệng”), và Cầu Phước Lâm là cầu nắc, cao cẳng, xe cộ qua lại không được. Đoạn Rạch này từ Cầu Sắt đến Rạch Lò Gốm sau lấp đi trở nên đường Khổng Tử (Gaudot cũ và Bonhoure cũ) thêm một khúc là đường Trang Tử (quai de Fou-kien) và Bến Xe Đà. Khi lấp rạch thì các cầu cũng bị triệt hạ.

Đoạn từ Rạch Lò Gốm vô Rạch Cát, tại đường Danel (nay Phạm Đình Hổ), ngay Đồn Cây Mai, có cầu có bục thang, tiếng Pháp là Pont Danel, ta đặt tên Cầu Công xi heo. Kế bên cầu có lò heo Đô thành, từ ngày lò làm heo được dời về Chánh Hưng thì trụ sở lò heo sửa lại làm trường học chi nhánh Trường Cây Gõ. Đọc theo rạch, phía tay trái có con rạch nhỏ của Lò Siêu trên có bắc cầu gọi “Cầu Khum”.

Đoạn đường Minh Phụng, bắc ngang qua Rạch Lò Gốm, có Cầu Cây Gõ. Cầu này khi xưa làm bằng sắt trên lót ván, nhưng hai bên dốc cầu queo xuống đường Lò Gốm và đường Phú Lâm, cao và gắt, nên thường xảy ra nạn xe kiêng lật đổ nơi đây. Từ năm 1924, cầu này được đúc lại bằng đá sạn và đã bớt nạn xe ngã. Nối vô trong gần Lò Lu, thì có Cầu Bà Kế, vì ăn thông với đường Bà Kế, nay là đường Phú Lâm, và có “Cầu Xây”, loại cầu này làm bằng cây lót hai tấm ván có tay vịn, nhưng từ khi mở con đường Renault và cầu đút Renault, (nay là đường và cầu Hậu Giang) thì cầu xây đã dẹp.

Đọc theo Rạch Lò Gốm, về phía tay mặt có con rạch nhỏ của lò làm gạch hiệu Quảng Dì Thành, đào để tiện chở chuyên đất hầm gạch từ Phú Định, (nay là phía tay

trái đường Hậu Giang), trên con rạch nhỏ này có “Cầu Chú Bon”, cột bằng sắt. Tại Cầu Bà Kế trở bên tay mặt, có Rạch Ông Buông, chảy một nhánh tới làng Tân Hóa, một nhánh tới làng Tân Khai. Trên nhánh đi Tân Khai có cầu sắt gọi “Cầu Đồn”, vì ở trên đường trổ ngay trước Đồn Phú Lâm. Trên nhánh đi Tân Hóa có “Cầu Tre”, Cầu xe lửa (xe chạy đường Sài Gòn - Mỹ Tho) và Cầu Ông Buông tại bốt Phú Lâm là trên đường đi về Lục Tỉnh. Còn khoảng rạch từ bốt Phú Lâm tới ngã ba Rạch Lò Gốm thì có cầu cây của tư nhơn bắc để đi qua chùa Giải Bình (nay gọi Thiên Trước Tự).

Rạch Chợ Lớn, ngày xưa là đường giao thông thạnh vượng. Tại chỗ bến xe, ngày trước ghe chài đậu tấp nập để vô ụ ghe sửa chữa. Ụ ghe ngày nay trở nên Chợ Bình Tây do ông Thông Hiệp hiến đất để xây cất. Dọc hai bên Rạch Lò Gốm, xưa có lò gạch: lò Tín Di Hưng, Quảng Di Thành, Hiệp Hưng; thêm có lò siêu và lò làm lu.

Lò gạch Tín Di Hưng, tại ngã ba Kinh Vòng Thành nay đã đẹp, trên khu đất này nay phố xá cát đồng đúc.

Lò siêu Bửu Nguyên nay cũng nghỉ việc, trở nên lò làm ve chai và làm giấy súc.

Còn lò lu thì sau đổi thành lò chén, nhưng cũng không phát đạt cho lắm.

Lò siêu ở sau Đồn Cây Mai cũng dùng Kinh Vòng Thành để ra Rạch Chợ Lớn. Nay Rạch Kim Vòng Thành đã cạn và lò siêu cũng thôi hoạt động.

Đối diện lò siêu Bửu Nguyên, bên tav mặt Rạch Lò

Gốm, khi xưa có giếng Hộ Tùng, giếng xây hộc vuông, nước thật ngọt và trong mát, mùa hạn nắng, ghe đổi nước từ Chợ Đệm, Bến Lức, Cầu Ông Thìn, Cần Giuộc, Cần Đước... đều đua nhau chen chúc đến nơi đây, gây cảnh tấp nập ồn ào. Từ khi lấp Rạch Chợ Lớn. Nay Rạch Kinh Vòng Thành không thông thương và cạn dần. Các lò gạch, lò lu, lò gốm, lò siêu sinh kế đã mất, cũng dẹp lần. Ngày nay xóm Lò Gốm chỉ còn có cái tên tron, và không sản xuất đồ gốm nữa.

2) *Con đường thủy thứ nhì là Kinh Chợ Lớn* cũng gọi là Kinh Tàu Hủ (Arroyo Chinois). Vùng Chợ Lớn thuở nay buôn bán thạnh vượng một phần lớn là nhờ Kinh Tàu Hủ này. Đây là đường thủy vận nối liền Sài Gòn với các sông ngòi chảy xuống miệt Hậu Giang. Con đường thủy này tiện lợi vô cùng vì đã thâu ngắn đường ghe thuyền tránh được nguy hiểm khỏi trổ ra đường biển để vào Cửa Cần Giờ. Tàu nhỏ ghe thương hồ, các ghe chài “ăn lúa” từ Bạc Liêu, Bãi Xàu, Sóc Trăng, kéo lên, hoặc thuyền “cá đen” Biển Hồ (Nam Vang) đổ xuống, đều noi theo Kinh Tàu Hủ này mà “ăn hàng”, “ăn gạo”, hoặc đợi “cát lúa” lên cho các nhà “tầu khậu” (1) và nhà máy xay Chợ Lớn, cũng như nhờ con Kinh Tàu Hủ này để giao dịch với thương cảng và tàu hàng tàu buôn xuất ngoại.

Còn kinh này, ngoài việc lợi ích giao thông về kinh tế còn là đường chiến lược, thuở xưa tàu binh Pháp đã mượn nó mà đến vây Đồn Cây Mai và thuận đường đánh

(1) *Tầu khậu*, hoặc “tùa khậu” do hai chữ “Đại Khố” đọc giọng Tiều “Triều Châu”.

úp chợ Mỹ Tho. Con kinh Tàu Hủ đã từng chứng kiến những biến cố lịch sử đau thương của ta và lịch sử đó đã được ghi rành trong cận sử Việt.

Khảo ra vì Rạch Chợ Lớn cạn hẹp, (cũng vì thế nên sau Pháp lấp bỏ) để có một con kinh rộng lớn hơn, nên năm Gia Long thứ 18 (Kỷ Mão, 1819) vua hạ lệnh cho đào kinh Tàu Hủ, Phó Tổng trấn Gia Định Thành là Huỳnh Công Lý, (cha vợ vua Minh Mạng), được phong làm Khâm sai, hiệp với Tổng Thanh tra Gia Định, điều khiển mười một ngàn bốn trăm sáu chục nhọn công (11.460), chia làm ba tốp, mỗi dân công có lãnh một số tiền và một khẩu phần, khởi công ngày 23 tháng giêng, đến ngày 23 tháng Tư năm Kỷ Mão (1819) là hoàn thành, đúng ba tháng. Con kinh này bắt đầu từ Cầu Đề Thông (nôm gọi Cầu Bà Thuông) chạy đến ngã tư sông Rạch Cát. Sách nói kinh dài 2.129 tầm và bộ, bằng chín dặm ruối, (mỗi dặm 576 thước tây = $576 \times 9,5 = 5.472$ m). Bề ngang rộng mươi lăm tầm (mỗi tầm 8 xích, tính ra $0,32 \times 8 \times 15 = 36$ m90). Bề sâu được 9 bộ (mỗi bộ 6 xích = $0,32 \times 6 \times 9 = 17$ m28). Mỗi bên kinh có chừa một bờ đất rộng 8 tầm. Đào rồi, vua Gia Long đặt tên khúc kinh ấy là An Thông Hạ.

Về sau, người Pháp cho vét lại hai lần vào năm 1887 và năm 1895.

Nay ráp với đoạn Chợ Quán và Cầu Ông Lãnh, gọi chung là Kinh Tàu Hủ (Tài liệu rút trong *Phổ Thông số 15* ngày 15-7-1959, bài của ông Lê Ngọc Trụ viết).

Theo bộ *Gia Định thông chí* của ông Trịnh Hoài Đức, thì vốn là lạch nhỏ cũ đào rộng ra, nhưng xét qua địa đồ

xưa của ông Trần Văn Học vẽ về tỉnh Gia Định trước năm 1815 thì không thấy có con rạch nhỏ ấy.

Theo sử, Rạch Chợ Lớn chứng kiến hai trận chiến tranh:

1- Thời Nguyễn Ánh, binh Tây Sơn giết người Hoa kiều nơi chỗ gọi “Thầy Ngôn” (Đè Ngạn), trong ba tháng “không ai dám rờ miếng cá miếng tôm” (1782).

2- Thời Pháp chiếm Sài Gòn, thủy quân Pháp dùng khinh pháo hạm Jaccaréo ám ngữ trên Kinh Chợ Lớn, đậu tại đường Tân Đà (vì thế họ đặt tên đường ấy trước kia là đường Jaccaréo), còn một chiếc khác họ đậu tại sông Rạch Cát để bao vây Đồn Cây Mai của Nguyễn Tri Phương.

Con Kinh Chợ Lớn thường nổi cồn cát cản trở sự thông thương và phải được vét hoài mới dùng thuận tiện.

Đọc hai bên bờ kinh, có nhiều nhà máy xay gạo như hiệu Nam Long, hiệu Kiến Phong là danh tiếng nhứt, đều của Hoa kiều và nhiều chành lúa gạo dựng san sát kế liền nhau từ Bình Tây đến Bình Đông. Hàng rượu Bình Tây cũng ở về hữu ngạn kinh Chợ Lớn này. Những cầu bắc ngang kinh Chợ Lớn kể từ Chợ Lớn Cũ trở vô Bình Đông thì có *Cầu Chà Vò* dùng để đi qua Xóm Củi, *Cầu Bót Bình Tây* và *Cầu Hàng rượu* là loại cầu có mang cá, xe cộ muốn qua phải theo hai mang cá tả hữu leo lên. Hai dây nhà máy này được một thời thịnh vượng. Qua đời Nhựt Bổn chiếm Sài Gòn các nhà máy này bị Nhựt trưng dụng về quân sự, trở nên những đích cho máy bay Đồng Minh dội bom. Năm 1945, có một trận bom dội xuống trúng nhầm

nha máy Nam Long, khiến thường dân vô tội chết rất nhiều.

Còn giữa khoảng Rạch Lò Gốm và Kinh Chợ Lớn, có kinh gọi Kinh Hàng Bàng nối liền hai đường thủy này do khúc kinh đường Vân Nam hiệp thành một ngã ba và nơi đây có cây Cầu Ba Ngã. Cầu này nguyên khi xưa làm bằng sắt lót ván, vì một cuộc hỏa hoạn xảy ra ở đường Gia Long (nay là Trịnh Hoài Đức), thiên hạ bu đông trên cầu để đứng xem, đồn dập quá sức chịu đựng, nên cầu sập. Sau này xây lại cầu đúc sạn cốt sắt và đặt tên là Cầu Ba Cảng.

Dọc kinh đường Vân Nam đến Cầu Ba Cảng, trước mặt hằng xà bông Trương Văn Bền, nay đã lắp băng. Chỉ còn khoảng từ Cầu chạy ra tới Kinh Chợ Lớn là có nước chảy. (1)

Bắc ngang khoảng kinh này, dọc theo Kinh Chợ Lớn thì có Cầu Ông Lớn (Tổng đốc Đỗ Hữu Phương). Còn từ ngã ba Cầu Ba Cảng đến Rạch Lò Gốm, có cả thảy năm cây cầu:

- Cầu ná c đường Gò Công, xe đi không được, đã kể rồi!
- Cầu Palikao.
- Cầu ná c đường Minh Phụng.
- Cầu Kinh.

Hai cầu ná c kể sau đây nay đã thay băng cầu đúc.

---

(1) Tháng Hai năm 1961, sau lắp băng; nhưng cầu Ba Cảng đến năm 1986 vẫn còn ngó thấy chờ không phá bỏ.

Cái thứ nhứt là Cầu Bình Tây mấy năm về trước, còn chở chiếc xe điện Bình Tây qua Chợ Lớn Mới, cái thứ nhì là cầu đúc Bình Tiên. Kinh chở này gọi Kinh Hàng Bàng, vì khi xưa dọc hai bên bờ kinh có trồng cây bàng bóng to mát mẻ, thường có ghe chài đậu tại kinh này nhiều vì có ụ sửa ghe (sau lắp bằng trở nên Chợ Lớn mới). Hai dãy nhà hai bờ kinh phần nhiều là của người Tàu, nhà cát khít sát nhau chen chúc. Bản tính người đàn bà Tàu hay tiện tặn, đụng gì cũng cất để dành, xác mía, dăm bào không món nào muối bỏ, nhưng đàn bà Tàu cũng có tính rất lơ đãng khinh thường, thêm trẻ con của người Tàu có tính ưa chơi lửa, nên hỏa hoạn xảy ra thường. Khoảng đầu năm 1923, lối tháng giêng âm lịch, một cuộc hỏa tai tàn khốc chưa từng thấy xảy ra. Hai dãy nhà ngói và lá từ khoảng Cầu Bình Tây chạy suốt đến cầu đúc Bình Tiên đều làm mồi cho lửa. Lửa gặp gió chiều càng mạnh dữ thêm, nên dân cư phần lo dọn đồ đạc, lớp lo công con dắt mẹ, la khóc rùm trời. Sức lửa mau leé cứu cấp không xuể, lửa đồn người ta ra giữa đường và từng cơn gió, lửa táp vào người một cách rùng rợn không tả xiết. Túng thế nạn nhơn nhảy xuống kinh, nhưng than ôi nước dưới kinh lại nóng như sôi, nạn nhơn chết quay còn chét luộc! Sáng ngày sau, đi ngang đây còn bay mùi khét, nào lợn, gà, bò nguyên con nầm chình ình chỏng cẳng, nào đưa hấu nguyên vựa, khô cá gộc cháy nguyên kho, bày ra không ma trời nào lượm! Sau trận hỏa tai dữ tợn năm đó, có một đạo hèn lâu, không ai dám nhắc đến chuyện trở về lập cơ chỉ nơi chốn cũ: Kinh Hàng Bàng. Chánh phủ Pháp thừa dịp làm ra con đường ở vùng đó để xe miệt Hậu Giang bận lên chạy một chiều

vô Chợ Lớn, nên gọi đường Hậu Giang. Nhờ dấu vết cũ không còn, nên dân dạn lần mà trở về, đến nay mới có mòn phồn thịnh. Ngờ đâu năm 1945, quân đội Nhật đến đây, thiếu cây dùng, nên hạ lệnh đốn cây bàng cây me ở hai bên bờ Kinh Hàng Bàng và Rạch Lò Gốm để làm hầm nấp nơi Cầu Bình Điền, báo hại dân cư hai xóm, kẻ nào ra đường, bất luận mặc y phục Lang sa hay y phục Việt đều bị chúng lùa bắt đi kéo gỗ, khiến nhiều người phải chuồi mình xuống Rạch Lò Gốm, kết gỗ thành bè thả trôi ra xa, mới thoát khỏi tay bọn quân lùn.

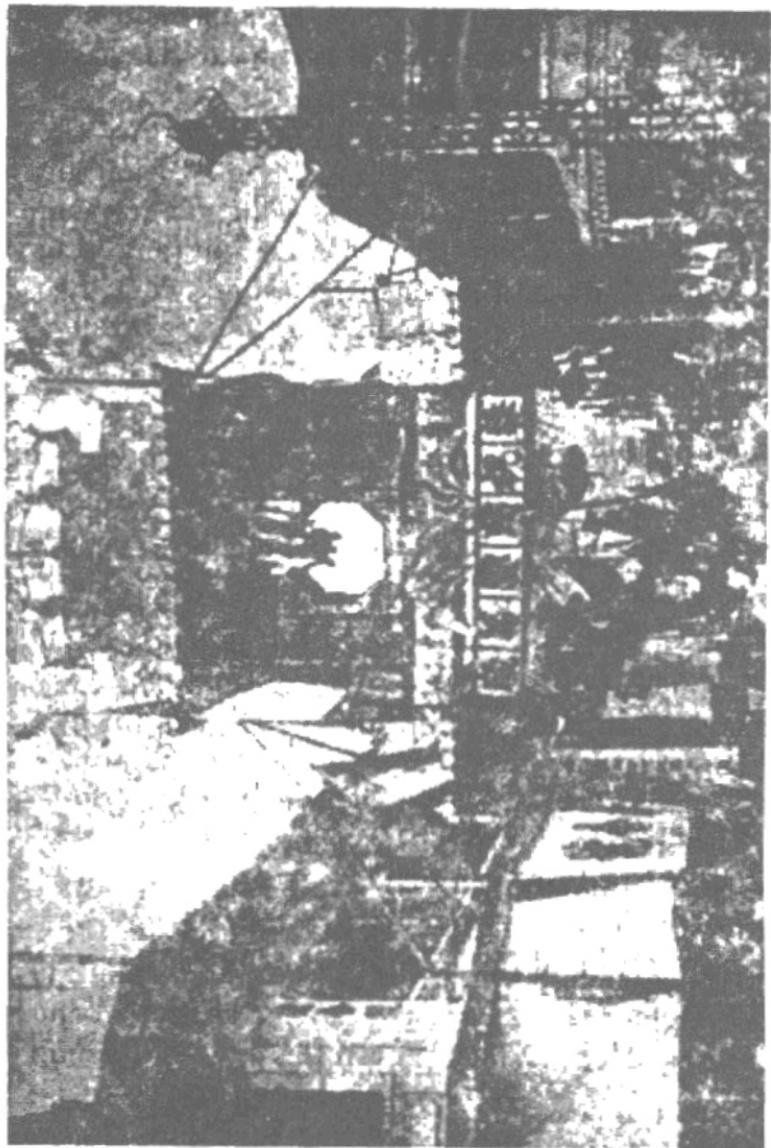
Kể về kinh rạch còn có Kinh Lò Gốm (Canal des Poteries) ở vùng Rạch Cát và Kinh Đôi (Canal de Doublement), đào sau Kinh An Thông Hạ, cũng là một con đường thủy giúp ích rất nhiều cho sự thịnh vượng hai đô thị Sài Gòn và Chợ Lớn.

e) Nhà Xóm trong Chợ Lớn

Những xóm trong Chợ Lớn còn giữ được tên theo xưa, là:

- Xóm Than.
- Xóm Củi.
- Xóm Dầu (chuyên bán dầu phộng)
- Xóm Bầu Sen, gần Đồn Cây Mai. Thật ra là bầu lũ loạn, đầy cỏ rác, cỏ lục bình; sen không mọc nữa. Đường lộn với Bầu Sen đường Võ Tánh nay là đường Nguyễn Trãi, miệt Chợ Quán.

Hình XIII

*Đường Quảng Đông Nhai (Triệu Quang Phục) một ngày lễ kỷ niệm lập Trung
Hoa Dân Quốc, chốn vui thè hè đang cựu*

- Xóm Giá, làm giá đậu xanh ở gần Cầu Cây Gõ. Làm nghề này phải thức khuya dậy sớm. Từ hai giờ khuya đến năm giờ sáng phải xuống sông dãi giá, làm cho sạch vỏ đậu xanh còn đeo theo, để kịp tang tảng sáng có bán tại chợ. Mỗi người dãi đậu có đem theo một ngọn đèn, nên quang cảnh khúc sông giữa đêm khuya thật rộn rã vui mắt. Gặp chầu chợ Tết thì cảnh càng tung bừng, náo nhiệt suốt đêm.

- Xóm Lò Bún, gần giếng Hô Tùng.

- Xóm Phú Giáo, khi xưa giáo mầm, (gần Đồn Cây Mai).

- Xóm Rẫy Cải của người Tiều (Triều Châu), ở hai bên lộ đi Lục Tỉnh, (Người Tiều trước kia có sắm xe hai ngựa để chở cải ra các chợ Sài Gòn, Chợ Lớn, Bình Đông, Bình Tây, thứ xe này nay không thấy họ dùng nữa, đổi lại còn thấy ta dùng chở cá, chở đồ khi dọn nhà. Ta nay gọi đó là “xe cá”, (*xe cá chiếc*, thang một ngựa, *xe cá đôi*, hai ngựa), và quên rằng sơ khởi đó là xe cải của Tiều bày ra.

- Xóm Ụ Ghe (Chợ Lớn Mới)

- Xóm Cây Cui (Bình Đông)

Khi xe lửa điện đường mé sông còn chạy, trong các xóm có xe chạy ngang, công ty Pháp lựa tên cũ đặt cho các trạm xe đỗ, tên Việt kèm tên Pháp, và hình dung bằng một ám hiệu tượng trưng, vừa treo trên nhà ga vừa in trên vé tàu, như gare Jaccaréo là “trạm Xóm Củi”, ám hiệu “cây bò cào sắt” v.v...

**f) Con đường Sài Gòn vô Chợ Lớn,
tục danh Đường Trên (Route Haute)**

Đường trên (Route Haute), xưa do ông Olivier de Puymarue phỏng hoa tiêu, để nối liền Sài Gòn vô Chợ Lớn đối chiếu với Đường Dưới (Route Basse) ngả Mé sông.

Xưa có hai đường xe lửa nối liền Sài Gòn vô Chợ Lớn.

A. *Một đường Mé sông, xe chạy bằng than củi, tải vận hàng hóa và trái cây miệt Lái Thiêu, trạm chánh trước Chợ Bến Thành, nay làm Bót Cảnh Sát. Xe chạy hai ngả:*

1) Trước chạy từ Chợ Bến Thành, bọc đại lộ De la Somme (nay là Hàm Nghi), dọc theo mé sông tới đường Luro (Cường Để), lên trạm Hàng Sao (đường Mạc Đĩnh Chi), quẹo Phan Đình Phùng (nay Nguyễn Đình Chiểu), Đinh Tiên Hoàng, ghé qua Đất Hộ, thẳng vô Gia Định, trạm chót Lái thiêu.

Sau đổi bỏ đoạn đường bọc “de la Somme dọc theo mé sông tới đường Luro đến Đất Hộ” kể trên, sửa lại xe chạy từ Chợ Bến Thành chạy dọc theo đường Bonard khỏi Catinat quẹo sau Nhà hát Tây trở ra đường Paul Blanchy (nay là đường Hai Bà Trưng), chạy lên Đất Hộ, Gia Định, Lái Thiêu.

2) Xe đỗ ga chánh Chợ Bến Thành, rồi chạy vô Chợ Lớn, trạm chót là ga Bình Tây.

B. *Một đường gọi xe lửa giữa, trước chạy than củi,*

sau chạy điện. Xe chở bộ hành nhiều hơn hàng hóa, bắt đầu từ ga Chợ Cũ Sài Gòn, đổ ra Chợ Mới Bến Thành, rồi chạy cắp với đường tàu hỏa Sài Gòn - Mỹ Tho dài theo đường Phạm Viết Chánh, Nguyễn Hoàng, thẳng đến ga An Bình, chạy dọc theo đường Thủy Bình (nay Đồng Khánh), bọc theo đường Tổng đốc Phương trở ra ga chót là ga Chợ Cũ Chợ Lớn (ga Rodier, nổi danh xưa điểm móc túi nhiều và tài nhứt). Đi xe đường này đã là sang: Vé hạng nhứt Sài Gòn vô Chợ Lớn là một hào bạc (0\$10) được ngồi băng dài có trải nệm bố trắng. Hạng nhì sáu chiêm tây (0\$06). Đường chỉ non sáu cây số ngàn (6km) mà chạy hơn ba mươi phút mới đến nơi, có đủ hỷ, nộ, ai, lạc; vui vì xe chạy một đỗi, thấy di tích Đồng Tập Trận mênh mông (nay là đại lộ Lý Thái Tổ) và nếu là buổi trưa, sẽ được ngắm cảnh người Tàu ngủ gà ngủ gật trên xe, buồn là có khi nội khúc đường ấy đã bị điểm giựt tiền nhảy xe, hay anh chị móc túi. Sách nói khi xưa, làm con đường này gặp nhiều mồ mả, (ắt chốn Đồng Tập Trận cũ), Lang sa có lệ phát ba quan tiền và một xấp vải cho mỗi ngôi mộ và mả bị cải táng.

a) Sau bỏ con đường này và xe chạy cùi. Thay vào bằng xe điện và đường xe chạy từ Chợ Bến Thành dài theo khoảng giữa con đường Trần Hưng Đạo, đến đường Đồng Khánh, Tổng đốc Phương và trạm chót là ga Rodier. Đường sắt này đã bắc bỏ hồi năm 1953 và qua năm 1954

(1) Còn một đường xe lửa nhỏ nối liền Chợ Đát Hộ (Đa Kao) qua Chợ Tân Định, chạy dài theo con đường Paul Bert (Trần Quang Khải). Sơ khởi chạy không lấy tiền, sau phải thâu tượng trưng mỗi chuyến một xu, để tránh nạn trèn nít lên ngồi choán chỗ khách bộ hành phải đứng!

được khóa lấp nhựa (1).

Ba bốn mươi năm về trước, hai bên đường xe lửa giữa có trồng xoài và mít chen lộn nhau, tàn lá sum sê bóng rợp, đến nay vì lần hồi mở mang đường ra rộng lớn đủ phương tiện lưu thông nên không còn gốc đại thụ nào sót lại, có còn chẳng là những danh từ khêu gợi: Xóm Vườn Xoài Bà Lớn (một phần của gia tộc Đỗ Hữu Phương) trên đường Phan Thanh Giản (nay là Điện Biên Phủ) Xóm Vườn Mít (xưa dân nghèo lấy hột mít xay ra bột, bán: xóm này truy ra ở lối Taberd-Mac-Mahon cũ (chỗ Bộ Tư pháp hiện nay) và đứng lộn với một xóm mít ở trên Phú Nhuận, đường Võ Di Nguy nối dài).

Gần Ngã Sáu đường Võ Tánh (Nguyễn Trãi), còn thấy ngày nay ngôi mộ Lê Văn Gấm tử đạo đời Thiệu trị, bị hành hình lối năm 1847. Mộ này nay nhà phố xung quanh che gần bít mắt và mộ ở lún sụt xuống thấp hơn mặt đường lộ có một thước sâu, suy ra đường và phố mãi dắp lên cho khỏi ngập lụt nay mới cao làm vậy, còn đất xóm này khi xưa lấy mực mộ Lái Gấm là đủ biết thấp và nước thế nào.

Học giả Trương Vĩnh Ký chép rằng xưa tại chỗ Khám Lớn cũ, gần bên Tòa Pháp đình, thuở đó có một cái chợ tục danh “Chợ Da Còm”, tức là chợ nhóm dưới gốc một cây da nhánh còm lá gie khòm xuống mặt đất. Xưa đây là xóm bán trống, bán lọng, yên ngựa, và mǎo Tú tài.

Nhắc đến cây da, còn thấy gần Tòa Pháp đình, phía góc đường Nguyễn Du và Nguyễn Trung Trực, có mấy gốc đã lâu đời, có dính líu với “cây da còm” xưa chẳng?

Tiếp theo Chợ Da Còm, có Chợ Đũi (bán đũi, bán lụa, v.v...). Thuở cụ Trương Vĩnh Ký còn sanh tiền, thì Chợ Đũi ăn dài từ xóm Boresse giáp qua đường xe lửa Sài

Gòn-Mỹ Tho. Khỏi Chợ Đũi là Xóm Đệm Buồm rồi tới Xóm Thuận Kiều (1).

Còn nói về vùng Chợ Mới như ngày nay ta thấy, xưa kia lại là một ao sinh lầy lội nước đọng. Như đã nói rồi, năm 1913, người Pháp lấy ao vũng xây nhà chợ có làm lễ lạc thành trọng thể gọi lễ “khai tân thị”. Chợ này ở gần chỗ bến nước của thành xưa nên gọi “Chợ Bến Thành” cho đến nay vẫn còn gọi như thế. Ngày khai mạc có chung “cô bảy bang” (2) có cô bong hình “Quan Âm tay xách giò cá”, hình “Hồng Hài Nhi cầm quạt Ba tiêu chấp tay bái Phật Bà” toàn do đồng nam đồng nữ tình nguyện chịu cho các thợ bong hình thế nôm giấy, cả ngày đứng trên một cột

(1) Danh từ “Thuận Kiều”, trong vài sách Pháp lại viết “Tong Keou” khiếu chúng ta hoang mang; kẻ dịch “Đông Kiều”, người rằng “Đông Khẩu”? Trong quyển *Histoire de l'expédition de Cochinchine* của Pallu de la Barriere, danh từ “Đông Cháy”, Pháp viết “Done Chai”, thiệt là “bí lù”. Trong quyển *Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises*, trang 93, tác giả kể “les forts de Nghia, de Bigueague, et de Kiala, ceux de Tangray et de Tanky” (de Bazancourt p. 307 - 308). Il est difficile en raison de l'orthographe adoptée par l'auteur, de savoir où se trouvaient ces ouvrages” (B.S.E.I Octobre Décembre 1935, p.93). Theo tôi, tôi định cho đây là những đồn: đồn Nghia, đồn Bình Khánh, đồn Chà Là, đồn Tân Ngãi, đồn Tân Kỳ, định vậy nhưng còn các học giả uyên thâm phủ chính.

Về chú thích (1), xin nói rằng lối ghi âm ngày của xưa người Pháp không liên quan gì mấy với mục khảo cứu này, nhưng xét cho cùng xin dẫn ra đây để bớt hoang mang hồn độn trong trí óc non một phần nào.)

(2) Bảy bang có phải: Quảng Đông, Triều Châu, Phúc Kiến, Hakas (Khách gia, Hẹ), Hải Nam, Chettys, Chà Và (gồm người mập lè “Pakistanais”, người Hồi “Mahométans” chẳng? Khó trả lời dứt khoát, vì xưa chưa có người Tàu tinh Bắc Kinh và Tô Châu và các tỉnh khác qua đây. Bảy bang là bảy bang Trung Hoa hay pha lộn bảy bang người ngoại kiều như trên; tức liệt người Ấn Độ, khác tôn giáo, khác phong tục, chung hàng ngũ với người Trung Hoa? Kẽ ăn thịt mỡ; người chửa thịt heo, thế mà khi xưa người Pháp ép nhập nhau, lạ thật?

sắt nhỏ có hoa lá che kín, chân tay tê liệt vì không cử động được. Lại có múa lân, thí võ, hát Triều Châu, hát Quảng Đông và hát bội diễn ngoài trời, cộ đèn, cộ bông, nhạc ngũ âm, và nhạc “mù đích” Pháp. Sánh với ngày nay, thì cuộc lễ rất tầm thường, nhưng vào thời ấy tiếng đồn khắp Lục Tỉnh, đâu đâu cũng nô nức kéo nhau về Sài Gòn. Có câu: *Xem được lễ Tết tân thị một lần chết cũng sướng thân!* Mà đi thì đi chỉ có đường thủy là tiện. Nhắc lại thuở đó, có tàu “Lục Tỉnh” chạy từ Sài Gòn. Lên Nam Vang trải qua các chợ như Mỹ Tho, Vĩnh Long, Châu Đốc v.v... Tàu nhỏ hơn chạy miệt Hậu Giang thì có tàu Pélican, Sarcelle, Cormoran của hãng Messageries Fluviales tục gọi hãng tàu Nam Vang, chạy khởi hành từ Mỹ Tho xuống Bạc Liêu đi qua các chợ như Chợ Gạo, Tam Bình, Trà Ôn, Cần Thơ, Phụng Hiệp, Sóc Trăng, Bãi Xàu, Cổ Cò v.v... và tàu khác đường Mỹ Tho - Rạch Giá. Hàng tàu các chú cũng chạy kinh một đường với tàu Tây. Về sau mới có ông Phán Nuôi ở Vĩnh Long sắm tàu chạy nhưng không tranh đua cùng hai hãng Tây, Tàu. Đường Bộ thời ấy (trước năm 1913) chưa được thông thương, vì chưa có cầu bắc qua sông lớn. Bởi cho nên, như đã nói rồi nhờ vị trí trên bờ có xe lửa nối liền với thủ đô, dưới sông có tàu thuyền chạy Lục Tỉnh, Mỹ Tho thời ấy chỉ nhượng có một Sài Gòn.

Nhắc lại lễ khai tân thị chợ Bến Thành năm đó (mars 1914) đã phá kỷ lục về hội hè vui vẻ. Ông già bà cả từng mục kích lễ này đến nay còn nhắc, và tự hào chứng kiến một “Tân Vương Hội” (danh từ của các báo thời ấy dùng).

Tục lệ thành Sài Gòn và Chợ Lớn, cho đến về sau lâu lăm mới dẹp là dân trong thành phố hễ quá mười giờ đêm muộn ra đường phải xách theo một lồng đèn, lại nữa riêng Chợ Lớn, xóm của gái điếm cũng gọi “Xóm Lồng Đèn”, đã là xóm huê nương tức nhiên phải về khuya, khách làng chơi cơm nước phủ phê rồi mới xách lồng đèn đến thăm sự ấy cũng dễ hiểu.

g) Nay xin trở lại đường Thuận Kiều

Từ đây đến “Sở Nuôi Ngựa” cũ của nhà binh Pháp tức trong trại “Ô Ma” đường Võ Tánh (Nguyễn Trãi) thì là chợ Điều Khiển” do một ông Điều Khiển tạo lập (1). Khỏi

(1) Truy ra Điều Khiển là một chức quan võ cầm binh đánh giặc thuở trước đời Gia Long. Thuở ấy thành lũy tại Sài Gòn chưa có cho nên chỗ ông Điều Khiển đồn binh hạ trại thì gọi là *Đồn dinh*. Danh từ “Điều Khiển” và “Đồn dinh” đã tùy thời thế tùy địa lợi mà thay đổi xê dịch, khi thấy sách tá “đóng đồn bên kia Tân Thuận”, khi lại ghi “ở bên này sông Thị Nghè” chúng ta không nên thắc mắc như nhiều tác giả ngoại quốc, không nên quơ dưa cả nǎm như một sử gia Pháp, cất nghĩa: “Đồn dinh” là chỗ đóng binh, là dinh trại của “Đông Định Vương Nguyễn Văn Lữ”!

Sở Nuôi Ngựa “haras”. Luôn tiện nên nói là “Sở Nuôi Ngựa” như trong tập “Ký ức lục” của cụ Trương Vĩnh Ký thường kể lại, theo tôi ắt ở vùng gần nền chùa cũ “Kim Chương Tự” chữ viết “Kim Chung Tự” trong bản đồ Trần Văn Học còn chỗ khác viết Kim Chương, không biết danh từ nào đúng. Đây là một Sở nuôi ngựa của một nhà binh Pháp, họ đóng binh ở đâu là họ đặt sở nuôi ngựa của họ gần đó cho tiện, chứ Sở nuôi ngựa “xa vịnh” (civit) thời kỳ ấy chưa có (mới lập nghe đâu lối năm 1913).

Maison Blançubé : Cụ Trương Vĩnh Ký trong *Souvenirs historiques* thường nhắc nhà Blançubé làm căn cứ ph้าง cho ra mối các địa điểm khác. Tôi có (xem tiếp trang 145)

chợ Điều Khiển là đến “Chợ Cây Da Thăng Mợi”. Gọi làm vậy nhưng khoan vội tưởng rằng đây là một nhà chợ do một người Mọi nào đó đứng ra xây cất. Sự thật là tại chợ này thường thấy bày một món hàng không đâu có bán: ấy là một thứ đèn thắp dầu phòng hay dầu dừa làm bằng đất nung, nắn hình một người Chàm (ông Phỗng): hai chân quỳ, hai tay chấp lại, trên đầu đội thép dầu. Trong tập “Cổ Gia Định vịnh”, có câu:

“Cây Da thăng mọi, coi bán đủ thuốc xiêm cau mứt.
Cái cầu Cao Mên, thấy làm nguyên cột vấp ván trai.

(Đây là thuốc lá xắt và ướp kiểu người Xiêm dùng.

Cau mứt là cau trái để già, nấu kẹo như mứt, người Thổ rất thích ăn. Hai món là gia vị đặc biệt trong miếng trầu thời xưa, nay đã ít được thấy, không khác “cây đèn thăng Mọi”).

Khỏi Chợ Cây Da Thăng Mợi, có một cánh đồng rộng lớn trồng trại và cây cổ mọc tùm lum nhiều chỗ. Ngày nay nhà cửa cất lấp bít bùng không còn nhìn được nơi nào, chớ xưa kia đây là “Đồng Tập Trận” cũng gọi là *Mả Ngụy* hay

hồi thăm Sở Địa chánh cũng như Sở Tạo tác, Sở Kiến thiết Đô Thành, không đâu biết nhà này xưa tọa lạc tại đâu. Căn cứ vào tài liệu nhiều nơi, tôi định chứng nhà Blançubé ở lối đường Verdun cũ, khỏi chợ Đũi nhưng chưa tới Rach và Mộ phần ông Nhiều Lộc, mà đá Nhiều Lộc nay tìm ra trong đất xóm sân bay nói rộng đường Chi Lăng (Phan Đăng Lưu) giữa khoảng ngã tư Chi Lăng - Ngõ Đinh Khôi và Chi Lăng - Võ Di Nguy. Xin chờ các bậc lão thành phủ chính.

Má Biên Tru (1) Nơi đây vua Minh Mạng đã sai chặt đầu ném thây chôn chung một huyệt mả (đến nay mặc dầu đào móng cất nhà vẫn chưa tìm gặp) cả thảy đến 1.137 người (2) già trẻ bé lớn, đàn ông đàn bà lộn lạo, khép vào tội phản nghịch, theo giặc Khôi ở lại trong thành, chống binh lính triều đình ba năm (1832 - 1835) (3).

Như đã nói rồi nơi mục chủ thích về Sở nuôi ngựa, sở này cất trên một ngôi chùa cũ gọi “Kim Chung Tự” (Kim Chung Tự). Chùa này lại xây trên một nền chùa Thổ đã có trước đời Gia Long. Theo cụ Trương Vĩnh Ký, thì chùa Duệ Tông bị Tây Sơn bắt tại vùng Ba Khắc (thuộc Cà Mau) và chùa Mục Vương bị bắt tại Ba Vát (thuộc Bến Tre

(1) Danh từ “Má Ngụy” bây giờ thỉnh thoảng còn nghe trong dân gian dùng trong nguyên rùa độc địa: “Đồ Má Ngụy đầu thai” để trách những đứa con ngỗ nghịch, bất hiếu cãi lời cha mẹ. V.H.S

Còn đây là chỗ thích của Ông Đặng Văn Ký, tự Minh Tài, học giả ở Gò Vấp. *Má Ngụy Khôi*: Chỗ ngã tư (Verdun cũ) Lê Văn Duyệt (Cách Mạng Tháng Tám) và Phan Thanh Giản (Điện Biên Phủ) khoảng Bình Dân Bệnh viện. Từ đường Lê Văn Duyệt vào Chợ Lớn, Má Ngụy nằm mé tay mặt. Cứ hỏi bà Đặng Thị Sinh, là người cố cựu tại đó thì rõ. Bà năm nay bảy mươi ngoài tuổi, người sanh trưởng tại làng Hòa Hưng cũ” (Minh Tài).

(2) Ông Lê Văn Khôi, tác giả một cuốn sử Việt bằng Pháp văn rất hay, rất đầy đủ, cẩn thận hơn, viết “prés de 2000...” (số bị hạ sát dưới 2.000 người).

(3) Khôi là người Nùng, Tả quân bắt được, thương tài, không giết, nuôi làm dưỡng tử cho ăn họ Lê Khôi, võ nghệ tuyệt luân, tay không hạ cọp trước mặt sứ thần Xiêm La quốc. Tả quân ty trấn, Khôi không chịu nổi cứ chỉ đe hèn của vài ô quan nên dậy giặc, giết quan triều đình, chống binh chính phủ, cự địch ba năm. Sau Khôi bị chết, triều đình mới hạ được thành Sài Gòn. Minh Mạng chưa hề giận, sai phá thành binh địa và làm cổ dân vò tội một cách tàn nhẫn.

gần Mỏ Cày) đều bị hành quyết gần Kim Chương Tự, lối năm 1776 (1).

Còn tại thành lính tập Ô Ma (Camp des Mares) thì có miếu thờ các công thần nhà Nguyễn, lập năm 1804, chữ gọi “Hiển Trung Từ”. Nơi đây xưa có bài vị thờ tất cả 1015 tử sĩ liều mình vì nước trong các trận chống Tây Sơn, trong số đó có một võ tướng quốc tịch Pháp tử trận Thị Nại, ta gọi ông Mạnh Hòe (Manuel). Miếu này đã ghi vào bộ các cổ tích Trường Viễn Đông Bác Cổ; năm 1927, chùa này được Trường Bác Cổ xuất tiền trùng tu lại tử tế; qua năm 1939, triều đình Huế có biệt phái một đại thần vào đây tế tự (ngày 10 tháng 11 d.l.). Tang thương biến đổi, đến thời binh Nhựt hoành hành một lúc... Chùa đã hư tệ sẵn, thêm các lính tập đạo binh Lang sa phá phách, hầu hết những bài vị đều xiêu lạc. Vợ con binh lính đến ăn ở nơi đây không lòng bảo tồn, nên chùa mau diêu tàn. Đến lượt đạo binh viễn chinh Pháp trở lại chiếm Thành Ô Ma sau khi Nhựt đầu hàng, thì họ triệt hạ Hiển Trung Từ lúc nào không rõ ắt, bất chấp đó là di tích hiếm có trong Nam. Kịp đến khi Pháp giao trả thành Ô Ma cho Việt Nam Cộng Hòa, thì đền Hiển Trung chỉ còn là một danh

(1) Đây là một đoạn sử bi thảm. Duệ Tông và Mục Vương bị binh Tây Sơn bắt một phần lõi lớn là tại Đô Thành Nhơn bắt hòa cùng một tướng Tàu. Tướng này đã đầu hàng Chúa Nguyễn, tên Lý Tài có chọn trong một hội kín, kiểu như “Thiên Địa Hội” sau này. Xét ra nếu Lý Tài và Đô Thành Nhơn biết liên kết thì Nguyễn Chúa chưa bị bắt, Tây Sơn chưa mạnh thế như sau, việc trong Nam đã thay đổi khác. Một điều khác là trong đạo binh Nguyễn Huệ đánh binh Thanh sau này có trà trộn một phần binh Minh tiếp tay nhưng không ra mặt.

từ hào trong trí nhớ của người hiếu cổ.

Lại nữa, trong tập ký ức của cụ Trương Vĩnh Ký, còn nhắc một cổ miếu tại thành Ô Ma này, danh gọi “Miếu Hội Đồng” (thờ đủ chư vị), cũng gọi là “Miếu Thánh”, có trước đời Gia Long. Tập ký ức cho ta biết thêm rằng vị trí miếu này ở giữa hai hào sen lớn. Nhưng năm 1885, võ quan Pháp chiếm cứ miếu này làm nơi ăn ở, thành thử lâu ngày miếu xưa mất tích, nay không còn biết rõ chắc xưa ở nơi nào. Cụ Trương Vĩnh Ký nhắc lại chính trước Hiển Trung Từ và Miếu Hội Đồng, ngoài Lộ cái, thuở cựu trào có xây hai cột gạch và đá, một đền *Khuynh Cái* (nghiên lọng nghiên dù), một đền “Hạ Mã” (xuống ngựa), nay di tích ở đâu? (xem bản đồ).

Lại còn một ngôi chùa khác nữa gọi “Chùa Ông Phúc”, cũng gọi là “Chùa Phật Lớn”, trong tập ký ức ghi ở bọc theo một lộ nhỏ dài theo bờ ao sen lớn thành Ô Ma, thì cụ Trương Vĩnh Ký đã nhìn nhận mất tích từ năm 1885 vậy.

Khỏi một cống nước ăn thông với ngọn Rạch Cầu Bà Đô, thì xưa kia có hai ngôi mộ khá to, tương truyền là mộ phần của hai hoàng tử con của Nguyễn Văn Nhạc tục gọi là “Mộ Hoàng Thùy” và “Mộ Hoàng Trát”, nay đã không còn vì có lẽ đã bị phá bỏ từ lâu để xây cất nhà phố, đâu còn cháu con dòng họ để nhìn nhận? Thậm chí tiếng đồn trước kia tại Rạch Bà Đô, có một cái chợ, vì nhóm họp buổi sáng nên danh gọi là “Chợ Mai” nay cũng không biết xưa tọa lạc chốn nào? Rạch Bà Đô, di tích tồn tại đến năm 1959, còn dấu cũ con rạch nước do, nay đã lấp đi, nhường chỗ cho một trạm bán xăng, đường Trần Hưng Đạo, ngó xéo qua đại lộ Cộng Hòa (Nguyễn Văn Cừ).

Con đường ngang Nhà Thờ Chợ Quán có hai ngôi chùa, một gọi “Kim Tiên Tự”, sau đổi lại là “Nhơn Sơn Tự” một cái khác nữa gọi “Chùa Gia Đìền”. Hai chùa này đã không còn từ năm 1885.

Từ Chợ Quán trở vô Chợ Lớn thì đầu tiên gặp “Xóm Bột”, ngày ngày phơi trăng dã tận lề đường vô số những bột mì, bột đậu, bột lọc, bột khoai v.v... Di tới nữa thì gặp “Chợ Hôm”, nhóm chiều tối, để đổi với “Chợ Mai” đã nói đoạn trên.

Sau Chợ Hôm, có một ngôi chùa thờ một vị tướng lãnh của Cao Hoàng, bị Tây Sơn giết, không biết tên, chỉ ghi họ Trần. Chùa “Trần Tướng” ở đâu cũng không ai biết (1).

Trên một con rạch nhỏ, gần một nghĩa địa người Tàu có một cái cầu, gọi “Cầu Linh Yển”. Yển là một quân sĩ trung thành của Nguyễn Chúa, một hôm cõng vua trên vai, chạy đến đây thì ngộ nạn. Chúa được một lực sĩ thay vai cõng chạy vuột, Yển bị Tây Sơn giết. Chúa Nguyễn thương tiếc lắm, sau tức vị sai dân sở tại lập miếu thờ

(1) Trong *Đại Nam Nhất thống chí*, quyển 2, bản dịch Nguyễn Tạo, thấy trang 79 như vầy: *Trần Tướng quán từ*: - Ở địa phận thôn “Tòng Chính” huyện Bình Dương. Tướng quân họ Trần, tên Thương Xuyên, người Quảng Đông, làm chức Tổng Bình đài Minh, Minh mất, không chịu thần phục vua nhà Thanh. Nên quy phục bần triều, đánh Cao Man có công, lại lập chợ phố ở Sài Gòn (xin hiểu là Chợ Lớn ngày nay) chiêu tụ thương khách, người dời sau nhớ công đức lập đền thờ, trong niên hiệu Minh Mạng. Thiệu Trị, đều phong làm thương đẳng thần, đến nay xã dân phụng tự, hương hỏa như xưa”. Có phải chùa “Trần Tướng” và “Trần Tướng quán từ” vẫn là một hay chăng? Dẫu sao hai chùa đã mất tích từ

Yển. Trong sách ghi miếu thuộc xóm Tân Thuận, cũng có tên khác là “Hàm Luông”.

Gần nơi đây, thuở xưa, có một gốc me thật lớn, dưới bóng râm có lập một quán chuyên bán bánh nghệ, nên tục danh là “Quán Bánh Nghệ”. Cũng vì cây me ấy, nên xóm này gọi “Xóm Cây Me Mát”.

Đường Đồng Khánh (Marins) cũ có hai xóm là “Xóm Cốm” và “Xóm Chỉ”. Mặc dầu nay đã có tên Việt (Đồng Khánh), đường Marins xưa vẫn có một tên riêng rất nên thơ là “Hàng Cháo Muối”, cho đến nay người cố cựu đất Chợ Lớn vẫn quen dùng chua bở. Truy ra ở đây lúc trước có một người Triều Châu khuya khuya gánh “cháo muối” (1) bán dài theo con đường này. Món hàng rẻ tiền, vừa nóng vừa ngon, đã giúp ông “danh lưu hậuẠI”. Cũng như đường Tản Đà, thuở trước, mì cháo đều ngon, có thứ tép lăn bột chiên nguyên con, và cháo “bào ngư” thật ngọt. Ngày nay đã cấm bán rong ngoài đường, những thức “ăn khuya” đặc biệt này mất, và mất luôn “những thú phong lưu” cựu thời của bợm sành ăn! Trong kẹt đường Đồng Khánh, gần đầu cầu Chà Và vài ba mươi năm trước, có một lão Tiều gánh bán cháo khô cá hường ăn với cải “tầng ô”. Đèn nhá nhem, người bu đông đến múc cháo không kịp bán, thêm tuổi vừa đôi mươi “ăn sắt cũng tiêu”!, ghế bàn không có, mỗi người tự tiện lấy húp ngon lành, ngó mặt nhau vẫn

(1) Cháo muối: thứ cháo trắng nấu thật nhừ, với tấm xay nhỏ, trong cháo lồng bông có vài trái bạch quả, cũng gọi “bạch quả chúc”. Người Quảng Đông thích ăn cháo muối sau một đêm thức trắng, vì nhẹ tiêu mau khỏe con người.

quen quen: Cô Ba Trà, ông Cò Mi Kính và tớ đây, kẻ còn, người mất, đưa bạc đâu!

h) Cầu Đường, Cầu Khâm Sai, Chùa Cây Mai

Nay thử bắt từ trong Chợ Lớn kể ra. Về phía bên kia “Đường Trên” (Route Haute), lần lượt ta gặp: Nghe nói lại. Lối năm 1885, thì chợ cũ ở vào xóm nhà Đường đường Chợ Rẫy, nay chỉ còn trơ một danh trơn và đây có lẽ là một chợ hồi dời trước, đến trào Pháp lại dẹp đi. Trước Đường đường Chợ Rẫy, xưa kia có một ngôi mộ cổ bằng vôi, kiểu chạm trổ rất khéo, tương truyền là của một ông hầu tước họ Đỗ (Tombeau du marquis de Đỗ). Trường Viên Đông Bác Cổ đã xin liệt kê làm cổ tích, nhưng chủ đất là người có thế lực, một hai xin phá để cất phế xá, và viên Toàn quyền Decoux ưng lời, thiệt là rất tiếc cho một cổ tích không người ủng hộ. Mộ phần họ Đỗ này có dính líu chăng với Tả quân phu nhơn, tên tộc là Đỗ Thị Phấn. Tương truyền khi Lê Tả quân bị tội, phu nhơn về ngụ nơi xóm Chợ Rẫy, trong một ngôi chùa Phật, do bà mẹ năm xưa đứng tạo lập, và tục danh là Chùa Bà Dội.

Từ con đường Cháo Muối (Đồng Khánh) xuống một con kinh, sau lấp đi biến thành đại lộ Tổng Đốc Phương, thì có xóm người “Minh Hương”, ngày nay còn sót lại một di tích nguy nga tráng lệ là chùa “Minh Hương Gia Thận”, tạo lập năm 1788, về sau có tu bổ lại nhiều lần. Chùa này nằm trên đường Đồng Khánh, day mặt ngó qua Bót Cái Quận Tư (nay đổi làm Quận Năm). Trong chùa còn giữ

được đao sắc thần của vua phong (1), cùng bài vị sơn son thếp vàng của các ông Trần Thắng Tài, Trịnh Hoài Đức, Ngô Nhơn Tịnh, Vương Hữu Quang, và bút tích liễn đối do tay Trịnh Hoài Đức viết. Đây là một xóm kỳ cựu nhứt và hiệp với xóm Chùa Quan Võ, đường Triệu Quang Phục (Quảng Tống Cái cũ), là trung tâm buôn bán của cựu Chợ Lớn ngày xưa. Ông Trương Vĩnh Ký nhắc năm 1885 tại đây có nhiều nhà buôn giàu có, vách xây gạch hai mươi, nóc có phong tô, lợp ngói lăn ống y một kiểu kiến trúc như bên Trung Quốc, nay xem lại nhiều nhà vẫn còn y như cũ.

Các nhà buôn lớn, người Tàu xưng “Tầu khâu”, do danh từ 土庫 (Thổ khố) (nhà trữ hàng hóa) phát âm giọng Triều Châu Phước Kiến. Cũng có khi họ dùng danh từ 大肆 (Đại Khố) (đồng một nghĩa). Khi khác họ tông nhau, xưng Tàu kê 大家 (Đại Gia), tỷ dụ như... Chà Đen cho vay bạc, tức chà chetty, cũng xưng “Tàu kê mập”, “Tàu kê ốm”, Chà bán vải cũng xưng “Tàu kê bán vải”, thậm chí mụ tú bà cũng bắt gọi mình là “Mụ Tàu kê” và oái oăm thay, “hạng lãnh giấy số ở nhà má” hẳn đòi để treo giá ngọc, cũng xưng mình là “con gái nhà đại gia”, “gái Tàu kê” chính cống!

Mỗi năm cứ đến mùa gió thuận, thì thuyền buồm

(1) Tài liệu này tôi viết theo nhiều sách cũ, nhưng năm 1960, tôi gặp bạn học năm xưa trường Chasseloup, là ông Kha Vạn Lượng, làm chủ ban quản trị chùa (Minh Hương Gia Thành) thì ông cải chính rằng trong chùa không có sắc vua, vì đây là “người gốc Tàu nên vua Việt không sắc phong được” (sic). Ông Kh.V.L thêm rằng trong chùa thờ hai chữ đại tự “Long Phi” là chỉ thờ vua Minh đó, và nghĩ cho điền nầy qua lọt mắt người Mân Thành vào thời ấy, cũng lạ vậy thay. (V.H.S)

miệt Sơn Đầu (Swa-tow) chở hàng từ Trung Hoa sang đất Việt đổi chác lăng xăng: cam Quang (Quang Đông), cam Tiêu (Triều Châu), hồng khô, kim quýt kiểng, hành lụa Bắc Thảo, v.v... (Bắc Thảo ~~北頭~~) thảo là “đầu”, nói giọng Phước Kiến.

Ở gần vùng này, trong sách còn ghi một cái cầu danh gọi Cầu Đường, vì ở xóm bán đường phèn, đường thê, đường hạ, đường cát, đường phổi, đủ thứ. Cầu Đường này nối liền hai cái chợ:

- Một chợ nhà lồng hình tam giác, trong chợ bán đủ món, dọc ba bên có tiệm chạp phô Huê kiều tấp nập, (nay là chợ đã nhuường chỗ cho nhà Bưu điện Chợ Lớn).

- Một chợ hình chữ nhật, từ Cầu Đường đến đường Thủy Bình, nay trở nên một đoạn của con đại lộ Tổng Đốc Phương. Và ngày nay Rạch Chợ Lớn cũng gọi Rạch Cầu Đường cũng biến thành đại lộ Gaudot, và nhà “Thông Hiệp” của Quách Đàm chính ở đây day mặt tiền ra Rạch Cầu Đường (Rạch Chợ Lớn) với cái mộng “phong thủy đầu Rồng”.

Từ Cầu Đường vô Cầu Khâm Sai, trên đường Gò Công, cũng gọi Cầu Khâm Sai hay Cầu Ba Miệng, nhà cửa nối liền san sát xem rất ngoạn mục. Xóm Lò Gốm ở nép về làng Phú Lâm, trên một con kinh thông ra Ngã Tư, đầu kia chạy tới Cầu Khâm Sai, dân trong xóm sanh nhai bằng nghề làm đồ gốm, ngói gạch, chậu kiểng, lu mái, đòn sành để chậu kiểng v.v...

Tại ngã tư, đầu đường Cây Mai cũ (nay Nguyễn Trãi) xưa có một cái cầu, danh với “Cầu Phố” vì bắc trong con

đường “Phố Xếp”, là đường Tổng Đốc Phương hiện nay, nơi đây có kinh và nhà Đỗ Hữu Phương, nay kinh đã lấp, nhà họ Đỗ đã bán cho người Tàu dỡ mất và thế vào là nhà phố lầu cao ngất, tửu quán, ciné. Kinh Cầu Phố hồi đó gọi là “Kinh và Đường Phố Xếp”. Thân trên Chùa Bà (thờ bà Thiên Hậu Thánh Mẫu), dọc đường lên Cầu Phố, xưa có một cái giếng, tục gọi nôm na “Giếng Chùa Bà” hoặc “Giếng Bộng”. Có danh là nước tốt và ngọt hiền nên các nhà văn nhơn thuở ấy đặt là “Giếng Cam Tuyền”.

Dài theo bờ kinh từ Cầu Đường trở ra đến Cầu Kinh Phố Xếp, là địa phận làng Quới Đức. Chợ nơi đây cũng gọi là Chợ Kinh”.

Chỗ Nhà Thờ Cha Tam hiện nay, xưa là “Chợ Lò Rèn”, đây là xóm của Thợ rèn và Thợ kéo chỉ sắt. Vì họ là thợ chuyên môn giỏi gián nên thời ấy đã gọi họ là quân Mậu Tài. Chợ Lò Rèn ở bên kia đầu Cầu Phố. Ngày nay vẫn còn vài tiệm chuyên nghề kéo chỉ sắt và cán kim ngân ra lá, trước cửa tiệm có chưng bày một hay vài cái máy cán, quen gọi là “bàn cán” (laminoir).

Lối Đồn Cây Mai có một cái cầu gọi “Cầu Ông Tiều”. Theo tôi, “Tiều” đây là “Triều Châu” đọc trại đi, vì xóm có nhiều người làm rẫy dân Tiều, chứ không có người tiêu phu nào.

Theo ông Trịnh Hoài Đức, Chùa Cây Mai, tên chữ là Thủ Lãnh Tự, nguyên xây cát trên một nền chùa cổ Cao Miên xung quanh có đào ao rộng và sâu, hồi xưa mỗi năm

(1) Ghe ngo là “tuk ngua” của người Miên dùng để thi đua các làng có chùa Miên.

tại đây có tổ chức lễ đưa ghe ngo (1) tức là lễ “đưa” nước khi cuối mùa làm lúa và “lễ rước nước” đầu mùa làm ruộng. Dưới đời vua Minh Mạng, chùa được tu bổ lại, tương truyền hai ông Nguyễn Tri Phương và Phan Thanh Giản có lập tại đây một thủy tạ trên có gác cao. Bấy lâu nghe đồn tại chùa có một gốc mai già bông trắng, từng trải mấy phen biến cố, và đã làm đầu đề bài thi bất hủ như sau:

Vịnh Mai Sơn Tự (Chùa Cây Mai) Phú Lâm

Đau đớn cho Mai cách dưới đèo.

Mười phân trong sạch phận cheo leo.

Sương in tuyết đóng cánh thưa thớt.

Xuân đến thu về, sài quạnh hiu.

Lặng lẽ chuông quen con bóng xế.

Tò le kèn lạ mặt trời chiều.

Những tay rượu thánh thi thần cũ.

Trông cảnh bao nhiêu tiếc bấy nhiêu.

(Tôn Thọ Tường, bản Khuông Việt, t.88) (1)

(1) Cũng bài thi *Vịnh Cây Mai* của Tôn Thọ Tường, tôi thấy còn hai bản khác nữa, tiện đây xin chép ra nhàn lâm. Xin hỏi tại sao một bài văn của Pháp, Trung Hoa, như thơ của Victor Hugo, của Lý Thái Bạch thì Pháp, Trung Hoa, Nhật Bản, Đài Loan, Mỹ, đều y như nhau một bản, không sai một chữ, còn đến phiên thơ trong Nam (*Lục Văn Tiên*, thi của Tôn Thọ Tường, Phan Văn Trị) hoặc ngoài Bắc (*Kim Văn Kiều*, thi các ông Nguyễn Khuyến, Cao Bá Quát) thi đều tam sao thất bồn, mỗi ông sao chép đều sửa đổi khác nhau rất nhiều, và chứng nào mới nói chuyện thống nhứt các bản văn xưa lại cho học sanh, sĩ tử nhở?

Một bài đề *Đăng Mai Sơn cầm tác* (số 61)

Lắc lèo thương mai phận dưới đèo,

Trăm phân trong sạch phận cheo leo,

Hoa in tuyết đóng hành thưa thớt,

Gió thổi hương tàn sài quạnh hiu, (sic!)

Đầu xuân năm Canh Tý (1960), Thi sĩ Đông Hồ đã đến thưởng bạch mai tận gốc, bận về viết bài “Tìm dấu bạch mai” đăng trong *Bách Khoa*, số 76, ngày 1-3-1960, (trương 23-32).

Kế đó ông bạn Thái Văn Kiểm, có đưa tôi đến ngắm Cây mai “cổ tích” và viết tiếp bài ông Đông Hồ “Tìm dấu bạch mai” cũng trong *Bách Khoa*, số 78, ngày 1-4-1960, (trương 51-58).

Như vậy cũng đã cạn tàu ráo máng.

Sách *Gia Định thông chí* chép rằng năm 1816, sư tăng tu bổ chùa, nhơn đào đất, có gắp dưới nền chùa, nhiều thức gạch cũ và ngói cũ kiểu cổ Cao Miên, nhưng tiếc thay, thời ấy chưa biết giá trị những vật ấy nên không

*Lặng lặng chuông rung cơn bóng xέ,
Tó le kèn thổi mặt trời chiều.*

*Những tay rượu thánh thi thần cũ
Nhìn cảnh bao nhiêu cảm bấy nhiêu.*

(Sao y nguyên văn trong xấp “Cô Thị” trương 42, tập *Việt âm văn uyển* của Lê Sum, bản nhà in J. Việt, năm 1919).

Còn đây là bản của Đông Hồ tiên sinh sao lục, đăng trong *Bách Khoa*, số 76, ngày 1-3-1960:

Cảm cảnh Cây Mai cách dưới đèo, (thay vì: đau đớn cho mai)

Mười phán trong sạch phận cheo leo.

Sương in tuyêt đóng cành thưa thoát,

Xuân tới thu về nỗi quạnh hiu (- đến sài -)

Lặng lẽ chuông quen cơn bóng xέ,

Tó le kèn lạ mặt trời chiều.

Nhưng tay rượu thánh thi thần cũ,

Trong cảnh bao nhiêu tiếc bấy nhiêu.

Dám xin hỏi nội quan tử nhứt là Đông Hồ lão huynh dạy cho tôi biết còn bản nào khác nữa chăng, và bản nào đúng chính nguyên văn của Tôn Thọ Tường?

để dành lại làm tài liệu khảo cổ.

Gần Chùa Cây Mai (chữ gọi Mai Sơn Tự, khi gọi Thúu Lanh Tự) còn một ngôi chùa khác gọi Phụng Sơn Tự, cũng thuộc lịch sử cận kề thời đại. Chùa này gọi tục danh là “Chùa Gò”, vì cát nén một gò nổi cao, chung quanh nước bao bọc, quả là di tích của một nền chùa cổ Cao Miên. Hồi thăm, một ông đạo trong chùa nói xưa có đào được một đại đồng chung của người Miên; tôi lấy làm ngỡ vì người Cao Miên tu đạo Phật không dùng chuông như ta. Có chăng thì sách ghi rằng tại một nền Chùa Gò có đào gặp một khúc tay Phật đá, kiểu Miên, nhưng cũng không biết để dành khảo cứu. Vùng Cây Mai và Chùa Gò đáng được các nhà khảo cổ chú ý nhiều nếu muốn sưu tầm gốc tích Prei Nokor.

Còn chỗ tòa Hành chánh Chợ Lớn, xưa thuộc huyện Tân Long. Ngoài vòng rào tòa Hành chánh có con đường trải đá chạy bọc theo hông Chùa Chà Và đạo Hồi, mấy năm trước còn mang tên “rue des Clochetons”. Đó là con đường xé chạy thẳng vô chùa Kiếng Phước, cổ tự. Năm 1860, binh ta lấy chùa Kiếng Phước làm ổ kháng chiến chống giặc Pháp. Năm 1866, chùa đã diêu tàn vì bị dỡ phá, chỉ còn chút phượng danh trong lịch sử kháng chiến mà thôi. Truy ra vị trí chùa này một phần lọt vào giữa con đường Maréchal Foch (Nay là đường Nguyễn Văn Thoại), còn một phần lớn lại ở về lô đất, bông đồ mới số 20 và 23 ngang ngang lai với trường học con gái (bông đồ 21) thường gọi là “Trường Bà Đầm”.

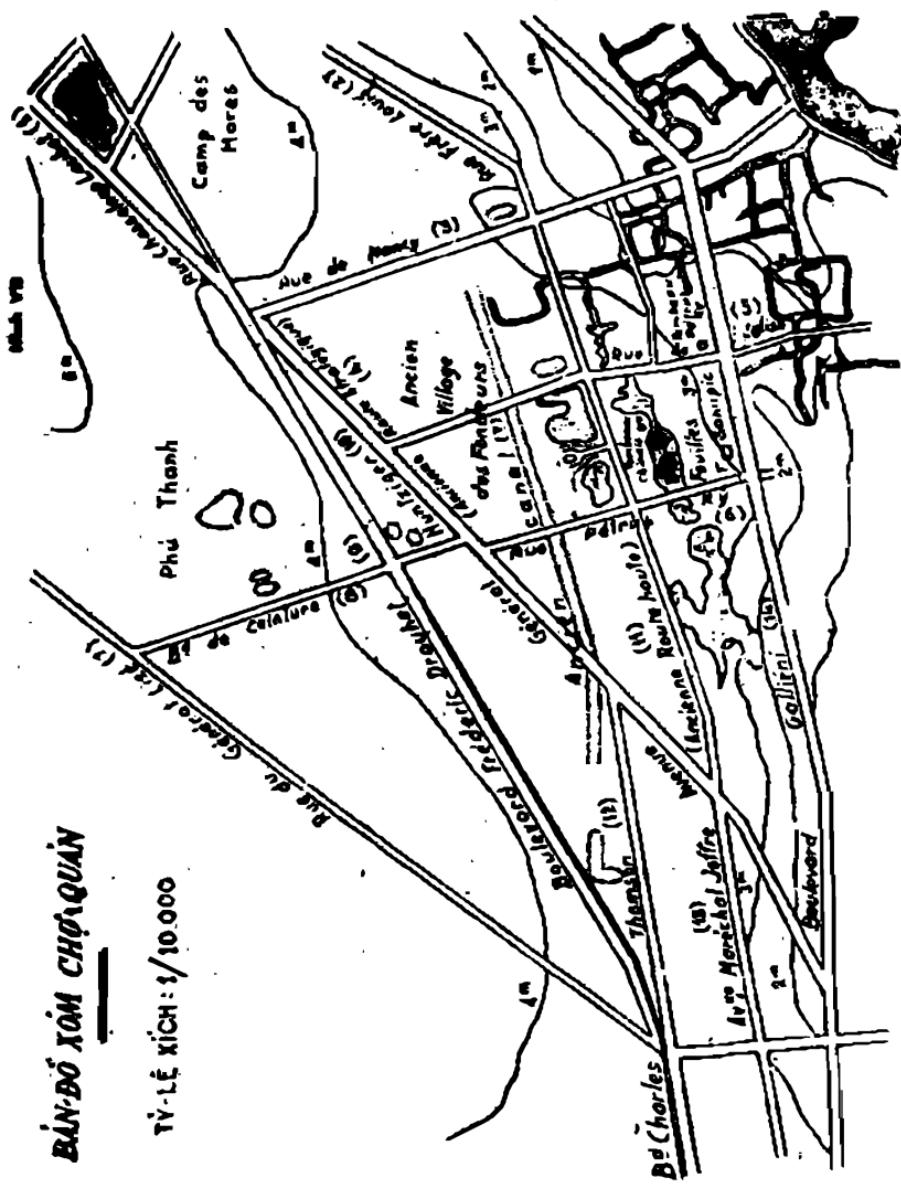
i) Trở về Chợ Quán

Tân Kiêng, Nhơn Giang (trước năm 1885 tên Nhơn Ngãi), Bình Yên là tên ba làng xưa, sau sáp nhập làm một là vùng Chợ Quán. Trước kia, nơi đây có làng Thơ Đức, trong một bản đồ đính theo tập nhở này gọi “ancien village des fondeurs” - dân trong làng chuyên nghề trau lư đồng có tiếng, nổi danh một thuở, không kém lư Chợ Gạo (Phú Lâm). Gọi là “Chợ Quán”, vì thuở trước chợ nhóm họp dưới gốc những cây me đại thụ lối nhà thương Chợ Quán hiện nay. Chung quanh chợ có nhiều quán xá lốc cốc tựu một chỗ, nên đặt tên làm vậy.

Mấy mươi năm về trước, có một phú ông, sanh trưởng tại Chợ Quán di cư xuống miệt Sóc Trăng khai phá, làm ruộng lớn, lập nên sự nghiệp đồ sộ, về già tóm thâu của cải và tạo lập tại đường Trần Hưng Đạo một ngôi nhà hùng vĩ lấy tên là “Villa Nhơn Giang”, để nhắc lại tên xưa làng cũ. Tôi còn nhớ, không biết, mỗi lần đi ngang đều cười thầm hai chữ “Nhơn Giang”. Sau này, chủ gia man phần, gặp năm kinh tế khủng hoảng, hội “Đức Trí Thể Dục” đấu giá mua lại rất rẻ, nhưng không biết vì sao lại lọt vào tay quân đội Nhựt đến ở, rồi chuyển lần qua quân đội Pháp đến chiếm, mãi đến khi trở nên trụ sở cơ quan cố vấn quân sự Mỹ. Đến đây là dứt hay còn đổi chủ nữa? Phải chăng vì nhà choán chỗ nền cũ Chùa Miên, nên không ai cầm giữ được lâu bền? Hồi thì ló mòi tin dị đoan, nhưng không hỏi không được! Ngôi nhà này tọa lạc trên một cuộc đất cao ráo, trong sách ông Trương Vĩnh Ký viết năm 1885 đã bày rõ vẻ cổ tích của vùng đất này, sau Viện

BẢN ĐỒ XÃ HỘI CHỢ QUỐC

TÍV-LỆ XÍCH: 1/10.000

Bảo tàng đến đào và tìm gặp nhiều tảng đá to kiểu Cao Miên, hiện đem về đặt ngoài hành lang Viện, xem lại hình như đó là táng cửa, táng cột phướn Khmer và định chừng nếu có dịp đào đất chõ này, may ra còn gặp cổ tích Prei Nokor nữa.

Ngang tòa nhà cũ “Đức Trí Thể Dục”, có một ngôi nhà lầu không kém vĩ đại và có liên quan đến cổ tích Cố Sài Gòn. Nhà xây cất trên nền nhà xưa của học giả Trương Vĩnh Ký tiên sinh, ngoài cửa, chục năm về trước, còn thấy gắn một bảng đá biên rành rạch sự tích này, nhưng nay không rõ vì sao đã dẹp, không treo nữa? Chủ nhà này (quý danh là H.M.Ph.) là một người đàn bà có chí lớn và có sự nghiệp ruộng đất mênh mông vùng Sóc Trăng, quê tôi. Hôm nay tôi tưởng niệm bà là người mua sắm đồ sứ cổ trước nhứt trong Nam và bà quả là người có ngọc nhỡn, trong khoa chơi cổ ngoạn. Năm 1940, Nhụt đổ bộ vào đây, trước tiên đến chiếm cứ ngôi nhà này, đặt làm trụ sở và trực xuất bà. Nhụt bại binh, ngôi nhà này sang tay quân đội Pháp, mãi đến nay tang thương biến đổi, chủ gia đã lìa trần, ngôi nhà thay chủ, trở nên một ngôi xưởng dạy đóng giày và may quần phục... Bây giờ là trại Yên Thế. Cố chủ đã mất. Không rõ những đồ xưa quý giá dời giấu lúc loạn ly nay còn gìn giữ nguyên vẹn hay chăng? Nhắc đến bà, khiến tôi nhớ lại chuyện một buổi sáng năm 1939. Lúc ấy bà còn sôi lăm, tuổi tác trên tám mươi mà nhanh nhẹn như người cỡ lục tuần. Sáng hôm ấy, tôi đến gõ cửa nhờ báo tin có khách muốn xem đồ cổ ngoạn. Đến khi tôi trình diện, bà thấy tôi còn nhỏ tuổi, bà hơi ngại dạ, nhưng đã hứa lỡ, bà cùng chặng đã ừ hử có chừng. Sân bà ngồi

rửa mặt, bà đưa tay chỉ sơ những món chung bày gần chỗ bà ngồi cho tôi xem, tức những món để nhà bếp! Tôi rảo một vòng, thấy nào chóe lớn, tô xưa đủ cỡ, cái nào cũng khá, cũng coi được. Xem rồi, tôi định kiểu từ, nhưng nãy giờ tôi không dè bà để ý từng cử chỉ, từng lời bình phẩm. Độ chừng không chướng tai bà lăm, nên bà sai trẻ mở rộng cửa nhà trên lúc nào tôi không hay biết, khi tôi cáo thoái bà không cho, mời tôi bước thẳng lên thưởng thức đồ sưu tập chánh thức. Đây mới quả là một bộ môn có giá trị, gồm đủ các loại: be, bầu, ngồng, hũ, chóe, nai, nậm, nhạo, vò, chum, v.v... cái nào, cái nấy, toàn hảo xinh tốt thật cổ, thật quý, đáng gọi đồ sưu tập danh bất hư truyền. Tôi xem mãi không biết chán, day lại thấy mắt bà lóng lánh vui vui. Nhưng ngày giờ có hạn, tôi không dám lợi dụng lòng tốt của bà, nên xin kiểu một phen nữa. Phu nhơn không nghe, mời lên lâu xem nốt những đặc phẩm thuở nay ít cho mắt người lạ trông vào. Ban đầu, tôi cũng tưởng vị lòng phu nhơn lên xem lấy lệ, nhưng khi vào được “tháp ngà chứa toàn bảo vật” này, tôi mới hiểu tôi tốt phước bực nào! Làm sao tả được những cái khéo cái lạ chứa trên lâu của phu nhơn? Hạt hổ phách lớn bằng trái mù u chưa lột vỏ! Ngọc mã não tiện tròn làm hạt chuỗi Bồ đề, nhưng khoét bộng ruột có thể chứa thuốc độc (nghe đâu đó là chuỗi chánh trị gia đời Tự Đức thường theo hộ thân, phòng khi ngộ biến lấy đó hủy mình, khỏi lậu cơ mưu, và cũng không cho tục nhơn xâm phạm quý thể). Còn đây là bộ chén trà bằng ngọc lưu ly, nếu rót nước vào thì vun chùn như miệng chén lên be thêm; còn kia là bầu thủy tinh trong suốt, lóng lánh chói như hạt sương gấp

nắng; nầy là đấu rượu bằng sừng tê giác (Nôm gọi u tây) chạm rõ khéo, tuyệt đẹp. Mà đẹp nhứt, quý nhứt có lẽ là hai tấm cửa bật để che gió: khuôn vành bằng trắc "hổ bì" vân mun vẫn vận rất lạ mắt; mặt khảm ngọc thạch nguyên miếng và cẩm thạch màu xanh lục "phỉ túy", một bên thì chạm "kỳ sơn dị thảo", một mặt khắc bài thi, toàn "thi ngự chế, ngự bút" vua Càn Long, nội mây tấm ngọc nầy, giá thử lấy ra làm trang sức phẩm thì không biết là bao nhiêu tiền. Nơi giữa nhà, dựa theo hai cột cái, chung hai lộc bình to tướng, men lam chấm. "Sơn thủy"... cái nào cái nầy sức tôi ôm không giáp, và cao còn chút xíu nữa dụng trần nhà, cả hai không tì không vít, không khὸn cung không mẻ, mới đáng gọi của vua của chúa gì đây! Nhưng theo ý tôi, những món nầy tuy quý lạ, vẫn không làm cho tôi say mê bằng mấy bộ chén trà, và tô uống trà, có thơ Nôm hoặc hiệu đẽ đúng vào những năm đi sứ của sứ bộ Nguyễn triều, hoặc những bình tích "Mạnh Thần", "Thế Đức", thật cổ thật xinh, thuở nay tôi chưa từng thấy ở đâu có nhiều và có đẹp như tại nhà nầy. Xem không mãn nhãn, nhưng phu nhơn bốn thân hương dẫn, sớm giờ đã quý lầm rồi, tôi kiếu từ, bà dặn với bảo tôi khi nào rảnh trở lại tiếp xúc với các công tử và giùm ráng giải nghĩa các câu nghe rằng mua sắm đồ cổ không phải là đem tiền vứt sông vứt biển! Lúc từ giã, tôi có cảm giác sống cảnh "Cao Thiên Tứ viếng nhà Lưu Dung" tả trong chuyện Tàu *Càn Long hạ Giang Nam*. Cao Thiên Tứ là tên giả của vua Càn Long, xung tạm trong khi đi chơi miền Nam, viếng nhà Lưu Dung, thấy biển để năm chữ "THIÊN HẠ ĐỆ NHỨT GIA", vua không bằng lòng nên tự tìm hiểu

trước khi phán đoán. Nhà năm ngăn bảy nấp có vòng tường bao bọc không khác cung điện nhà vua. Vào nhà trước gặp cháu nội Lưu Dung, còn học sanh, chưa biết gì. Võ nhà từng nhì gặp con trai họ Lưu, cũng ú ớ không trả lời được. Nhập vào từng thứ ba gặp em Lưu Dung, và từng thứ tư gặp cha của Lưu Dung, đều áp úng cắt nghĩa không gãy gọn năm chữ vàng nọ. Duy khi đến đại thính đường gặp một lão trượng đầu râu bạc phếu, dáng điệu thanh kỳ, đây chính là ông nội của thừa tướng Lưu Dung. Ông giải rằng ông được tám mươi mốt tuổi, ăn lê bát tuần thượng thọ, anh em trong xóm thấy nhà ông năm dời khoa giáp nối tiếp không dứt, phú quý vinh hoa tột phẩm, thêm trường thọ sum vầy, nên đi tặng ông tấm biển sơn son thếp vàng “THIÊN HẠ ĐỆ NHỨT GIA” ấy. Cao Thiên Tứ nghe rõ tự sự, gật đầu nhận thầm rằng năm chữ vàng rất xứng và không có chi là phạm thượng. Tôi đứng lại kể sự tích này cho phu nhơn nghe, không dám tự ví mình với Cao Thiên Tứ hoặc với ông hoàng đế phong lưu nhà Mãn Thanh, nhưng nhấn mạnh nơi chỗ nhà phu nhơn kể từ nhà bếp, nhà dưới, lầu trên, không khác mấy đời thế phiệt, câu “THIÊN HẠ ĐỆ NHỨT GIA” sánh với chỗ này không chỉ là ép gượng. Phu nhơn không trả lời, đứng trước thềm nhà tiễn tôi, hai hột kìm cương nơi trái tai rung rung lồng lánh. Dè đâu đó là buổi chót! Nay bảo ngọc, trân châu quý đến đâu, phu nhơn cũng chẳng màng bao, mấy hàng tưởng niệm thành kính này phu nhơn cũng không bao giờ đọc!

Trở lại câu chuyện làng Chợ Quán, từ đường Nhà Thương đi đến một cái ao lớn, chỗ này mới đúng là làng

Thợ Đúc năm xưa.

Gần ngôi nhà lầu Đức Trí Thể Dục, còn dấu tích một xóm cổ của người Miên, hiện nay trong xóm còn một gò đất cao hơn mặt đường cái, khách đi trên đường Trần Hưng Đạo dòm vào thấy cao ngùn ngụt: đây là nền chùa và xóm Thổ đời trước. Thỉnh thoảng dân cư còn đào gắp gạch cũ kiểu Cao Miên, và cách nay mấy chục năm Viện Bảo tàng có sưu tầm tại chỗ, nào Phật đá nhỏ, Phật đồng đúc cỡ, đồ từ khí lụn vụn, đặc biệt là một đèn đồng xưa hình hoa sen, trổ tượng một nô bộc chân quỳ, hai tay bưng thiếp dầu; thêm có ba tảng đá lớn mòn lỳ, độ chừng đây là ngạch cửa chùa Thổ đời xưa. Các vật này hiện dem về lưu trữ tại Viện Bảo tàng để làm dấu tích “Cố Sài Gòn”, một mớ thu xếp theo hành lang, một mớ để trong tủ kiếng Trung đường (xin xem ảnh).

Từ làng Nhơn Ngãi (sau đổi Nhơn Giang) tới giáp đường Cầu Kho, xưa kia nhà phố đông đúc lắm, mỗi nhà chung quanh đều có vườn tược cây trái sum sê. Gần đây có một xóm nguyên là của những người ăn xin ăn mày khi trước. Thuở Nguyễn Ánh ty nạn trong Nam, bọn này có công cứu giá. Theo khẩu truyền, bữa đó binh Tây Sơn truy nã ngặt lắm. Tướng vua khó thoát chết. May sao chạy đến đây, bọn ăn mày ra tay ứng hộ. Một mặt họ chỉ đường cho vua ẩn núp. Một mặt họ xúm lại kẻ đánh trống kẻ đập thùng... làm phở lõi thế náo, binh tướng Tây Sơn ngộ tướng binh mã Chúa Nguyễn tụ tập nơi đây đông lắm, e quả bất địch chúng, nên họ rút lui, Nguyễn Ánh thoát nạn. Về sau nhớ ơn xưa, Gia Long cho phép lập xóm này ban cho ba chữ: “Tân Lộc Phường”. Chỗ này, truy ra

trước kia là ruộng lúa của người Miên trồng trọt, dù biết hồi đời đó, dân thưa đất rộng đến bực nào.

Qua tay Nam trào, dân ta bồi ruộng thành đất nền và đào một con kinh để lấy đất lấp nền, dân trong xóm làm một cây cầu lấy tên là “Cầu Gạo”, vì trong xóm chuyên bán gạo. Cách đó không xa có một xóm bán lá lợp nhà, tục danh “Xóm Lá Buông”. Xóm Lá Buông ăn thông qua đường Boresse cũ, giáp lại với Xóm Cầu Quan đã có nói rồi.

Xóm Lá Buông nay biết được vị trí của nó nhờ trong sách có ghi rằng nơi đây có một khúc đường danh gọi “Đường Nước Nhỉ”. Đường này xét ra ở giữa đường đi Chợ Lớn đầu này trở ra Bến Thành, mé ngoài là Chợ Kim Chung (Kim Chương), mé trong là “Xóm Cây Da Thăng Mợi”. Tài liệu này tôi gặp trong chú thích ghi dưới bài “Gia Định vịnh” bản in Trương Vĩnh Ký 1882.

Theo một chỗ khác trong diễn văn đọc tại trường Hậu Bổ năm 1885, *Souvenirs historiques*, chính cụ Trương Vĩnh Ký, cất nghĩ thêm rằng: “Đường Nước Nhỉ” có cái tên làm vậy vì thường thường đường này bị ngập lụt, từ mùa ẩm ướt. (Nếu ai còn giữ bức địa đồ xưa nào, xin tìm hộ con đường Nước Nhỉ, theo cụ Vĩnh Ký, thì ở lối khoảng đất đi chưa tới Sở Nuôi Ngựa của nhà binh (Harsa) và Đồng Tập Trận (Plaine des tombeaux), từ vườn Bà Lớn (Phan Thanh Giản) ngó qua Trường Đua cũ, cánh Đồng Tập Trận ăn thông đến Xóm Lách, trên đường Yên Đỗ, chạy ra sau nhà cũ Blancsubé. Sở dĩ tôi nêu rõ đây nhà Blancsulé, vì nhà này thường được nhắc đi nhắc lại trong bài khảo cứu của cụ Trương Vĩnh Ký. Nay định chừng thì

nhà Blanesubé vốn ở lối đường Lê Văn Duyệt (Verdun cũ) giữa chặng thành Ô Ma (Trụ sở Công an và Cảnh sát) chạy lên Chợ Đũi. Con đường Nước Nhỉ phải chặng nay là con đường Cống Quỳnh ăn qua đường Phạm Ngũ Lão? Đường Cống Quỳnh trước kia là con đường Blanesubé sau đổi làm rue d'Arras.

Để nhắc lại đây một danh từ “là lạ” xưa thường dùng mà không nghe nay nói nữa, danh từ này thoạt nghe như có tánh cách tục tĩu đó là hai tiếng “Cầu Khác”. Theo cụ Trương Vĩnh Ký xưa có đến hai cái cầu trùng tên như vậy: ấy là *Cầu Bà Châu* (Phải chăng bà Lệ Châu thờ làm tổ của những người thợ bạc thợ vàng Chợ Lớn?) và một cầu nữa là “Cầu Khác” ngoài chợ Cầu Kho đi lên đường Nước Nhỉ nói trên.

Trong “Gia Định Vịnh” có câu:

Trên cây Da Còm, nỡ để ông già gùi đọi;

Dưới đường Cầu Khác, chỉ cho con trẻ lạc loài

Hai câu này dạy ta hai việc:

- Một là người xưa tánh tình chất phác thấy sao nói vậy, không hiểu nghĩa đôi ba, ý thanh ý tục, không kỵ cữ tiếng trùng âm như bây giờ.

- Hai là bởi quá say mê văn biền ngẫu, mỗi câu đều muốn đối chơi, chơi chữ, thành thử tối nghĩa. Đại ý như hai câu trên là:

Câu nhứt nhắc “Cây Da Còm” nảy ý nhớ đến cảnh “Ông già” gùi đọi trong đèn dầu Thăng Mợi chun quỳ, hoặc văn vật, nhớ câu “*Lão già bát phu rái ư đạo lộ*” (lời

Thầy Mạnh), ý muốn nói hễ nước nhà thạnh trị thì “ông già không gùi đọi”... (Gùi đọi là mang đọi).

Câu nhì nói “Cầu Khắc” thị tứ, trẻ con có thể lạc đường... (Cầu này, theo tôi, không có cũng được).

j) **Gần Dinh Độc Lập**

Tòa án hiện nay và trường Pháp Chasseloup cũ, đều ở ngoài thành lũy. Dinh Tả quân (1) phu nhơn ở vòng rào dinh Tổng thống ngày nay.

Xa một độ thì có “Nhà Hoa”, tức là chốn dành cho Tả quân đến thưởng hoa giải muộn. Nhà hát bội, trường bắn ná cũng của Tả quân, nền xā tắc đều ở vùng này. Xóm Lụa (dệt và bán lụa) cũng ở gần đây. Còn con đường Hồng Thập Tự chạy đến Sở Nuôi Ngựa cũ thì có “Xóm Thuẫn”, “Xóm Chậu”, “Xóm Củ Cải”.

“Chợ Cây Vông” thì ở lối nghĩa địa đô thành ngày nay ăn giáp tới Cầu Bông. Theo ông Trần Văn Học là ông quan đàng cựu đời Gia Long có công vẽ ra bản đồ thành Sài Gòn thời ấy (1815) thì Cầu Bông, trước kia gọi là “Cầu Cao Mên” (2) sau đổi làm “Cầu Hoa” (3), rồi vì húy tên một bà phi tần của đức Minh Mạng nên gọi “Cầu Bông” cho

(1) Trong vài sách Pháp, “Tả quân” họ viết là “le Ta kun”.

(2) Theo “Monographie de la province de Gia Định”, thì năm 1833, lúc đánh với giặc Khối, ông Trương Minh Giảng ra lệnh đốt cầu Cao Miên.

(3) Gọi làm vậy vì đây là “hoa viên Lê Tả quân”.

đến ngày nay.

Còn trên đường Trưng Vương, có một cái cầu gọi là “Cầu Xóm Kiệu” sau gọi tắt “Cầu Kiệu”, nay còn giữ tên y như trước.

Qua khỏi “Cầu Kiệu” thì tới chợ Phú Nhuận, tục danh xưa là “Chợ Xã Tài”, (mả ở đường Công Lý nay đã cải táng). Làng Phú Nhuận, theo cụ Trương Vĩnh Ký, xưa sung túc lắm, trong làng đếm đến bảy mươi hai kiêng chùa, nay đâu còn?

k) Qua bên Thị Nghè

Thì gặp hai cầu: “Cầu Sơn” ở vùng đình Cầu Sơn, và Cầu Lâu.

Cũng tại Thị Nghè, trước nhà thương Dương lão, có một khoảng ruộng công điền, xưa gọi là “Tịch Điền”, mỗi năm Lê Tả quân đều có đến khai “lẽ hạ canh” làm gương cho nông phu bắt đầu mùa năm mới. Kế bên sô “Tịch điền” có cái nền “Thần Nông”, nay nhà cửa dân cư đã xâm nhập mất dấu.

Theo cụ Trương Vĩnh Ký, lối năm 1885, gần rạch Thị Nghè đổ ra sông Sài Gòn, có một miếu lớn thờ Đức Thánh Khổng Phu Tử, nay cũng không truy đúng ra ở nơi nào. (Trong phần chú thích *Gia Định vịnh* có ghi Văn Thánh Miếu, xưa ở đường Cầu Thị Nghè qua Cầu Sơn, Cầu Lâu, khúc vòng nông, thân trên Rạch Bà Nghè). Theo nguyên văn câu này đồ ai biết Miếu Văn Thánh nay ở vào đâu?

I) Trên đường Cao Thắng

Gần Tam Tông Miếu, mấy năm về trước còn thấy một ngôi mộ xây ô dược to lớn, vì chồm ra lộ cái quá nhiều tên bị cải táng. Hỏi ra đó là mả Huỳnh Công Lý. Công Lý là quan to có con gái hầu đức Minh Mạng, được vua sủng ái nên hay cậy thế ý thần. Theo cụ Trương Vĩnh Ký chép lại, Lê Tả quân mắc ra chầu vua ngoài Huế, Công Lý ở lại Sài Gòn, có làm nhiều điều ngang dọc và dường như có xúc phạm một cô hầu của Tả quân. Khi về Quan Lớn Thượng hay được cả giận bèn tâu tự sự lên Minh Mạng. Ông vua này có ý binh vực cha vợ, nên hạ chỉ giải Công Lý ra Kinh đặng dễ bề tha tội. Tả quân biết trước, săn có trong tay Thượng Phương Kiếm được quyền “tiền trảm hậu tấu”, bèn chém đầu Huỳnh Công Lý (1), sai quân đóng thùng ướp muối, gởi thủ cấp về Kinh, trên nắp thùng viết mấy chữ: *Phụng Thủa Thánh Chỉ, xử trảm tội nhơn*. Minh Mạng thấy sự đã rồi, trong lòng căm giận nhưng không làm gì được Lê Công. Sau Bố chánh Bạch Xuân Nguyên đem chuyện này ra kết tội khi quân cho Lê Công và vu thêm nhiều tội lớn nữa. Vì vậy mới có giặc Phó Vệ úy Khôi làm phản, giết Bạch Xuân Nguyên, chiếm cứ thành Sài Gòn cố thủ được ba năm. Năm 1834, Khôi đau

(1) Huỳnh Công Lý, sanh tiền cậy thế “quốc trượng” làm nhiều điều ngang ngược, chết bị xử trảm. Còn lại nấm mồ, công vua xây, tưởng đâu êm ám, ngờ đâu mấy chục năm trước, chính mắt tôi thấy người trong xóm lén án bằng cách phóng uế, xú khí bốc lên đêm ngày, kịp khi mở đường Cao Thắng, lưỡi cuốc vô tình quật nấm xương lên, dời qua quách nhỏ vùi một nơi nào nay không biết được, thảm làm sao!

Chẳng qua tại lòng trời, tự mình muốn khôi hương tồn tại như ai nào được.

bịnh rồi chết, bình định xong giặc Khôi, Minh Mạng sai phá bỏ thành Sài Gòn, và năm 1836 xây lại cái thành khác nhỏ hơn bằng vật liệu sắn, như đã nói rồi đoạn trước.

Thuở ấy trong dân gian có câu hát:

Bao giờ bắt được giặc Khôi.

Cho yên việc nước chồng tôi dang về.

Khôi có hai phó tướng giúp sức, là ông Hoành (tú tài) và ông Tráմ. Hai người ăn ở ngang tàng, ai ai cũng sợ họ. Ngày nay, mỗi khi gặp người quá ngang ngạnh, bực tức quá thì người dân Sài Gòn Bà Chiểu thường nói:

- Cha! Bộ nó là ông Hoành tái thế sao mà?
- Mấy cha đó, đâu cũng là ông Hoành ông Tráմ chi đây!

V
PHẦN THỨ NĂM

Cố tích chung quanh Sài Gòn Chợ Lớn

Trước năm 1954, lăng miếu cổ tích trong Nam được Trường Viễn Đông Bác Cổ giao phó cho quản thủ Pháp của Viện Bảo tàng Sài Gòn chăm nom. Đến năm 1954 thì Pháp giao quyền lại cho Viện Khảo cổ Việt Nam quản thủ. Trào Pháp bơ thờ không lưu tâm nhiều đối với cổ tích trong Nam, chê không cổ như đền Đế Thiên (Cao Miên) lại không thuần túy như các đền chùa ngoài Bắc (Bút Tháp), hoặc ở miền Trung (chùa Thiên Mụ). Khi làm sổ liệt kê vào sách mục lục cổ tích, họ bỏ sót rất nhiều; nay Chính phủ ta chưa đốn chỉnh kịp, nên có nhiều người thừa dịp mua rẻ đất thổ mộ, vận động xin được phép cất nhà rồi xin bốc mả cái táng. Nếu Chánh phủ không khéo ngăn ngừa kịp lúc thì chẳng bao lâu nữa, chung quanh Sài Gòn tuy có vẻ phong quang hơn, nhưng các cổ tích sẽ theo lưỡi cuốc vô tình của thợ xây nền nhà mà lui vào dĩ vãng hết. Nhiều lăng mộ có vẻ hùng vĩ, có thể nên để lại làm kiểu mẫu cho khoa kiến trúc lấy đó biết được cách thức bắt chỉ phong tô kiểu vở thế kỷ XIX, thế kỷ XX. Không khéo ủng hộ và duy trì kịp thời, thì miền Nam có tiếng là rất nghèo về mỹ thuật và cổ tích, sẽ nghèo nàn về mỹ thuật và cổ tích hơn nữa, một phần lỗi là chưa làm sổ tu chỉnh liệt kê và bảo tồn cổ tích được chu đáo hơn.

Đường Công Lý nối dài, mé tay mặt khi đi từ Sài Gòn lên sân bay, cách đây lối hai mươi lăm năm, có một người ngoại kiều mua một sô đất trên có một ngôi mộ lâu đời không có ai nhìn nhận cả. Đơn xin bốc mả không ai ngăn trở. Quá hạn kỳ chủ đất thuê người phá mộ. Gặp một mao bằng vàng, một sợi dây đai cũng bằng vàng, nút áo cũng bằng vàng, lược giắt đầu bằng đồi mồi, còn nguyên vẹn, cũng bịt bằng vàng nốt, đem ra cân thử, cân được trên một ký lô vàng ròng (lối 30 lượng). Báo đồn rùm lên, chừng ấy mới thấy một người cháu họ ra mặt, nhờ trạng sư đem vụ ra tòa phân xử. Tòa phú cho tham biện Pháp tỉnh Gia Định điều tra. Ông Dufour là người ngay thẳng, làm phúc trình trả lời. Việc lâu năm tôi không giữ được nguyên bản, nhớ mại mại có câu như vầy:

“Nên lập ủy ban cân kỹ lưỡng các món đã tìm thấy trong mộ. Hãy định theo giá thị trường, đổi ra bạc bằng, ký quỹ vào kho cung thác sở (caisse des dépôts et consignation) chờ lệnh tòa. Nếu người khiếu nại có đủ bằng cớ chứng minh mình là con cháu chất của kẻ bạc phước nằm dưới nấm mồ kia, thì cho y lãnh của ấy về (đã tính ra tiền). Nếu chứng cớ không minh bạch, khi ấy sẽ tùy tòa định đoạt. Đầu chi đi nữa, những trang sức phẩm tìm được, nên ký thác cho Viện Bảo tàng sở tại triển lãm cho bá tánh xem... Vì tánh chất công cộng, nên không tính ra bạc số tiền công làm nên món đồ. Chúng ta, người Pháp, đã mang tiếng nhiều rằng “đến đây với danh hiệu kẻ đi cướp nước”. Không nên vì một lý do gì mà tư vị, ủng hộ bất chánh “một tiểu bối”, “ăn cướp hạng nhì” mượn danh đại Pháp, bóc lột người bản xứ!”

Tiếc thay Viện Bảo tàng không có phần. Các bảo vật ấy về Viện không bao lâu, kể gặp chiến tranh, ông quản phủ Pháp cất kín các vật trong một tủ sắt kiên cố, chở tủ ấy xuống gởi tại tòa hành chánh tỉnh Long Xuyên, tưởng vậy là chắc, không dè đến năm đảo chính 1945, một nhóm người xâm đoạt luôn cả tủ cả bảo vật, Viện Bảo tàng mất hết không còn món nào.

Đây là một vụ thứ hai về phá mồ xưa: Hôm ấy nhăm mười sáu tháng mười một năm 1953. Nhơn danh đại diện quản thủ Pháp Viện Bảo tàng Sài Gòn, tôi đến làng Hòa Hưng, vào một ngõ trong hẻm chi nhánh đường Lê Văn Duyệt (Cách Mạng Tháng Tám) coi cho người ta bốc một ngôi mả vôi vô thừa nhận, để đất trống cho tân nghiệp chủ tiệm xây cất nhà cửa. Mộ này đã bị phá từ mấy ngày trước chỉ chừa cái hòm chưa cạy nắp, những chi tiết quan trọng, mộ bia, liễn đồi đều không còn, nên không làm sao rõ được chức phận, phẩm tước của người quá cố. Duy thấy chiếc quan tài bằng cây huỳnh đằng mà đoán địa vị người ấy khi xưa ắt cũng lớn lăm, giàu lăm. Gỗ trai, huỳnh đằng, người mình thích đóng hòm cũng phải. Cứ bằng chứng nơi chiếc quạt tre phất giấy dầu trong tay người chết, quạt còn xèo được như mới, chữ còn sắc sảo vì viết bằng một chất phấn kim phí sáng sáng như chì rõ ràng dè “Gia Khánh đệ... niên” (1) thì đoán hòm chôn đã được trộm trèm một trăm năm mươi năm rồi. Thịt rá nát thành

(1) Gia Khánh Hoàng đế vua Mãn Thanh, trị vì xứ Trung Hoa từ năm 1796 đến năm 1820. Người chết đem theo quạt “Gia Khánh”, lấy đó mà suy cứu định cho những năm này, còn chưa ngã ngũ, niên hiệu “Gia Long” chưa được nhìn nhận chính thức. Mà nếu vậy tại sao không dùng niên hiệu “Cảnh Hưng” đời Lê, khó hiểu vây thay?

đất đen. Xương còn nguyên nhưng thâm xì, nhưng lạ thay, trên trán còn rõ ràng một miếng da người thấy lỗ chun lông nhầy nhầy nhìn còn được, cạnh gò má xương màu đỏ đỏ như nhuộm máu, buột miệng anh cò lai hôm ấy thốt ra một câu tôi nhớ mãi: "Accidenit d'audio". Quên nói hôm ấy có một ông bác sĩ và một phó cảnh sát trưởng đến chứng kiến với tôi vụ cải táng này. Và trong ý anh cò lai, vì chưa thấy chiếc quạt "Gia Khánh" nên định ninh thây ma nằm đó chắc của một người mới chết gần đây về nạn xe cộ, ô tô hút mà thôi! Mà lạ thật! Những cái gì ta cho trường cữu, thì trở nên tro bụi: vàng xi, nút áo bạc, mấy nút băng pha ly biến thành chai (verre). Trái lại, những vật ta cho rằng mau mục, mau tan rã lại còn ràng ràng như mới: vỏ cau ăn trầu, chiếc chiếu lót dưới người chết còn đủ màu nhuộm ô xanh ô đỏ, thậm chí giấy tiền vàng bạc còn phân biệt để nguyên xấp, bên vàng bên bạc rành rạch, không hư; trong tay, như đã nói, cầm chiếc quạt "Gia Khánh" gói trong vuông khăn nhiễu điếu, cây quạt này xòe được lúc trong hòm lấy ra, đến cái chốt xỏ nan quạt cũng chẳng hề hấn gì (duy sau này cất để đến nay, giấy quạt khô trở nên giòn khướu không mở ra được nữa). Trên bụng còn một gói, giờ ra là trầu, thuốc xia (thành tro bụi), cau ăn, xác còn cứng chắc, một ống bạc đựng vôi đã ten rỉ, cả các món đựng trong một dây trầu băng gáy có thêu kim tuyển ràng ràng, một khăn đỏ khác gói hai cây viết lông, quản bút băng trúc mới tinh, ngòi bút băng lông mềm mại, khi lấy trong hòm ra, ước chừng lấy chấm mực viết thử được như chơi, nhưng ra gió giây lát sau thì lông bút rớt ra khỏi quản. Ngay chỗ háng, giữa xương hai đùi, có một chùm

lông rõ rệt. Râu đen, tóc dài, đều còng, nhưng sao râu lại nhét vào mồm, không để tự nhiên dài che cổ, ngực? Phong tục này xin hỏi các bậc lão thành. Răng nhuộm đen, chứng tỏ người chết là người Việt gốc gác không miền Bắc thì miền Trung, đầu chít khăn quấn tay, áo mặc nhiều lớp chồng lên nhau, vẫn còn nguyên vẫn xé nghe tèn tết. Chiếc lược đồi mồi còn chưa mục, và hai món này: khăn, lược, chứng cho ta biết người quá vãng không có phẩm tước triều đình (nên không đội mão). Đầu chi cũng là một người phong lưu khá giả, nên có đem theo bút lông, cây xia răng bạc, cây móc tai dát vàng, hà bao đựng thuốc xia, thuốc hút, dây đựng trầu ăn. Ô hô! Giàu sang một đời, năm xuống đất nay đã gần một trăm năm mươi năm, thế mà chưa được yên thân! Cháu con lâu đời ắt đã lui về quê cũ Bắc hoặc Trung, còn sót những đứa ở lại đây, một năm xương tàn đối với chúng sao trọng bằng tiền bạc, nên chúng đã ký tên bán đất, phú cho phu phá mồ đào cốt, cải táng về đâu mặc kệ. Ván hòm cứng thật. Ngoài da mốc mốc, đất ăn xầy xầy, tướng bở. Chạm sâu một phần tay, cứng rắn vô cùng. Thậm chí, cái máy khoan điện, thuở nay nào biết kiêng nể thứ gì, sức bực sắt đá nó còn nhai như bánh bột thế mà máy khoan đâm không thủng nắp hòm! Khoét được lỗ nào chỉ đứt sâu lỗ đó, chung quanh vẫn y nguyên. Khoan cả mấy giờ không xuể đâu vào đâu, phu phá mồ xổ chữ nho nghe mà mệt! Thét rồi, chúng chạy về lấy búa thầu và đục thép cỡ lớn ra nói chuyện với huynh đàng! Nghĩ mà tội cho người nằm đó! Sấm hòm cây danh mộc tướng đủ chịu đựng với thời gian, không dè kẻ thù ngày nay là đứa cháu bất hiếu, với tên võ phu tay

cầm búa thầu đục thép. Không một tiếng náo bac ê a, không một câu kinh an ủi. Năm trơ đó mà chờ người ta mổ búa lớn vào nắp vào đầu. Nhà chức trách cũng bất lực, vô phương cứu cấp, mục kiến cho đám phu phá mồ dang thần lực nện búa thần vào đầu đục: búa nào búa nấy nhoáng lửa như búa thiên lôi. Hòm mở toanh ra, chúng hốt lấy hốt để, từ hòm quỳnh đàng chuyển cốt qua một cái quách nhỏ bằng cây tạp dầu: Chiếc hòm quý huỳnh đàng mới làu làu phu phá mồ thừa hưởng, bán mạnh bán mủm cho phường dì đoan đem về làm ghế xây, bàn cầu cơ. Quách dầu, vài đứa đem vùi một chỗ vô danh, chờ ngày không mực nát tự nhiên, thì đến độ đúng năm cải táng nhường chỗ cho lớp khác. Chung quy có mớ đồ vật ký thác Viện Bảo tàng còn lưu lại hậu thế, kỳ dư trở về tro bụi. Nếu Chánh phủ không sớm thảo điều lệ bảo vệ các cổ tích, lăng cũ, mộ xưa, cấm mua bán đất thổ mộ, liệt kê các ngôi mả bằng ô dược, vôi đá tại Việt Nam thì chẳng bao lâu nữa chung quanh Sài Gòn, Gia Định, Chợ Lớn, không còn sót lại một cái nào khỏi bị lưỡi cuốc phu phá mồ đưa về dĩ vãng. Ngày trước đất rộng, dân gian tín ngưỡng, sợ chùa, miếu, mộ phần. Ngày nay, đất chật, sự tin tưởng thần thánh, quỷ ma đã bớt, nhứt là những đất có chôn mả thường bán rẻ tiền, miếng nào sót trong đô thành không chầy thì kíp cũng có người mua, dời mộ xây cất dinh thự, lâu dài, ít lâu người cố cựu cũng không làm sao nhớ nổi.

Đại lược các cổ tích còn sót lại và ngày nay còn thấy là:

- Lăng Thương Công Lê Văn Duyệt, tại chợ Bà Chiểu,

trước tòa hành chánh sở tại. Tả quân từ trần năm 1832. Năm 1835, mộ bị san bằng phẳng, nút mộ bị xiềng lòi tối sắt. Năm năm 1848, vua Tự Đức tha tội, truyền xây lại như cũ. Năm 1868, Tả quân được truy phục “Vọng các công thần, chưởng Tả quân, Bình Tây Tướng quân Quận Công” và được vào “Miếu Trung Hưng Công Thần”.

- Lăng Phò mã Hậu quân Võ Tánh, mộ chánh tại Bình Định, đây là mộ chôn hình nhơn bằng sáp, vì người tự thiêu trên giàn hỏa, không còn thây thi. Mất năm Tân Dậu, ngày hai mươi bảy tháng năm, năm 1801. Lăng nằm trong vùng đất quân sự, vào cửa phải xin phép trước. Xưa tuy không vẻ nguy nga, nhưng trang nghiêm. Nay tiêu điều lạnh lẽo. Trước năm 1942, còn sót bốn cây đại thụ đứng tứ trụ bốn góc lăng, là bốn cây thông do đức Gia Long sắc chỉ dạy trồng. Mỗi cây lớn ôm cả ôm, da trổ da quy nứt lục lăng rất ngộ. Bình nhọt chiếm Sài Gòn, đục thông lấy tòng hương, làm chết khô bốn cổ thụ này nay sót một gốc khô đứng sừng sững, cảnh tang thương làm thêm đau lòng người hiếu cổ.

- Lăng Long Vân hầu Trương Tấn Bửu, đường Trương Tấn Bửu, (nay là Trần Huy Liệu, Phú Nhuận). Mất năm Minh Mạng thứ 8, ngày hai tháng tám, năm 1827. Vì người quản thủ không óc thẩm mỹ, sửa chữa miếu kiểu ngoại lai, mộ phần trết xi măng, sơn vôi lố lăng xốn mắt.

- Lăng Bình Giang Bá Võ Di Nguy, tại Phú Nhuận, trong hẻm một con đường mang tên của ông, nhưng con cháu đã bán đất chung quanh lăng, còn chừa nội phần mộ, kè bên có một chuồng heo dơ bẩn, và một ngôi miếu thờ

không đáng danh là miếu thờ. Đất là đất của vua, con cháu công thần ăn hoa lợi. Nay trở nên đất của nhà nước. Tại sao ban quản thủ không xin thủ tiêu tờ mua bán đất bất hợp pháp (1)? (Bình Giang Quận công tử trận tại Thị Nại năm 1801).

- Lăng Bá Đa Lộc (*Évêque d'Adran*), thường gọi “Lăng Cha Cả”, ở Tân Sơn Nhứt, đường lên sân bay. Mất năm 1799. Chôn vào đêm. Dám tang nửa theo phép đạo Thiên Chúa, nửa theo lễ tục Nam, tế trọng thể, bài ai diếu viết trên lụa vàng, nay còn để dành tại họ Sài Gòn.

- Sau Lăng Cha Cả là mộ phần chung các vị mục sư kế tiếp mất tại đây. Trong số, có mộ Cha R.P. Liot, là bí thư của Đức linh mục *d'Adran*.

- Lăng Lê Văn Phong, sanh tiền tặng “ông Tả Dinh” là em của Lê Tả quân. Mất trước Tả quân, nên mộ phần kiên cố, hùng vĩ, bởi do Tả quân đứng trông nom xây cất. Chúng tôi mới tìm được trước ở trong hoa viên nhà ông quản lý Đông Pháp Ngân hàng, sau vì đổi chủ nên mất tích. Bây giờ lọt vào đất quan sự muốn vào xem phải xin phép. Trước ở về phía hữu đường Mac Mahon nối dài. Nay ở về phía hữu đường Ngô Đình Khôi, khuất trong xa, phải cố tìm mới ra mối.

- Lăng Nguyễn Văn Học, trước kia Pháp gọi “tombeau du Maréchal Nguyễn Văn Học”. Nay truy ra không có công thần nào triều Nguyễn có tên họ như vậy. Có chăng là

(1) Về sau nhờ khéo điêu đình, hội Phú Trung mua lại phần đất có ngôi mộ và đền thờ, diện tích 709m² (ở đoạn mãi lập ngày 26-9-1953, Me Béranger)

ông Trần Văn Học, tác giả bức địa đồ tỉnh Gia Định họa năm 1815? Ngày trước ngôi mộ Nguyễn Văn Học ở chỗ khác, chủ đất xin dời, nên tham biện sai gỡ ra từng khối nguyên đem về ráp lại trong hoa viên gần tòa hành chánh như hiện nay ta thấy. Năm cải táng 1939, lấy được đồ trang phẩm bằng vàng, mao, đai của bức nhứt phẩm đại thần, về sau ông quản thủ Pháp dời giấu ở Long Xuyên bị cướp đoạt chung một số kiếp với những đồ vàng đào được tại đường Công Lý đã nói nơi đoạn trước.

- Lăng quý tộc họ Hồ, hoàng thái hậu, vợ vua Minh Mạng, mẹ vua Thiệu Trị, tại làng Linh Chiểu Tây (Thủ Đức). Lăng này còn tốt, tuy có vẻ đều hiu. Trong sử ngày xưa vua Tự Đức sai ông Phan Thanh Giản sang Pháp nói chuyện đem tiền chuộc đất ba tỉnh Miền Đông cũng vì những ngôi mộ này một phần nào.

- Lăng ông Nhiêu Lộc, cách kiến trúc khác hơn các lăng đã thấy, hình vuông vắn như ngôi nhà vững chắc. Lăng này trước kia Trường Viễn Đông Bác Cổ chưa liệt kê, may thời nay lọt trong sở nhà đất thuộc sân bay Tân Sơn Nhứt, tại đường Chi Lăng, giữa khoảng Võ Di Ngụy và Ngô Đình Khôi. Một ngôi mộ xưa nhỏ hơn mộ Nhiêu Lộc, vì ở gie ra ngoài đường Chi Lăng, nên đã bị phá cách đây vài tháng nay, không biết khi cải táng có gấp mòn gì có giá trị về cổ tích chăng, vì lúc sau này, Ty Vệ sinh Đô thành, mỗi khi có cải táng, không như trước, mời đại diện Viện Khảo cổ tham dự.

- Đất mộ phần dòng họ Trương Minh, tại Gò Vấp, đến đây hỏi thăm, nhiều người biết. Phủ thờ cũ kỹ, kèo

trình mồi leo cả dây. Đặc biệt nơi đây còn giữ được trên trăm bài vị tiền nhơn trong dòng họ. Còn sót vài món từ khí; bàn thờ, hoành phi, liên đối nguyên xưa của nhà ông Thế Tài Trương Minh Ký, một học giả đồng thời ông Sĩ Tài Trương Vĩnh Ký. Mồ mà có cái xưa nhứt là mộ ông bà của Trương Minh Giảng chí đến mộ ông Trương Minh Giảng thì xây bằng vôi trộn ô dược theo kiểu thế kỷ XIX, có riêng một ngôi mộ nút tròn kiểu khác lạ chưa từng thấy, đến như ngôi mộ của ông Trương Minh Ký mất lối đầu thế kỷ XX, thì đã “lai tây”, có nóc bắc bông thạch cao kiểu bắc chước các mả mồ đạo Thiên Chúa, xuống một bậc nữa, đến cháu con ông Thế Tài thì có cái hẵn ngã về đạo Thiên Chúa, đầu nút đất cũng khắc mồ bia Việt ngữ, tên họ kèm theo tên Thánh (Joseph, Julie) thêm đặt ảnh chụp lộng kiêng chơn dung người quá vãng. Đi xem đất phần mộ họ Trương Minh, biết được kiểu mồ mả ba thế hệ: thế kỷ XIX, đầu thế kỷ XX, và thế kỷ XX.

Chùa chiền

Về cổ tích trong Nam, các chùa chiền chiếm một địa vị khá quan trọng. Xét ra người Miên thuở giờ có tục hỏa táng nên mồ mả cổ tích Miên trên đất Sài Gòn không thấy cái nào. Nhưng chùa Miên xưa chỉ sót lại mấy cái nền đất dùng qua việc khác. Đường Trương Minh Giảng nay có dựng một ngôi chùa thì vẫn mới quá, chưa đáng liệt kê vào sổ cổ tích. Chỉ có người Việt, người Tàu, đồng văn hóa, đồng tín ngưỡng, cho nên khi đi đến đâu xứ lạ đất mới thường ưa đậu tiền đậu vốn hùn nhau lập chùa miêu cùng chung thờ phượng (không kể các chùa đặc tính

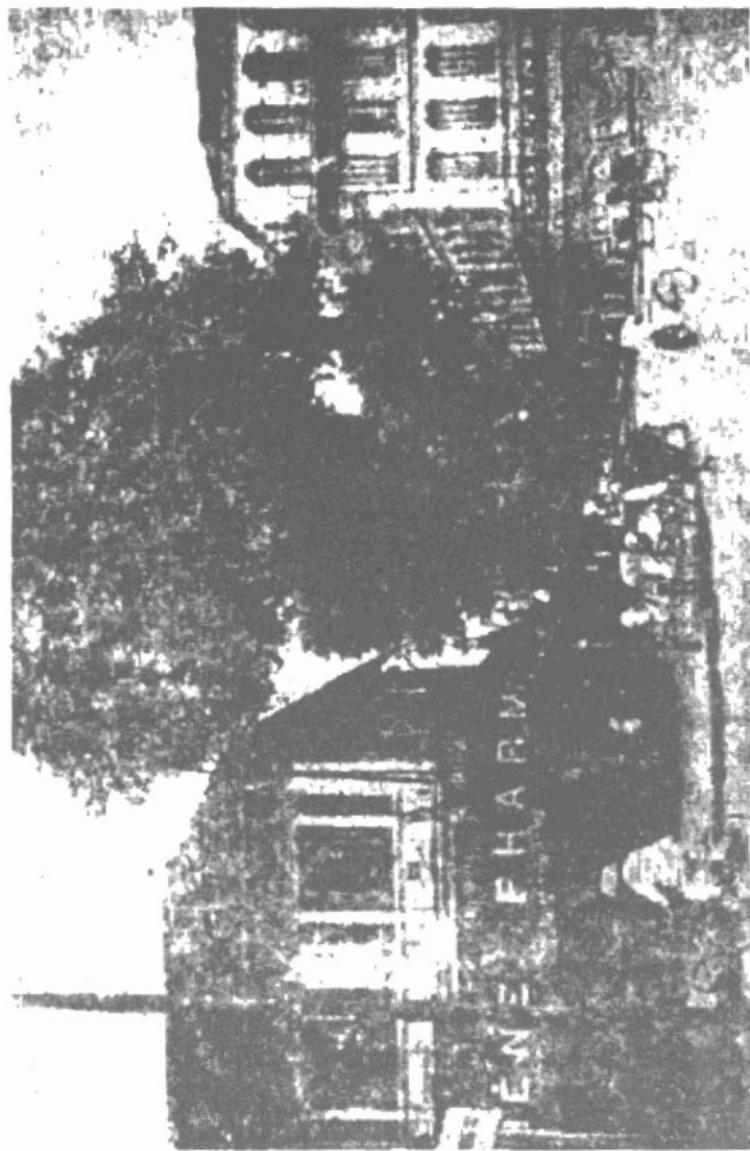
của mỗi dân tộc hoặc các am, thất nhỏ, riêng biệt của vài phái, nhóm địa phương). Nay điều tra kỹ thì chưa có cái nào có trước năm 1698, tức đều sau cuộc Nam tiến mà thôi.

Theo chúng tôi được biết, thì có ba chùa sau đây đáng gọi tiêu biểu cho ba tín ngưỡng:

- Một ngôi chùa thờ Phật, cổ nhứt trong vùng là chùa Giác Lâm, do người Minh Hương, Lý Thoại Long, quyên tiền xây năm Giáp Tý (1744), nay vẫn còn nghiêm túc vững chắc ở trên Phú Thọ.

- Một ngôi chùa khác, liên hệ rất nhiều đến lịch sử là chùa Minh Hương Gia Thạnh, lập năm Kỷ Dậu (1789) do di thần Minh mạt và con cháu Minh Hương, dựng trong Chợ Lớn (Sài Gòn thời đó), để di dưỡng tinh thần yêu cố quốc mến quê hương, chùa này đến nay khói hương không dứt, được tiếng khéo tu bổ, khéo săn sóc nhứt trong vùng.

Hình XIV

Quang cảnh đường Catinat (Đồng Khởi) trước nhà hàng Pháp "Continental" vài mươi năm trước năm đảo chính 1945 chốn đô hội thê hè Tây.

- Còn một ngôi chùa thứ ba của phái Nho học, quan trọng không nhỏ đối với lịch sử đất Sài Gòn, tiêu biểu cho lòng trung can ái quốc, tạo lập từ ngày người Minh dựng nên Phố Đề Ngạn. Qua năm Canh Thìn (1820), chùa được xây cất lại mới và trải bao biến cố, còn sừng sững lầu lầu như ngày nay ta thấy, đó là Thất phủ Quan Võ Miếu. Nay xét kỹ lại mới rõ đây là cổ tích gần như duy nhứt để chỉ trung tâm điểm của phố Sài Gòn của người Tàu ngày xưa.

Nếu có thể ví ông bà ta xưa vào lối cuối thế kỷ XVIII và ngót hơn một thế kỷ tiếp đó ngày tư ngày Tết, hanh diện nhứt là được lê gót giày *mạ mị* (để kết bằng lông đuôi ngựa), dạo phố Quảng Tống Cái (Quảng Đông Nhai hay rue de Canton), qua đời chú bác ta lại thích chiêu chiều thả xích phê (1) đường Catinat, giày “ăn phón” (fabriqué en France) nẹn via đường nghe cốt cốt, qua dàn em ta và ta ngày nay lại ghiền thú chen lấn nhịp nam thanh nữ tú Chợ Bến Thành, rõ ràng trải qua ba thời đại, Sài Gòn ở ba điểm khác nhau, và phố Triệu Quang Phục ngày nay, bắt từ chùa Quan Đế chạy dài tận mé sông, quả là địa điểm đất cổ Sài Gòn, rất đáng được liệt kê vào sổ cổ tích và nên ủng hộ cho đến kỳ cùng, không nên vì lý do nào, cho phép vỡ phá sửa đổi xây cất lại mới, làm mất dấu vết “lịch sử” của nó. Trong các cổ tích thuộc đường Triệu Quang Phục, đáng để ý nhứt là Thất phủ Quan Võ Miếu, như đã nói, trong chùa có lên cốt tượng thờ Đức Quan Công, thái tử Quan Bình, và kẻ bề

(1) *Đi xích phê*: đi thời thới, khoan thai (Đại Nam quốc âm tự vị).

Quang cảnh Chợ Bến Thành vào chục năm trước năm
1945 chờ đón hội thi thể hạch hiện tại

tôi trung tín là Châu Thương cùng ngựa Xích Thố. Vía đức Quan Đế vào ngày mười ba tháng Giêng âm lịch. Khảo ra, chùa có trước thế kỷ thứ XIX, nhưng đến năm 1819-1820 mới xây cất kiên cố cho đến ngày nay, tuy bị bô bê, nhưng vẫn còn vững chắc và hùng vĩ lăm. Nếu nói chùa lâm vào cảnh nhang tàn khói lạnh thì quá đáng, nhưng nên trách ban quản trị hiện thời vì quá ham lợi và quá xú mị phe duy vật, dành dùng sân bên hông chùa xây cất phố lâu cho mướn, tuy có thêm huê lợi nhưng mất sự tinh khiết chung quanh chỗ thờ phượng, lại cho phép trước mặt tiền, chùa xây dựng một rạp ciné, ngày ngày diễn tuồng cùp lạc dâm ô, đàng điếm, thậm chí trong chùa, giữa chánh điện, lại phân chia phòng nhỏ phòng lớn, lớp dạy học, chỗ bày ghế bố làm nơi ăn ngủ của bọn bán xâm bán nhang đèn, xúc phạm đến thế là cùng, người có Nho phong lê giáo đến đây không khỏi động lòng trắc ẩn. Đã biết ở đâu cũng có tiểu nhơn, quân tử, cũng không nên cố chấp làm gì, nhưng không nói nó làm sao ấy! (Ngày mồng năm tháng sáu d.l mới đây, chúng tôi có dịp trở lại viếng chùa, thấy còn thương tâm hơn nữa. Người ta đương khiên cây ván bày bừa bãi trước chánh điện, các lớp dạy học và những phòng tụ hội của ủy ban này nọ đã lấn sát bàn thờ, đức Quan Đế chỉ còn một chỗ ngồi hết sức chật hẹp, tượng cốt thì lột mäng bào mū miện ra, định chừng muốn tô lại mới; nhưng nếu đã hết tin tưởng thì thà để vậy có phần cổ kính hơn, một bài minh đè “Đạo quang đệ thất niên” (1827), kể lại công đức Quan Đế khắc trên gỗ mạ vàng tuyệt mỹ thì bỏ ra ngoài sân dựa vách, mặc dầu mưa gió, mặc dầu mục hư, thảm não nhứt là mấy tấm cổ bia đá khắc danh sách các nhà từ thiện xưa đã hỷ cúng bao

nhiều vào công cuộc xây dựng chùa, trong số bia ân ơn ấy Tả quân Lê Văn Duyệt, cũng hai trăm quan tiền thời đó (năm 1819) và một bia đá khắc kể rõ bảy phủ là những phủ nào, toàn là bia cổ tích, liên quan nhiều đến lịch sử Sài Gòn, những bia ấy cũng không tránh khỏi sự phá hoại vô lý, tấm thì bị trét hồ, tấm thì lại bôi vôi hoặc mất chữ hoặc lem luốc chữ không đọc được. Thiết tưởng dốt nát thì còn tha thứ, nhưng nếu đó là sự cố ý xúc phạm của người hữu học, thì đến thế là cùng! Một dân tộc có tiếng là văn minh, nếu muốn được người khác tôn trọng, thì phải biết trọng mình và tôn kính những cốt tượng thần Phật của mình thờ phượng xưa nay với chó! Đây là một câu hỏi của người bấy lâu hằng lấy gương Quan Đế làm mực thước xử thế, xin gởi với bao lẽ kính và chí thành lên các bậc đàn anh Trung Hoa, nếu có dịp nào đọc bài này, vui lòng cho biết tôn ý để học hỏi thêm. Hỏi: Vì sao cũng xưa các người Tàu dạy khắp nơi thờ cùng Quan Võ Đế rồi ngày nay cũng người Tàu làm gương nguội lạnh đến thế này? Nếu các ông không có tín ngưỡng nữa thì xin giao lại ngôi chùa cho chúng tôi gìn giữ làm cổ tích như thế còn có nghĩa hơn.

- Cách chùa Quan Đế một tấm vách, có chùa “Tam Hội Miếu” thờ bà Chúa Thai Sanh, coi về sinh đẻ. Nơi đây những đàn bà hiếm con thường đến cầu nguyện về đường tử túc. Chùa lập năm 1839 gọi tắt là “Phò miếu” (miếu bà). Tương truyền trong chùa có thờ một bài vị một vị Phò mã, con trai ông Trịnh Hoài Đức.

- Ở xóm xít góc Triệu Quang Phục và Nguyễn Trãi

có đến ba chùa, còn cái thứ ba, cũng gọi “Phò miếu” hoặc “Chùa Bà” nhưng đây thờ bà Thiên Hậu Thánh Mẫu. Đây là một ngôi chùa có tiếng là xưa nhứt, giàu nhứt, khéo nhứt và cũng giỏi bảo tồn nhứt trong vùng. Vía bà là ngày hai mươi ba tháng ba âm lịch, nhưng chùa vào lễ vào ngày mười tám đến ngày hai mươi ba mới dứt, và người dân chất phác xứ Chợ Lớn vẫn đinh ninh là khi nào lễ cúng Bà xong thì khi ấy mới bắt đầu có mưa đầu mùa. Chùa này trên nóc có gắn sành rất khéo, tả lại cuộc vui đời xưa. Hai bên chùa, từ năm 1825-1830, đã có trụ sở bang Quảng Đông, nhưng ngày nay ta thấy hai tòa lầu kiên cố, một bên là trường học, một bên là trụ sở liên lạc của người bang Quảng Đông, lấy hiệu là “Huệ Thành Hội quán”.

Nay truy ra mới biết xóm ba Chùa này đích thị là trung tâm của xóm Đè Ngạn và *nơi xưa kia trong sách gọi Sài Gòn thị chính là nơi đây*: “Cách huyện Bình Dương mươi hai dặm, ở phía tả và phía hữu đường quan lộ. Nơi chợ có đường thông ra tứ phía đi liền lạc như hình chữ “diền”, nhà cửa phố xá liên tiếp thêm mái cùng nhau, người Hán người Thổ ở chung lộn dài độ ba dặm, đủ cả hàng hóa trăm thức, ở bên sông Nam và Bắc không thiếu món gì, đầu phía Bắc đường lớn có đèn Quan Công, quán Tam Hội, xây cất đối nhau phía tả và phía hữu. Phía Tây đường lớn có chùa Thiên Hậu, ghé Tây có Ôn Lăng Hội quán. Đầu phía Nam đường lớn về hướng Tây có Chương Châu Hội quán (của Bang Phúc Kiến). Phàm gặp giao tiết lương thần và ngày tam nguyên, sóc vọng thì treo đèn đặt án để đấu xảo, ánh sáng rực rỡ hình như cây lửa cầu sao vậy, lại đánh trống thổi kèn huyên náo, con trai con gái

kéo đến tấp nập, thành một thị phố đô hội náo nhiệt.

“Trong một đường lớn có giếng xưa nước ngọt bốn mùa đầy luôn không kiệt. Đường ngang có khe nhỏ gác cầu ván lớn, hai bên phố ngồi cát dăng ở trên, treo giàn màn trường để che mặt trời, đi trên đường mát mẻ như đi dưới mái nhà cao lớn vậy. Phía Đông đường lớn có chợ Bình An, có đủ những thô sản quý báu ở núi ở biển và ở thôn dã, ban đêm cũng thắp đèn mua bán. Ngày nay đã thưa thớt không bằng xưa”.

(*Đại Nam nhất thống chí, Lục Tỉnh Nam Việt, bản dịch Nguyễn Tạo, tập 2 trrương 74*).

Căn cứ theo tài liệu trên thì quả trung tâm điểm của thị trấn xưa kia gọi “Đế Ngạn”, tức là phố Sài Gòn của người Tàu đời xưa, đích thị là ở ngay nơi xóm Ba Chùa này rồi. Bằng cớ là những chùa này còn giữ y chỗ cũ, mặc dầu ngày nay trung tâm chỗ buôn bán đã dời qua địa điểm khác đồ sộ, có cái lâu đài có đến hơn trăm năm rồi.

Xét ra người Tàu thuở đầu qua đây, lúc ấy chưa có thuốc trị bệnh hiệu nghiệm như ngày nay, nên họ tin nhiều ở sự phù hộ của thần thánh, đâu đâu đều có miếu thờ đức Quan Đế và bà Thiên Hậu. Về Chùa Bà, có một ngôi chùa rất xưa nữa ở góc đường Lê Văn Duyệt và Hồng Thập Tự. Nay thấy nền chùa thấp lé dé dưới vỉa đường mà đoán chừng chùa này tạo lập sát xưa, lúc ấy đô thành còn ẩm thấp chưa cao ráo như ngày nay.

- Một chùa bà Thiên Hậu nữa thì ở tại mé sông Chợ Cầu Ông Lanh. Xưa người Tàu kinh nhau lập chùa miếu.

mỗi bang mỗi có chùa riêng. Và nghe đâu chùa Bà Chợ Cầu Ông Lãnh là của nhóm người Phước Kiến.

Sau đây là sự tích bà Mi Châu, thuộc Bồ Dương (Phước Kiến). Ngày sanh: 23 tháng 3 năm Giáp Thân (1044), đời vua Tống Nhơn Tông, tám tuổi biết đọc, mười một tuổi tu Phật giáo. Mười ba tuổi, thọ lanh thiên thơ: thần Võ Y xuống cho một bộ “Nguyên vị bí quyết” và bà tìm được dưới giếng lạn một xấp cổ thư khác. Bà coi theo đó mà luyện tập rồi đắc đạo.

Cha tên Lâm Tích Khánh ngồi thuyền cùng hai trai, anh của bà, chở muối đi bán tỉnh Giang Tây, giữa đường thuyền lâm bão lớn... Cả ba cùng té, lặn hụp chơi với... Cùng một ngày giờ đó, trong lúc trận bão diễn ngoài khơi, thì bà đang ngồi dệt vải bến cạnh mẹ. Bà ngồi khung cửi, bỗng nhắm mắt lại, cẩn nghiến hai hàm răng, hai tay đưa tới trước đường như trì níu một vật gì nặng lấm. Mẹ ngồi gần thoát thấy cử chỉ lạ lùng làm vậy, phát sợ, gọi bà. Bà không ừ hữ. Mẹ càng sợ thêm, đến gần bà nắm hai vai vừa lắc chuyển vừa la lớn: “Sao vầy con? Trả lời đi con! Nói mau kẻo mẹ sợ lấm.” Bà mở mắt ư một tiếng dài như vừa tỉnh giấc chiêm bao, bỗng òa lên khóc: “Mẹ ôi! Thôi rồi, cha mắc nạn to, thuyền bị bão chìm, nay con không cứu cha được cũng vì mẹ một hai trực con về. Âu chặng qua cũng tại số trời!”. Rồi bà thuật tự sự. Khi ban nãy bà làm như vậy là bà đang một tay nắm anh cả, một tay kéo anh thứ, vì cả hai đang chơi với dưới ngọn ba đào. Giữa lúc bối rối làm vậy bỗng bà thấy cha đang lặn hụp dưới thủy triều và sắp bị nước cuốn trôi... nên bà dùng răng

căn được chéo áo của cha, bà sấp cứu được cả ba thoát nạn dữ, kế nghe mẹ kêu giục dội một hai lay gọi ép bà trả lời, bà vừa hở môi thì sóng cuốn cha mất dạng. Nên bà chỉ cứu hai anh thoát nạn và chờ các người áy về se rõ âm hao. Quả đúng như lời, cách ít hôm sau, hai anh về tả lại cảnh cha chết, quả y như lời bà đã thuật cách mấy ngày trước. Từ đó tin đồn truyền ra, xa gần đều biết và mỗi khi ngoài biển thuyền bè bị dǎm, gọi vái đến bà là tai qua nạn khỏi. Về sau, dân gian quá ngưỡng mộ danh bà, mỗi khi có nguy hiểm tai nạn đều van vái bà, nhứt là những khách thương cưỡi thuyền vượt biển.

Năm Canh Dần (1110) niên hiệu Đại Quan, nhà Tống sắc phong Bà: “Thiên Hậu Thánh Mẫu”. Lễ cúng 23 tháng 3 mỗi năm; và tại Chợ Lớn, mấy năm xưa, có chung cộ Bảy Bang rất lớn, có múa rồng hát bội Tàu và ta, bong đèn kết tui, bong hình nhơn “Kim đồng, Ngọc nữ” bằng trẻ con rất khéo. Từ ngày duy tân, bớt những xa xí áy, bao nhiêu hoa lợi Chùa Bà, mỗi năm trên số triệu, đều dùng vào việc nghĩa: giúp đỡ đường trường học. v.v... Nhưng ban trị sự Chùa Bà sáng suốt nên không theo gương Quan Võ Miếu, vẫn thờ phượng tôn kính và chô chánh điện vẫn giữ y như cũ. Hay là các người Trung Hoa, mặc dầu theo mới, nếu có triết để “duy vật” là bên Chùa Ông, còn bên Chùa Bà vẫn kiêng nể và nhăm mắt để cho đàn bà đi chùa lẽ thắn và cúng vái thế cho mình.

Trong chùa Bà Thiên Hậu Chợ Lớn còn vài cổ vật cổ tích: một đại đồng chung đè “Đạo Quang năm thứ 10” tức là vào năm 1830. Một bộ lư Pháp lam (cloisonné) vĩ đại, cũng đè một niên hiệu áy. Một tượng linh của tướng d’Ariès

ký tên cấm các binh sĩ Tây và Y Pha Nho (Tây Ban Nha) phá phách trong chùa cũng đê ngày lối năm 1859 hoặc 1860, tiếc thay người trong chùa không biết giữ gìn kỹ lưỡng, nên chữ đã phai mờ không đọc được. Chùa ngày nay như ta thấy, toàn xây cát bằng vật liệu bên Tàu đem qua, từ viên gạch, tấm ngói, đến những đồ gốm gắn trên mái nóc đều do thuyền buồm chở sang đây, đến cách thức phong tô cũng giữ y thế thức Tàu, gạch xây liền mí không tó hò, đếm rõ từ tấm một, lần hồi thẳng đường thẳng lối khít rịt và ngay bon như vẽ, thiệt là rất khéo và tưởng chừng thợ kim thời khó làm sắc sảo hơn nữa được. Truy ra chùa này trùng tu năm 1860 (Hàm Phong năm thứ 10). Ngày nay đứng ở sân chùa ngắm lên các cảnh chung trên nóc bằng đồ gốm nung bên Tàu là biết được những phong tục Trung Hoa cổ thời, thuở vua chúa còn trị vì: đá vôi dài, thi đậu vinh quy, công chúa tuyển phò mã, v.v... những vật này đáng được liệt kê vào sổ cổ tích vậy.

Nay tiếp tục dạo xem các chùa khác thì gặp:

- Đường Đồng Khánh, một chùa của người Hải Nam, hiệu đê “Quỳnh Phủ Hội quán” còn trang nghiêm và khéo giữ gìn, có trật tự lắm. Trong chùa còn một chung đồng lớn đê “Quang Tự Át Hợi” (1875).
- Đường Nguyễn Trãi, có một chùa của người Phước Kiến, hiệu đê “Hà Chương Hội quán”. Chùa này đồ sộ và khéo nhứt thời xưa, cho nên ngày nay người cố cựu Chợ Lớn còn quen dùng danh từ “lớn bằng Chùa Ông Hược”, vì thời trước chùa này là nguy nga nhứt. Quên nói “Hược” là tên nôm na của Hà Chương Hội quán. Ngày 6 tháng 6

năm 1960, chúng tôi có đến viếng chùa, nhơn dịp hỏi lai lịch và nguyên do chữ “Hược” thì chính ông từ giữ chùa cũng áp úng trả lời không suông sẻ. Chúng tôi hỏi: “Phước Kiến” có bảy phủ nào thì ông kể không đủ số. Đến chữ “Hược”, theo ý ông là do chữ “Hợp” (Hiệp), tức ý nói chùa lập ra do sự thống nhất của các phủ tỉnh Phước Kiến *hợp* lại. Cắt nghĩa làm vậy chúng tôi tưởng chưa thông đâu. Kế đó chúng tôi đến hỏi một học giả ham chơi đồ cổ, gốc người Phước Kiến ở đường Phạm Ngũ Lão thì ông không trả lời được. Riêng chúng tôi được biết, có phải chăng “Hược” do “Học”, tức “Phước hay Phúc” đọc giọng Phước Kiến? Chúng tôi nay xin chép ra đây để chờ người cao học phủ chính.

Tiếng rằng “Chùa Ông Hược” nhưng chánh diện thờ bà Thiên Hậu. Trong chùa có một chuông lớn đè “Đồng Trị, Mậu Thìn niên” (1868). Tại chùa có bốn cây cột đá, nguyên khôi, rất lớn và khéo vô cùng. Chạm rồng vân cột, vảy vi, nanh móng nổi ra, tóc râu chạm lộng tuyệt mỹ, tiếc thay, mấy năm tao loạn đã bị sứt mẻ và gãy rời mất đôi chỗ, thật là rất uổng. Khéo nhứt là hình “bát tiên quá hải” chạm đứng trên thủy ba, trên mây và trên vi rồng, nét chạm thần tình đến tưởng nét vẽ trên giấy cũng không khéo hơn. Nghe nói xưa chùa có sáu cây cột nhưng đã bị Chánh phủ thời đó “mượn không trả” hết hai cây rồi!

Ngoài cửa chùa, đời Đồng Trị năm Mậu Thìn (1868), Trạng Nguyên Lâm Hồng Niên người Phước Châu, có gởi cùng hai câu liền khắc vào đá, nay còn rành rành:

“Hà thái ánh Nam thiêng, vận triều tu hòa chí khánh.

“Chương lưu thông tranh địa, linh khai phú hữu chí trường”.

- Đường Lão Tử, có “Ôn Lăng Hội quán” của người Phước Kiến, thờ Bà Thiên Hậu. Vị trụ trì chùa này cho biết rằng “Ôn Lăng” là một danh địa phủ Tuyền Châu. Ngoài cửa chùa có chạm vào đá hai câu liên do Trạng nguyên cập đệ Ngô Lỗ cúng năm Tân Sửu (1901) đời Quang Tự:

“Ôn như trước chí nhơn, chánh đạo dung dân nguyên Khổng Dịch;

“Lăng nhạc đồng trang trọng, mẫu nghi hình ngã cánh vô phương”.

Trong chùa còn một chuông lớn đúc “Đạo Quang Ất Dậu niên”, tức năm 1825, (năm thứ sáu của vua Minh Mạng).

Khi từ tạ ra về, Hòa thượng đưa ra cửa, dạy thêm cho biết rằng: “Để tưởng niệm Châu Ngươn Chương, thủy tổ nhà Minh, nên chùa thường dùng màu đỏ (châu, chu) sơn cột và trính, còn trên ngạnh cửa, có chạm hai mắt lồi ra, tượng trưng *Nhụt*, *Nguyệt*, hai chữ ấy ráp lại tức *Minh* vậy.

- Đường Đèn Năm ngọn, góc Khổng Tử và Phùng Hưng, còn một ngôi chùa Phước Kiến nữa, đúc “Nhị Phủ Hội quán”. Nhị phủ là Chương Châu phủ và Tuyền Châu phủ nhập lại. Chùa này lập năm 1835, thờ “Ông Bổn”.

Nguyễn đời Vĩnh Lạc (1403-1424), vua có sai ông Thái giám Trịnh Hòa (sách Pháp âm: Cheng Ho) cưỡi thuyền buồm dạo khắp các nước miền Đông Nam Á ban bố văn hóa Trung Hoa, và luôn dịp mua về cho hoàng đế Minh triều những kỳ trân dị bảo Ấn Độ, Xiêm La, Miến Điện, Cao Miên, Việt Nam, Chiêm Thành, Tân Gia Ba, Chà Vă, Nam Dương Quần Đảo, v.v... Trương Hòa tỏ ra vừa là nhà thám hiểm, du lịch, khảo cứu địa dư, ngoại giao, ngôn ngữ học, mỗi mỗi đều tài tình. Đi đến đâu, ông thi nhẫn bối đức, và đưa người Tàu đến lập nghiệp đến đó, hoặc chỗ nào có người Trung Hoa ở sẵn thì ông chỉnh đốn sắp đặt cho có thêm trật tự, v.v... sau này ông mất, dân ngoại kiều cảm đức sâu, thời làm phúc thần, vua sắc phong "Tam Bửu Công", cũng gọi "Bổn Đầu Công" (đọc giọng Tàu là Bửu Đầu Cúng), gọi tắt "Ông Bổn".

- Đường Nguyễn Trãi đi một đoạn khỏi đường Tổng Đốc Phương, gặp chùa Lệ Châu. Đây là "chùa Tổ" thờ tổ sư của nhóm thợ và chủ lò kim hoàn; sau những người Hoa kiều đồng nghề cũng nhập với đồng nghiệp Việt Nam, nên mỗi năm cúng tổ long trọng và oai nghi lấm.

- Đường Đồng Khánh ngang bót Quận Tư, nay đổi làm bót Quận Năm, là chùa "Minh Hương Gia Thạnh". Chùa này cổ nhút trong vùng, tạo lập từ năm Kỷ Dậu (1789) đời Cảnh Hưng, nhờ ban quản trị sáng suốt nên giờ giữ được vẻ tôn nghiêm xưa... Trải bao biến đổi, chùa còn giữ được bút tích, liễn đối do tay Trịnh Hoài Đức viết, và các đạo sắc chỉ vua ban đời trước. Trong chùa thờ các thần Đại Minh và con cháu, phần nhiều là những người

Minh Hương danh tiếng, đứng đầu có Trần Thắng Tài. Sau thêm bài vị các ông Trịnh Hoài Đức, Ngôi Nhơn Tịnh, Vương Hữu Quang v.v...

- Trong Chợ Lớn còn ba chùa thờ Quan Võ Đế nữa là:

1. Phước An Hội quán, lập năm 1900, thế cho miếu nhỏ “An Hòa cổ miếu”, ở đường Hùng Vương, góc trô ra đường xe lửa Mỹ cũ. Chùa này do người Minh Hương tạo lập. Mấy chục năm trước, hội trưởng là ông Nguyễn Chiêu Thông, nay đã mất.

2. Cửu Sơn Hội quán, đường Xóm Vôi (trong xóm có bán vôi). Hội trưởng có công với chùa năm xưa là ông Dương Công Cẩn.

3. Nghĩa Nhuận Hội quán, đường Gò Công, lập năm 1872, do ông Đỗ Hữu Phương (1840-1914) gây dựng và con là Đỗ Hữu Trí vun bồi. Hội trưởng cũ là ông Trương Văn Bên. Chùa được ban quán tri châm nom chu đáo lăm. Trong chùa ngăn nắp, chỗ thờ, chỗ yến tiệc, đâu đâu đều đàng hoàng. Còn đủ năm tấm cổ bia bằng đá khắc tên các nhà hảo tâm hỷ cúng lập vào những năm: Tân Mùi (1871), Kỷ Mão (1879), Giáp Ngọ (1894), Bính Ngọ (1906) và Tân Hợi (1911). Năm 1952 có một bà cúng vào chùa một tượng xích thố mã bằng gỗ sơn mài, trông y ngựa thiệt, không chùa nào có tượng khéo hơn, lạ là thời nay còn nghệ sĩ có biệt tài như vậy cũng nên mừng. Nhưng lạ nhứt và mừng nhứt là tôi được gặp tại đây câu liên thờ Quan Đế, bấy lâu nghe đồn mà không biết ở đâu, trong câu gồm hết một bộ

truyện Tam Quốc:

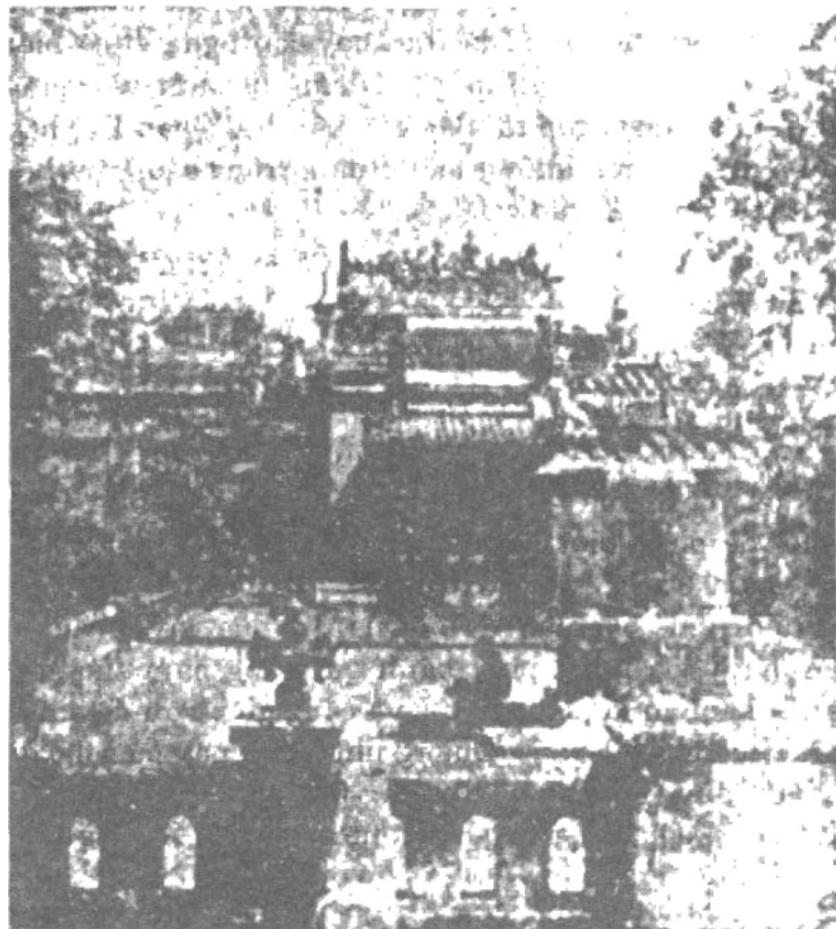
Sanh Bồ Châu, Sư Dụ Châu, Chiến Từ Châu, Thủ Kinh Châu.

Vạn Cổ thần châu hưu nhứt;

Huynh Huyền Đức, Đệ Dực Đức, Xá Bàng Đức, Thích Mạnh Đức, thiên thu thánh đức vô song.

Còn một chùa Quan Đế khác nữa gọi “Chùa Ông Nhỏ” để phân biệt với chùa đường Triệu Quang Phục là “Chùa Ông Lớn”. Chùa này ở trên đường Nguyễn Trãi, hiệu đê “Nghĩa An Hội quán”. Chùa này có có tục lệ đến ngày vía thần, phaqt bánh quy sang năm sau góp lại, trẻ em ăn là được phước, và cũng giúp vốn để sanh nhai, tục gọi “tá phú”. Đường như chùa này của người Triều Châu. Tại chùa có trường tư thực hiệu đê “Sùng Ninh” và đây cũng là phòng liên lạc hội Khổng học Hoa Việt.

Hình VIII

Chùa Ngọc Hoàng ở đường Phạm Đăng Hưng
(Đất Hộ)

- Kể về chùa Tàu, tại Sài Gòn, đường Phạm Đăng Hưng (đất Hộ), có một ngôi chùa cũng lát lẩm. Chùa tạo lập lối năm 1905, ăn lạc thành năm 1906 trông có vẻ cổ kính vô cùng, hoa viên, và cách sắp đặt phía trong đáng được liệt kê vào hàng kỳ quan tại Sài Gòn này lẩm. Ấy là chùa Ngọc Hoàng, chữ viết “Ngọc Hoàng Điện”. Một người Tàu tên Lưu Minh ăn chay ròng, giữ đạo “Minh sư”, lập chí quyết lật đổ nhà Mãn Thanh, xuất tiền tạo lập vừa để thờ phượng vừa để làm nơi hội kín. Chánh điện thờ đức Ngọc Đế, tiền điện thờ đức Thích Ca, phía hữu điện vào trong xa có một cổ miếu nhỏ thờ viên đá bản xứ tượng trưng “Ông Tà” của người Cao Miên xưa. Đây có lẽ là nguồn gốc miếu cổ này, về sau người Tàu có thâm ý mang từ bên xứ họ một viên đá khác để gần đó, nhang đèn thờ phượng, chữ đê “Thái Sơn”, tức lấy đá từ hòn núi Thái Sơn bên Tàu qua đây thay thế cho “Néac Tà” bản xứ. Gần đó nữa, có bụi tre ngà, dưới gốc cũng nhang đèn nghi ngút, trên nhánh tre nào quạt, nào tóc rối, nào chỉ quấn nùi, quạt tượng trưng cho sự mát mẻ, có lẽ hoặc của hai người bạn, vừa hết giận nay làm thân, hoặc của đôi vợ chồng sum hiệp sau những ngày hờn dỗi, tóc rối, chỉ nùi tượng trưng những rối rắm trường đời nay cởi bớt dây cho nhẹ. Trước miếu có gian phòng bày cảnh thập diện và cảnh thiên đàng chạm trên cây rất đẹp, bên tả điện có treo bức tranh “Đạt Ma Tổ sư quá hải”, tranh vẽ trên giấy nét bút thần tình. Kế bên có thang đưa lên từng lầu, nơi đây thờ Quan Đế và bài vị những người có công tạo lập cảnh chùa. Bước ít bước tới sân lộ thiên, đứng đây dòm bao quát thấy đủ nóc bắt bông bắt chỉ bằng đồ gốm tinh

xảo vô cùng, lại thấy sự thâm ý hạn chế ánh sáng làm cho trong chùa có vẻ âm u huyền bí theo ý nhà kiến trúc sư tinh thông thuật tâm lý.

Nay trở lại kể qua các chùa thờ Phật thì có Giác Viên Tự, tên ngoài là Chùa Hồ Đất, cũng gọi là Tổ Đinh. Chùa này đã có từ năm Gia Long thứ 2 (1803), nhưng nếu được u nhã kiên cố như ngày nay là nhờ công vị cao tăng, sư Hải Tịnh nhiều. Trước kia sư Hải Tịnh tu tại chùa Giác Lâm, sau vì thấy chùa hư nhiều cần tu bổ lại nên sư Hải Tịnh qua trụ trì tại chùa Giác Viên ở cách đó lối một cây số ngàn. Ở Giác Viên Tự sư Hải Tịnh lao công trì chí sắm từ bộ cột gỗ và chắt mót lân hồi cho đến đủ tiền tu tạo chùa Giác Lâm. Sửa chùa rồi, sư Hải Tịnh giao cảnh Giác Viên Tự cho đồ đệ là Hòa thượng Hoằng Ngāi, tên ngoài là Trần Văn Phong. Sư Hoằng Ngāi gốc người Bà Điểm sanh năm 1857, tịch ngày 23-12-1919. Lễ nhập tháp là ngày 3-1-1930, tháp nay còn gần chùa Giác Viên, ngày cất đàm có trên ngàn thầy sai các nơi đến dự.

Một chùa Phật hữu danh nữa là chùa Cẩm Đệm, tên xưa là “Giác Lâm Tự”, trên Phú Thọ, đường đi Bà Queo, cách chùa Giác Viên một cây số ngàn. Chùa cũng có tên khác là “Cẩm Sơn Tự”, lập từ năm Giáp Tý (1744) là một ngôi chùa xưa bậc nhất trong vùng. Như đã nói, vị cao tăng Hải Tịnh trước tu hành nơi đây. Khi sư Hải Tịnh tu bổ chùa như sở nguyện được rồi thì sư giao chùa Giác Lâm này cho một đồ đệ nữa là Yết ma Phạm Văn Tiên, người Bình Thới (Gia Định) sanh năm 1875 (không biết người tịch năm nào, chớ vào khoảng năm 1929, người còn khỏe

lăm). Chùa Giác Lâm còn một dật sử cũng nên thuật lại. Số là độ trước, Tư Mắt, tay anh chị nổi tiếng nhứt hô bá ứng một thời tại Chợ Lớn, khi biết mình già thì lui về nghe kinh niệm Phật tại đây. Nào ngờ khi thiêu niên thì búa dao không chém được, trở về lão, vì một cây đèn ét xăng trục trặc sao đó, khiến Tư Mắt lui cui sửa chữa thế nào mà xăng phụt cháy, cháy luôn “con hổ già Tư Mắt” không cứu kịp. Ô hô! Anh Tư!

Chùa Giác Hải tại Phú Lâm lập năm 1887, ở gần Chùa “Giải Bình”. Năm 1929, vị hòa thượng trụ trì nơi đây là ông Nguyễn Văn Tường, pháp danh sư Từ Phong, chùa cất sửa lại kiều nhà thờ Gia Tô.

Chùa Giải Bình nay gọi “Thiên Trúc Tự”, trước tên “Giải Bình”, vì nơi đây lúc trước nguyên trị tà mà giải bình loạn óc...

Còn từ Phú Giáo trở ra Phú Lâm, những chùa nên kể là:

Chùa Bửu Sơn:

Chùa Gò, chữ gọi “Phụng Sơn Tự”, cất trên nền chùa Thổ xưa, nay còn thấy rõ cảnh ao nước bọc chung quanh, diệu “Baray” của Cao Miên sót lại. Nơi đây, năm 1902, vị chủ tọa, tộc danh là ông Đinh Văn Chấn, người Gia Định, làng Phước Thạnh, sanh năm 1866, tự thiêu mình trên giàn hỏa, thọ 37 tuổi. Chùa Gò có đặc điểm là có bốn cây “bạch mai” một loại với cây mai “đồn Cây Mai” nhưng trổ bông; trổ trái sum sê, hỏi ra thì giống mai này mang từ Cao Miên về cách nay trên bốn chục năm và có lẽ cũng

một chi phái với mai trên lăng Mạc Cửu đất Hà Tiên, vì nhứt quyết mai Hà Tiên gốc ở Cao Miên đem về, còn mai do Mạc Cửu mang từ Trung Hoa sang đã khô chết từ lâu.

Chùa Tứ Phước;

Chùa Sùng Đức;

Chùa Tuyên Lâm (ông Yết ma Hạp, sanh năm Canh Ngọ (1870), cũng tự thiêu năm Giáp Tý (1924) và mộ ông nay ở nghĩa địa Giác Viên, thọ 54 tuổi).

Chùa Bửu Lâm;

Chùa Từ Ân, theo *Đại Nam nhất thống chí*, trương 81, thì chùa lập năm 1802, được sắc phong năm 1821 “Sắc tứ Từ Ân Tự”. (Hòa thượng Nguyễn Văn Bằng, pháp danh Thanh Ân, trụ trì nơi đây là một nhà sư danh tiếng nhứt trong Nam, dạo, hạnh gồm hai, năm 1931 vẫn còn mạnh khỏe).

Các chùa nên kể nữa là:

Chùa Phật Bửu Tự đường Cao Thắng.

Chùa Hưng Long đường Minh Mạng, mới xây dựng lại. Năm 1952, tôi có gặp tại đường Phan Thanh Giản, trong một trại bán cây ván cũ, một vài cây cột gỗ, còn chạm chữ “Hưng Long Tự”, không biết sao lại lạc loài nơi đây? Một chùa ghi trong *Đại Nam nhất thống chí*, trương 81, rằng “Hưng Long Tự” lập năm Giáp Dần (1794) do người làng là “Linh Yển” quyên cửa, hòa thượng Phước An đứng lập, năm Gia Long thứ hai (1803) được ông là Hà Chánh Niệm trùng tu, có phải chùa này chăng, và nếu

phải thì địa phận làng An Điềm xưa, thuộc huyện Bình Dương, ăn giáp đến đường Minh Mạng ngày nay vậy. Còn “Linh Yển” nào đây có phải là người công Chúa Nguyễn Ánh chạy giặc năm xưa chăng?. “Linh Yển” năm 1794 quyên tiền lập chùa, còn chuyện “công Chúa” thuộc năm nào, mơ hồ quá.

Một chùa ở đường Sư Vạn Hạnh, hiệu “Ấn Quang” tức “Phật Học đường Nam Việt” phái Đại Thừa;

Một chùa hiệu “Bồ Đề Lang Nhã” của tư gia lập, đường Minh Mạng, thờ Đức Quan Âm “Thiên thủ thiên nhãn” (gỗ xưa mạ vàng).

Chùa Kỳ Viên đường Phan Đình Phùng (Phật giáo nguyên thủy) (Tiểu Thừa).

Chùa Xá Lợi đường Bà Huyện Thanh Quan, kiến trúc tối tân, có thư viện.

Chùa Tam Tông Miếu, đường Cao Thắng v.v...

Những chùa cũ nay chỉ nghe nhắc tên là chùa Khải Tường, năm 1859 ông Nguyễn Tri Phương lập làm đồn chống Pháp, qua đêm 6-12-1860 binh ta phục kích giết quan Ba Barbé nơi đây, nên chùa bị Pháp dẹp. Chùa này có đặt sứ chính hoàng tử Đảm (sau lên ngôi là đức Minh Mạng) sanh nơi hậu liêu vào năm 1840, Cao Hoàng nhớ tích cũ, để tạ ơn Phật dày công che chở mấy năm bôn tẩu, nên gởi tặng chùa một cốt Phật Thích Ca thật lớn bằng gỗ mít, thếp vàng tuyệt kỹ. Từ năm 1867, chùa bị dẹp, tượng Phật phải dời về nương náu nhiều nơi, cùng số phận với hội Cổ học Ấn Hoa, khi đường Tự Đức, khi đại lộ

Thống Nhất (chỗ hảng máy bay Air France bây giờ), mặc cho mối ăn mọt khoét. Ngày nay thăng bình trở lại, tai qua nạn khói, đức Thích Ca vĩnh viễn ngự tại trung đường Viện Bảo tàng Sài Gòn như chúng ta đã thấy. Nền chùa Khải Tường truy rõ lại, ở lọt vào vùng đất trường Đại học Y dược hiện thời, số 28 đường Trần Quý Cáp, trên khu đất mang số bông đồ kim thời 1, 8, 9 - section B 2è feuille, ville de Saigon. Vị trí nền chùa định chừng ở lối dãy nhà bếp nhà xe của tòa nhà cũ Chưởng Khế Mathieu. Xóm nhà này dạo trước, nhiều người đồn “ở không được”, và tương truyền ai ở đây, cũng bị “phá khuấy” ít nhiều, chẳng ốm đau cũng có chuyện nọ chuyện kia xảy đến làm cho nhọc lòng rồi trí luôn luôn. Thời Pháp có lúc họ dùng ngôi chùa để nuôi lính sen đầm, nay chỗ ấy làm trụ sở trường thuốc, họa chặng từ đây là mị gập kẻ cao tay án hơn rồi!

Cũng lối đó, ngang chùa Khải Tường, day mặt ra đường Lê Quý Đôn phía sau xa xa khu trường lớn Pháp Chasseloup-Laubat cũ, xưa có một ngôi nhà lợp ngói ta, cột gỗ danh mộc, lối năm 1867 binh Pháp đặt làm tiểu đồn (fortin), sau làm trại nuôi trẻ hoang, đến năm 1895 thì dẹp.

Trong Gia Định có chùa Tập Phước, cũng có từ lâu đời.

Báo *Tri Tân* số 7 ngày 18-7-1941, có kể bài của ông Nguyễn Triệu chép bài thi ngũ ngôn cổ điệu của Trịnh Hoài Đức đề tặng Viên Quan hòa thượng chùa Tập Phước như vầy:

*Ức tích thái bình thi
Lộc đồng Phương thịnh mỷ*

Thích Ca giáo hưng sùng,
 Lâm ngoại tổ phú quý:
 Ngã vi thiêu hương đồng,
 Sư tác chi giới sĩ,
 Tuy ngoại phán thanh hoàng,
 Nhuộc mạc khé tâm chí.
 Phong trần thúc lương băng,
 Thế giới nhập (?) ngạ quỷ!
 Bình ngạnh nhậm phù trầm,
 Bào ảnh đặng sinh tử.
 Yêm tử thập dư niên,
 Hoảng thuẩn tức gian sự!
 Tây giao thích nhàn hành
 Sơn môn ngẫu tương tri:
 Ngã, hiệp biện trấn công,
 Sư, đại hòa thượng vị,
 Chấp thủ, nghĩ mộng hồn!
 Đàm tâm, tạp kinh quý!
 Vãng sự hà túc luân,
 Đại đạo hợp như thị...

Chùa Kim Chương trong thành Ô Ma, trong địa đồ Trần Văn Học, thì ở ném phía tả Hiển Trung Từ. Năm 1885, cụ Trương Vĩnh Ký đã không còn thấy, có lẽ bị phá bỏ từ trước. Nay thấy trong sách, khi ghi Kim Chương Tự, khi viết “Kim Chung Tự” định “Chương” là đúng hơn, ngặt

nỗi không biết chữ viết ra sao?

Miếu Thánh cũng gọi Miếu Hội Đồng, ở về phía hữu đền Hiển Trung, cũng bị thủ tiêu trong mấy năm binh cách trước 1885.

Đền Hiển Trung, xây năm Ất Mùi (1895), trùng tu năm Gia Long thứ 3 (1804), tu bổ năm Thiệu Trị thứ 7 (1847). Đền này được Trường Viễn Đông Bác Cổ liệt kê vào sổ cổ tích, tưởng nhờ vậy mà được tồn tại, không ngờ đến năm 1954 thì đã không còn! Riêng tôi được đến viếng một phen năm 1947 với ông Pierre Dupont, nhơn viên Trường Bác Cổ, khi ấy đền đã bị mối ăn hao nhiều rồi, qua năm 1950, tôi có trở lại viếng với ông Bernard Philippe Groslier là quản thủ Pháp của Viện Bảo tàng Sài Gòn. Chúng tôi đề nghị cấp tốc sửa chữa đền, nhưng cơ quan nhà binh Pháp không thuận giao trả đền cho Trường Bác Cổ, một hai rằng đền ở trên lãnh thổ nhà binh thì thuộc quyền nhà binh định đoạt! Tưởng việc đâu còn đó, và trong trí tôi đinh ninh nhớ đền ở mé gần đường Võ Tánh, cứ đứng ngoài rào, ngay chỗ giáp mối đường Nguyễn Cư Trinh (Marchand cũ) ngó với qua tường thì thấy nóc đền. Không dè qua năm 1955, chúng tôi trở lại đây với nhơn viên Viện Khảo cổ, thì đã sao dời vật đổi, đền đâu chẳng thấy, một viên gạch nhỏ cũng không còn, đừng nói chi một bộ kèo trính rường cột chạm trổ tỉ mỉ. Trường Bác Cổ đã nhìn nhận và liệt kê vào hàng cổ tích, mà nay có lẽ đã theo “bàn tay nhám” của nhà thầu nào đó mà biến thành tờ giấy bạc trong két của họ hoặc đã làm mới cho môt, uổng thay! Đền Hiển Trung có một dật sử riêng, nay cũng

nên nhắc lại ra đây cho thỏa chút lòng hoài cổ. Nguyên tôi có quen một bạn nhỏ, tánh tình dễ thương, nay làm việc tại Thư viện Quốc gia đường Gia Long. Năm 1942, anh đến tuổi nhập ngũ, nên Tây bắt vô ở trong thành Ô Ma. Nơi đây anh được nghe thuật lại một chuyện thuộc tín ngưỡng, mà bây giờ tôi xin kể lại nghe chơi, không dám ép phải tin bằng lời, và lại về phần bảo đảm đúng sự thật, hoặc tin được cùng không, đã có bạn tôi chịu trách nhiệm. Số là vào năm 1938, sau cuộc tuyển chọn lính tân, nhà binh Pháp bèn đem các anh lính mới điềut từ Lục Tỉnh về tập trung chung quanh và ở ngay trong đền Hiển Trung... Vài ngày sau, xảy ra việc binh lính mới điền không đau ốm mà chết, chết một hơi cả chục đứa trong một đêm. Các võ quan Pháp bao giờ họ chịu tin chuyện tà ma phá quấy hay quỷ thần quở phạt v.v... nên một mặt họ phú cho sở quân y điều tra và chặn đứng bệnh lạ, một mặt nữa thì họ cấm quân lính ăn những vật bán ngoài thành. Thầy thuốc không tìm ra căn duyên bệnh dữ, và lính cứ chết thêm mãi. Túng thế họ dành nhầm mắt để cho các thầy đội ông ách cúng tế vái van thử xem. Ấy! Việc làm chơi mà bệnh dứt ngang mới quái lạ. Bằng đi một dạo, câu chuyện dị đoan vừa quên lầm, kế xảy ra chuyện mấy trẻ con Tây mới đến chơi chung quanh đền rồi chiêu lại có nhiều đứa bị nóng lạnh đến bí đường tiểu tiện! May ông nhà nghè, nói thúc thủ thì quá đáng, nhưng chưa kịp trả tài thì đứa trẻ qua khỏi cơn nguy, nhờ chị vú vái một nải chuối. Muốn vậy thì cho vậy: năm 1939, các võ quan thành Ô Ma bày một cuộc lễ rất lớn, chờ phép lính tráng nghỉ ngơi mấy ngày và tha hồ ngã bò vật heo cúng tế. Dẫu sao cũng mua

được lòng vui kẻ dưới, ván đề tự do tín ngưỡng sờ sờ trước mắt kia mà!. Năm ấy cuộc lễ càng tăng phần long trọng nhờ có quan từ triều đình Huế vào đây “ngự tế”. Nay đền Hiển Trung đã không còn, một phần lõi là vì nhà binh Pháp thuở ấy tự tiện dỡ xuống không cho Trường Bác cổ hay kịp mà dời đi chỗ khác xây dựng lại để bảo tồn một cổ tích xưa, thật đáng tiếc lắm thay!

Văn Miếu thờ đức thánh Khổng, dựng năm Minh Mạng thứ 5 (1824) tại địa phận thôn Phú Mỹ (Thị Nghè) cũng mất dấu từ lâu.

Cũng tại thôn Phú Mỹ, có một đàn xā tắc và ruộng công diền mỗi năm tế giao tại đây. Ruộng này, biết được ở trước Dưỡng lão đường, nhưng biết vậy thôi, chớ nhà cửa cất chồng lên làm mất dấu từ lâu rồi.

Một cổ tích mất dấu nữa là “Chú tiền trường”, tức “trường tiền” là chỗ đúc những tiền “Gia Long thông bửu”, nay nền nhà cũ ở đâu? Sở Công chánh ngày nay, tục quen gọi “Trường tiền” có phải là vì Bộ Công khi xưa chuyên việc đúc tiền, nên nay tên gọi như vậy, và chớ nên thấy sở Công chánh có tục danh là “Trường tiền” rồi đề quyết ngày xưa “Chú tiền trường” ở nơi đây, vì mỗi tỉnh miền Nam đâu đâu đều có sở trường tiền cả.

Trong Chợ Lớn có hai ngôi chùa đã bị phá, nay chỉ còn tên:

1. Phước Hải Tự trong vùng dường Chợ Rẫy;
- và 2. Phước Hưng Tự, đường Hồng Bàng, góc Nguyễn Tri Phương. Hiện đường Hồng Bàng còn thấy vài ngôi tháp cổ kính, đây là mộ của các vị hòa thượng trụ trì chùa

Phước Hưng vậy.

Về chùa Kiểng Phước, xin xem trương 151.

Con sót tên những chùa và hội quán như sau đây, xin bối túc:

Ưu Long Hội quán, ở đường Ưu Long (Xóm Củi), không dặng công nhận.

Phụng An Hội quán của nhóm Minh Hương, số 27 đường An Bình, không dặng công nhận.

Chùa Quan Âm Tự, đối diện Bót Cầu Tre, trên hương lộ số 14.

Huệ Lâm Tự, đường Tùng Thiện Vương (Xóm Củi) (dang xiêu đổ).

Mặc dù chùa này vắng khách, nhưng trước chùa ngày 5-4-1962, tôi còn thấy để dưới bụi cây bốn phiến đá cổ chạm theo kiểu Khmer, không biết do từ đâu mà chùa có, và để cù bất cù bơ làm vầy. Có người bàn với tôi nên xin “thỉnh đá” này đem về cho nhập vào bộ môn đá cổ của Viện Bảo tàng. Tôi thì nghĩ khác: Nếu xin được đá này đem về Viện thì không khác nào *gánh vàng vào kho*. Viện đã có đá nhiều, đem về thêm chật, vả lại theo tôi, đá của chùa Huệ Lâm, kiểu vở còn kém đá của Viện Bảo tàng, nên sự đem về đó không cần thiết lắm. Chỉ cho bằng săn đây đề nghị với Ban Quản trị của chùa Huệ Lâm, nếu máy hàng này lọt vào mắt xanh quý vị, là nên sửa sang “chỗ ngồi” xứng đáng cho các phiến đá cổ thạch này, trước nữa đề cao những cổ vật của chùa, sau lại cho khách bốn phương đến cung chiêm tại chỗ cũng nên lắm. (V.H.S).

Giác Lâm Tự (hẻm số....) đại lộ Thuận Kiều (không
đặng dàng hoàng).

Phước Long Tự, số 226, đại lộ Hậu Giang.

Giác Ngộ Tự, số 36 đại lộ Nhân Vị. Vừa cất xong,
khá đẹp.

Hưng Tích Tự (tên xưa là Giác Thành Tự), số 253.
đại lộ Minh Mạng.

Tịnh độ cư sĩ, số 282 đường Nguyễn Tri Phương.

Tử Nghiêm Tự, số 415-417, đường Bà Hạt, của nhóm
nì cô.

Pháp Hội Tự, số 682, hẻm Phan Thanh Giản.

Thiên Tôn Tự, đường Nghĩa Thục, kế đường An Bình.

Pháp Quang Tự, số 163, đường Đào Duy Từ.

Linh Phước Tự, ngay Cầu Chữ Y, bên Phạm Thế
Hiển.

Tịnh xá Mộc Sơn Tự, đường Lương Văn Can.

Tịnh độ cư sĩ, đường Lương Văn Can.

Huê Huyện (Hing Wen Pit Sut) thờ Lữ Tảo, Văn Xương,
Ngũ Âm, của người Huê Kiều, ở hẻm Lò Siêu số 9.

Ngoài ra, xin bổ túc như sau:

Chùa Giác Hải, số 343/45, đường Lục Tỉnh (Phú
Lâm).

Chùa Gò (Phụng Sơn Tự) ở đại lộ Trần Quốc Toản
(Phú Lâm).

Chùa Tứ Phước, số 60, đường Lục Tỉnh.

Chùa Sùng Đức, số 140, đường Lục Tỉnh.

Chùa Tuyền Lâm, số 265, đường Lục Tỉnh.

Chùa Bửu Lâm, đường Phú Thọ.

Chùa Từ Ân, ở đường Tân Hóa (Phú Lâm).

Chùa Hưng Long, số 290, đường Minh Mạng.

Chùa Án Quang, số 243, đường Sư Vạn Hạnh.

Đường Lục Tỉnh, số 180 có chùa Huệ Lâm (ni cô) đứng lâm với chùa Huệ Lâm, đã nói ở truong 195.

Chùa Minh Hương ở đường Hùng Vương, gần ga cũ xe lửa Sài Gòn - Mỹ Tho, ga này nay đã phá bỏ.

Sự phát triển của Thiên Chúa giáo trong Nam (Địa phận Sài Gòn)

Tuy đã nói nhiều về chùa chiền theo Phật giáo, Khổng giáo và Lão giáo, để thêm đầy đủ thiên tài liệu, xin tóm tắt đại lược về sự phát triển và hoạt động của giáo khu đạo Thiên Chúa tại Sài Gòn.

Nhắc lại năm 1884, Hội Truyền giáo Nam Kỳ xin tách ra làm một giáo khu giám mục riêng biệt cai trị một địa phận gồm một phần lớn Nam Kỳ và hai tỉnh miền Trung là Bình Thuận và Đồng Nai Thượng.

Cứ theo thống kê trong bộ “Đông Dương Tân Thời” (*L'Indochine Moderne* của hai ông Testeron và Percheron) (truong 235) thì năm 1928 giáo khu giám mục Sài Gòn gồm có:

- Số người theo đạo Thiên Chúa giáo... 89.250
- Trụ sở của đức Linh mục đặt tại... Sài Gòn.

- Thánh đường (églises), tiểu giáo đường (chapelles) và cầu nguyện đường (oratoires)... 248.
- Tu nữ (bà sơ) Dòng Saint-Paut de Chartres... 256.
- Kể và 9 trường học (écoler)
- 8 viện trẻ mồ côi (orphelinats)
- 7 dưỡng đường (hôpitaux)
- 1 viện trị phung cùi (léproserie)... 192
- Một số nữ tu sĩ bản xứ coi sóc 14 viện trẻ mồ côi.
- 170 trường học địa phương (écoles pároissiale) số học trò theo học là... 14.935.
- 4 viện mồ côi (Nam) - Số học trò là... 140
- 1 ấn quán.
- 2 tờ tuần báo (périodiques).

Sài Gòn có một quản sự tu viện của Hội Ngoại quốc Truyền giáo (Procure des Missions Etrangères) thiết lập năm 1901, đặt ra để tiếp tế các vị tu sĩ tạm đi qua đây. Như năm 1928, viện đã tiếp rước 122 tu sĩ trong hội và 148 tu sĩ các hội khác, tính chung là 270 tu sĩ ghé Sài Gòn (1).

Số người giữ đạo Thiên Chúa tại Sài Gòn và vùng phụ cận gồm xóm Thị Nghè, xóm Chợ Quán và Xóm Chiếu, tính vào ngày Sài Gòn bị bình Pháp chiếm (11 tháng 2 năm 1859) là... 27.000 công giáo. Lúc ấy giáo khu Sài

(1) Tòa nhà làm Procure cất trên đỉnh Tả quán, và xây từ năm 1869 đến năm 1877 mới xong.

Gòn biệt lập như hiện nay, chưa có.

Ngày 13 tháng 2 năm 1859, ông B.Paul Lộc, tử vì đạo, bị đem ra xử tử (chém đầu) tại cửa thành, góc đường Hồng Thập Tự và Hai Bà Trưng hiện nay. Đây là một vị tử đạo duy nhất của họ Sài Gòn, ngày sau được:

- Đức Thánh Léon XIII, ngày 13-2-1879, phong “Vénérable” Đại Đức.

- Đức Thánh Pie X, ngày 2-5-1909, phong “Bienheureux” (Á Thánh).

*Ngày thành lập Giáo khu Sài Gòn
(fondation de la Chrétienté de Saigon)*

Từ năm 1848, Hội Truyền giáo trên Cao Miên (Mission du Cambodge) được giao cho Đức cha Miche cai quản. Từ năm 1852, Đức Cha Lefèbvre được phong đại lý Đức Giáo Hoàng hoặc giáo khu giám mục (vicaire apostolique de la Cochinchine Occidentale) tại miền Tây Nam Kỳ. Đầu Đức cha bị triều đình Nam treo giải thưởng, từ khi khai chiến với Pháp, nhưng Đức cha Lefèbvre trốn thoát nạn và ngày 15-2-1859 thì lên được tàu về Pháp.

Trừ hai khu Thị Nghè và Chợ Quán vẫn tách riêng thì cho đến năm 1861, Sài Gòn, Xóm Chiếu và vùng phụ cận vẫn chung làm một họ. Tháng 2 năm 1859, theo chân quân đội Pháp, Đức Cha Lefèbvre trở về Sài Gòn, chiêu tụ các tử đệ và người công giáo về lập ấp quy tựu từ đồn Nam (Tân Thuận) chạy đến kinh Tàu Hủ.

Tháng 5 năm 1863, Thủy sư Đề Đốc De Lagrandière nghĩ công ơn người công giáo, nên ban phụ cấp cho Hội Truyền giáo, mãi đến năm 1882, phụ cấp này mới bị bãi bỏ.

Kể ra có công nhiều nhứt là:

- Đức Bá Đa Lộc, (Père Le Grand) tịch ngày 9-10-1799.
- Đông cung Cảnh, từ trần ngày 21-3-1800 (cách có mấy tháng).
- Cha P.Liot (nhờ ông này nêu hai ông Nguyễn Ánh và Bá Đa Lộc quen nhau, về sau P.Liot làm bí thư và kế nghiệp Bá Đa Lộc) tịch ngày 28-4-1811 (mộ ông ở gần lăng Bá Đa Lộc, được liệt kê cổ tích tháng 5 năm 1930).

Nhà Dòng Saint-Paul

Lối cuối năm 1860, do yêu cầu của Đức Cha Lefébvre, nên các bà sơ Nhà Dòng Saint-Paul de Chartres được phái sang đây, với phận sự là săn sóc trẻ mồ côi vì cha mẹ chúng bị bắt đao nên bỏ rơi, và những trẻ vô thừa nhận của bên lương. Gốc tích Nhà Dòng “Thánh Nhi” Sài Gòn (Sainte-Enfance) do đây mà có. Nhà Dòng này lúc ban sơ ở Chợ Cũ, dựa nhà đức linh mục; hai năm sau 1862, Đề Đốc Bonard hiến cho Bà Bề Trên R.M.Benjamin, sở đất hiện nay ở chõ ta còn thấy, nên Nhà Dòng dời về đây và lần lượt bành trướng thêm, gồm có:

- Một nhà tu riêng cho các bà sơ Việt Nam.

- Một nhà nuôi trẻ con Pháp và trẻ con lai.
- Một ký túc xá dạy dỗ nữ sinh con nhà khá giả bản xứ, gọi Trường Nhà Trăng.
- Một nhà nuôi trẻ mồ côi và con bỏ rơi bản xứ.
- Một nhà nuôi gái bản xứ bị dụ dỗ nay cải thiện.

(Tương truyền nhà lầu cao lớn nơi đây là do ông Nguyễn Trường Tộ năm xưa đứng coi xây cất).

Dưỡng đường Chợ Quán

(Hôpital de Cho-Quan)

Dưỡng đường này do Đức Cha Lefèvre sáng lập, để nuôi người bệnh tật nghèo nàn, không phương thế làm ăn, ban sơ cất ở gần nhà đức linh mục, vùng Chợ Cũ, về sau Nhà Dòng và Chánh phủ Pháp thỏa thuận giao cho các bà sơ Dòng Saint-Paul đảm nhiệm nên đem trụ sở về Chợ Quán.

Chủng viện (Séminaire)

Trước lập tại Thị Nghè, rồi dời về Xóm Chiếu sau rót về đường Cường Để như nay ta thấy ở giữa Thánh Nhị viện (Sainte-Enfance) và con đường Nguyễn Du.

Nhà tu Carmel.

Ngày 3 tháng mười năm 1861, có bốn bà nữ tu sĩ dòng Saint-Thérèse, đến Sài Gòn, nhiệm vụ là lập nhà tu Carmel. Trụ sở ở đường Cường Để, ngang Chủng viện.

Các vị Sư huynh trường Công giáo

(les Frères des Ecoles chrétiennes)

Nhơn lời yêu cầu khẩn thiết của Đô đốc De Lagrandière, nên năm 1866 có sáu vị sư huynh sang Sài Gòn do đại sư huynh T.H.Frère Philippe Supérieur des Frères des Ecoles Chrétiennes biệt phái. Qua đến đây thì cách ít lâu sau, Nhà Dòng giao cho các vị ấy trông nom trường trung học Collège d'Adran và trường do Đức Cha Puginier thiết lập từ hai năm trước (1864). Trường này hoạt động cho đến tháng Chạp năm 1882, thì đóng cửa, vì Hội đồng Quản hạt Nam Kỳ đề nghị ngưng cấp học bổng.

Trường Taberd.

Năm 1874, Cha Henri de Kerlan, cha sở coi thánh đường Sài Gòn, tự xuất tiền riêng, sáng lập trường Taberd (vì thế nên nay còn hình bán thân của Cha tại sân trước), đầu tiên là để dạy dỗ các Tây lai, sau này mới đổi chánh sách, thâu nạp tất cả học sinh, bất luận lương, giáo. Ban đầu các học trò nơi đây do các tu sĩ, truyền giáo sư (missionnaire) dạy dỗ. Từ năm 1889 thì các sư huynh thay thế các vị này trong đường giáo huấn, và các sư huynh trường Công giáo (les Frères des Ecoles Chrétiennes) buổi đầu tiên là do Đức Cha Colombert mời qua. Những dãy nhà cũ của trường là do Đức cha Mossard đứng coi xây cất, lớp sau mới là của các sư huynh tiếp tục tu tạo thêm mới được đồ sộ như ngày nay. Trường vốn là sản nghiệp riêng của Hội Truyền giáo (Mission). Cũng như trường Trung học Chasseloup-Laubat, trường Taberd rất có công trong việc đào tạo nhơn tài trong xứ trong nhiều thế hệ liên tiếp. Thanh danh rất lớn. Được nhiều cảm tình.

*Dường đường quân binh
(Hôpital Militaire)*

Năm 1864, nhà thương này thuộc các bà sơ Dòng Saint Paul coi sóc. Qua năm 1904, chế độ này cáo chung và từ ấy các nữ y tá ngoại đạo trông nom. Tuy vậy Chánh phủ Pháp vẫn tiếp tục trợ cấp một siêu độ sứ (aumônier) đến để thăm viếng vấn an bệnh nhân cùng làm phép bí tích nếu cần.

*Vương Cung Thánh Đường Sài Gòn
(Basilique de Saigon)*

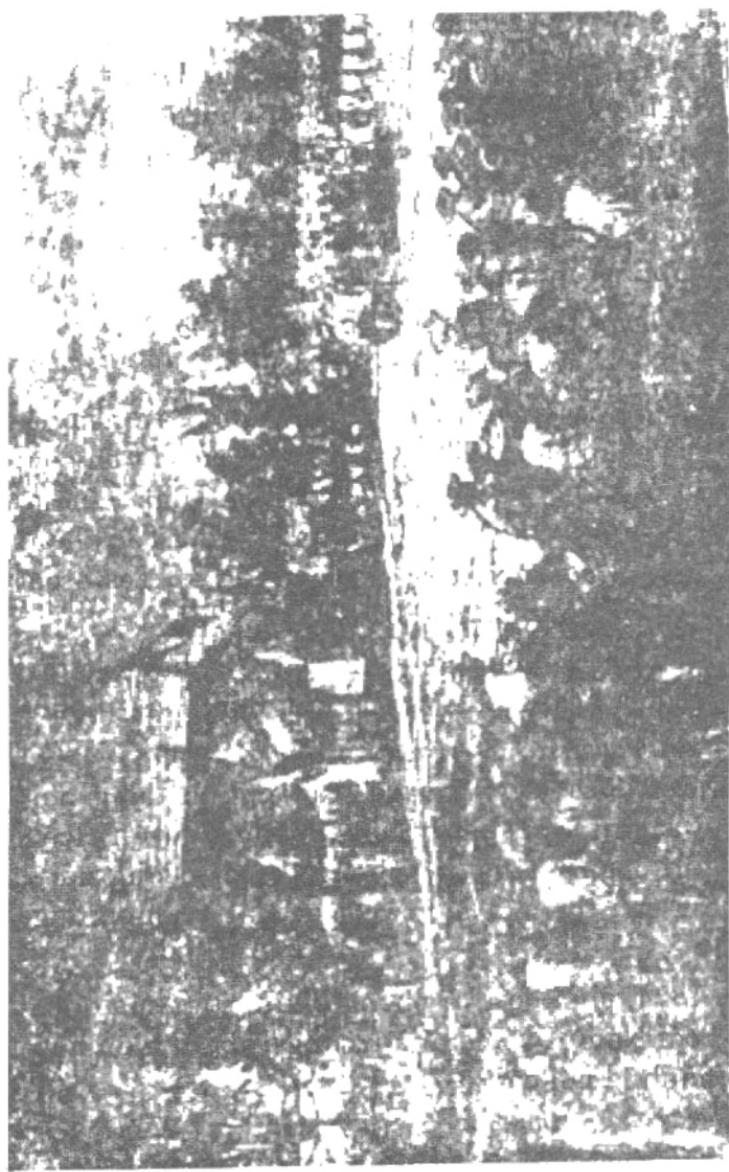
Báo *Cách Mạng Quốc Gia*, số 406 xuất bản ngày 6 và 7 tháng chạp năm 1959, có bài khảo cứu rất đầy đủ về lịch sử nhà thờ Đức Bà do ông Phạm Đình Khiêm viết. Đây là tài liệu khác do bộ “Đông Dương Tân thời” (*L'Indochine Moderne*) của hai tác giả Pháp Testeron và Percheron viết từ năm 1931 (trương 237).

“Từ ngày Pháp chiếm Sài Gòn, Đức Cha hành lễ tại một ngôi chùa hoang phế và sửa tạm dùng làm thánh đường.

Năm 1863, Đô đốc Bonard truyền lệnh dựng nơi ngày nay là trụ sở Tòa Tạp tụng đường Nguyễn Huệ, một thánh đường bằng gỗ, nhưng thánh đường này, mười năm sau thì mối mọt ăn nát không dùng được nữa.

Năm 1874, phải dọn về phòng khánh tiết của dinh cũ Phó Soái Nam Kỳ, chỗ nhà trường Taberd hiện nay và tạm hành lễ nơi đây.

Hình XVII

Quang cảnh Nhà thờ lớn Sài Gòn ngày đầu tiên (7.10.1877)

Đô đốc Duperré truyền đem việc xây cất thánh đường ra đấu thầu, và sau rốt, thì công việc tạo tác do ông Bourard được mời từ Paris qua đôn đốc.

Ngày 7 tháng 10 năm 1877, Đức Cha Colombert đặt viên đá đầu tiên trước mặt Phò Soái Nam Kỳ và đông đủ nhơn vật tai mắt thời ấy.

Ngày 11 tháng 4 năm 1880, ăn lě lạc thành rất lớn.

Tiền xây cất, tiền sắm từ khí nội tâm, Soái phủ Nam Kỳ dài thọ tất cả, là Hai triệu năm trăm ngàn (2.500.000) quan tiền Tây thuở đó.

Thánh đường đo được 133 thước Tây từ cửa ngǎn (proche) đến mút chót phòng đọc kinh (chevet).

Hoành lang (transept) đo 35 thước bề ngang.

Cao: từ đá xây cuốn tróc khung (clef de voute) đụng đất cái là 21 thước.

Hai tháp cao từ mặt đất là 36 thước 60. Sau thêm hai cánh chóp nhọn lầu chuông 21 thước nữa là tất cả cao 57 thước (tháp chuông làm năm 1895). Sáu đại đồng chung, nặng 25.850 kí, (tiếng gồm sáu âm) đặt dưới hai lầu chuông.

Lễ nghi xức dầu đèn thánh đặt làm “Vương Cung Thánh Đường” (Basilique) được cử hành long trọng ngày 7 và 8 tháng Chạp năm 1959. Và Sài Gòn hân diện có một Vương Cung Thánh Đường từ đây, một vinh quang của Viễn Đông.

Sau đây là danh tánh các linh mục Giáo hoàng đại

lý, giáo khu giám mục Miền Tây Nam Kỳ từ năm 1852 đến năm 1926:

Dominique Lefèvre... 1852 - 1865

Jean-Claude Miche... 1865 - 1873

Isidore Colombert... 1873 - 1894

Jean-Marie Dépierre... 1895 - 1898

Lucien Mossard... 1898 - 1920

Victor-Charles Quinton... 1920 - 1924

Isidore Dumortier... từ năm 1926...

Và những vị cố đạo (missionnaires apostoliques):

Oscar de Noloberne... 1863 - 1871

Henri de Kerlan... 1872 - 1877

Henri Le Mée... 1877 - 1897

Anselme Delignon (vicaire)... 1897 -1898

Lucien Mossard... 1898 - 1899

Henri Moulins... 1899 -1900

Charles Boutier... 1900 -1906

Eugène Soulard, từ năm 1906.

Và vân vân... (theo tài liệu bộ *L'Indochine Modernez* của Teston và Percheron, ngưng năm 1926, thiếu tài liệu từ năm ấy đến hiện nay).

Đình thờ thần

Các đình thờ thần xưa của đất Sài Gòn nay đã mất đi rất nhiều, nay chỉ còn nhắc tên và biết được vài đình mà thôi.

Tại Sài Gòn:	Mỹ Hội, Hòa Mỹ. Tân Khai, Long Điền, Trường Hòa, Long Hưng, Phú Hòa (còn), Phú Thạnh (còn). Nam Chơn (còn), Tân An (còn), Chợ Quán (còn), Cầu Kho (còn), Cầu Quan (còn).
Trong Chợ Lớn:	Phú Định (bỏ rồi), Phú Hòa (bỏ rồi), Phú Lâm (còn), Cây Gõ (dẹp, cất trường Cây Gõ sau đổi tên là trường Minh

Phú Hữu (còn),
Minh Phụng (còn),
Bình Tiên (còn),
Bình Tây (còn),
Tân Hòa Đông (còn),.
An Bình
Cầu Tre (còn)...

VI
PHẦN THÚ SÁU

NHÂN VẬT BẢN XỨ HỒI TÂY MỚI QUA

Đây phải đâu chỉ có bọn dọn bàn làm bá chủ tại Sài Gòn thuở giao thờ, khi Tây mới qua. Tiếp theo còn những giới đặc sắc nhất. Xin xem Thơ Nam Kỳ và Thơ Nam Kỳ tiếp, bản in Nhà Dòng Tân Định năm 1903).

1. Đây là bọn hầu cận các quan Tây

Nực nồng những kẻ hoài thịnh!

Tiếng Tây thông biết, tướng vinh trong đời.

Áo vân quần nhiễu đạo chơi,

Đồi mồi lược diễu, giặt phơi trên đầu.

Xa Tào (?) Soái phủ ở đâu,

Vườn hoang múa gậy, người hầu cận quan...

(Thơ Nam Kỳ, trang 15)

Áo quần bằng vân nho xuyến nhiễu, toàn những thứ đắt tiền, phải hạng ăn to xài lớn mới dám dùng. Lược giặt đầu tóc làm bằng vảy đồi mồi có diều vàng là trang sức cực

kỳ sang trọng thuở xưa, đến năm 1915 còn thấy dùng, nay đào mả cổ còn gấp.

Xa Tào đây chắc là xa giá hầu *Tào Tháo* (tiếng nói điệu hát bội).

Hoài thịnh. Có phải chăng: “Hoài” là mang, “thịnh” là thanh danh; hoài thịnh là “mang danh”?

2. Và đây là mấy thảy thông ngôn kỵ lục

Các ông tham biện đương dàng.

Tiếng Nam người biết, điểm dàng khó qua:

Ông nào chẳng biết tiếng ta,

Ở ngoa ủ bõ, nói ra nói vào,

Què mùa làng xóm chú nào,

Tới dinh hầu việc đã nao hết hồn.

Nên hư nhờ tiếng thông ngôn.

Đưa lên cũng phải, lấp chôn bao nài.

(cũng trang 15)

Lúc ban sơ, trong Nam Kỳ, Tây đào tạo người giúp việc bằng cách tuyển lựa học trò lớp nhứt các trường tỉnh, đem về Sài Gòn dạy dỗ tại trường d'Adran (chỗ trường Taberd bây giờ). Sinh viên được ăn ở tại trường, thêm lanh phụ cấp mỗi tháng và xà bông giặt đồ, giày, y phục kiểu Tây mỗi năm mấy bộ: o bé như vậy, mà lúc đầu ít người dám xin học vì còn sợ triều đình ta trở lại nắm chánh quyền. Một cậu con nhà giàu tỉnh Gia Định, mướn

người đi học thế cho mình, sau này cậu trở nên “tên bán quán cơm tại cầu tàu Sóc Trăng”, còn anh học trò khó chẽm chẽ là ông chủ quận châú thành, Đốc phủ sứ. Sinh viên trường d'Adran thi ra trường, ai đậu số cao được tự ý lựa: nếu ham ăn lương lớn (sáu đồng bạc con Ó) (piastres en argent décorées de l'Aigle Mexicain) thì bổ làm thầy giáo dạy dỗ, bằng như ham làm thông ngôn (tuy lương kém hơn, có bốn đồng bạc con Ó, nhưng còn trông cậy nơi tiền cửa sau, tiền “lì xì” và lễ lộc bưng mâm), còn lại những người không đậu nhưng hạnh kiểm tốt thì đều được thâu dụng vào các sở mới tạo lập: Trường tiền, Nhà Dây thép, sở Họa đồ,...) Xưa thày “thông ngôn” oai lăm: chức làm “interprète” khi “đứng bàn ông Chánh” (thông dịch viên của Tham biện chủ tỉnh) thét ra khói, khi “khi đứng bàn ông Phó”, làm tay sai và thông dịch viên cho Phó tham biện, hét ra lửa, ngày sau thày thông ngôn đủ năm làm việc được thi một kỳ nữa rồi được bổ làm Huyện lén Phủ, rồi Đốc phủ sứ, làm chủ quận, đại diện cho quan Pháp trong một vùng, “oai như giặc”, “oai thấu trời”, “oai hơn ông ghẹ”!.

Vì kiêng kể nên dân tặng vợ các vị áy chức “cô Thông” “cô Huyện”. Chức ký lục ban sơ gọi làm vậy, nhưng sau đổi lại là “thơ ký” tức “secrétaire”. Lúc đầu thơ ký tuyển trong hàng học trò lớp nhứt, chưa đỗ đạt, không cấp bằng, nhưng học lực khá, viết chữ thật đẹp và ít lỗi lầm. Vì kém về hơn Thông ngôn, nên dân ban chức “thím ký S.” hoặc “Thím S.” cho bà vợ, đồng một hạng với mấy thím vợ các chủ tiệm Tàu trong Chợ Lớn. Đến khi chức thông ngôn đặc biệt chỉ dùng để gọi các thông dịch viên bên Tòa án

(interprète des tribunaux), các thày Thông bên Tòa Bố đều liệt vào số “secrétaire” (thơ ký), nhưng phân biệt ra “thơ ký chánh ngạch, ngạch soái phủ” (thơ ký địa hạt” (thày ký tỉnh, lanh lương làng) (secrétaire régional). Khi ấy, các thím vận động và đồng hè lên chức “cô ký” rấp rấp!

Dân dời trước, đi hầu quan Tây, bên Tòa án thì chưa có trạng sư, bên Tòa bố ít có tham biện sành sỏi tiếng Việt, và mỗi mỗi đều trông cậy nơi thày Thông ngôn, cho nên dân sợ “thày” hơn vợ “ông râu rìa”! Thông ngôn tiếng mất tiếng còn, lợi hại vô cùng. Có lẽ vật thì việc vạy hóa ngay, không lẽ không tiền thì dân thấy thua kiện trước mắt. Có khi vì bất tài, mấy thày Thông ngôn dời trước giết người không cần dao bén. Câu tòa hỏi: “Demandez au condamné s'il préfère les travaux forcés ou la peine de mort?”. Dịch không suy nghĩ, câu ấy hóa ra: “Tòa hỏi anh muốn Tòa kêu án khổ sai rồi chết chém hay không?” vì thày nghe lầm... “et la peine de mort”. Ở ngoa ủ bồ. Tôi không hiểu trọng câu. Duy biết “ủ” là “hữu”, “bồ” là “vô” (tiếng Tiều). Còn “ở ngoa” có phải “au revoir” chăng?

3) Và đây là các “vợ Tây” “me Tây” thời ấy

Lâm con nhờ có “Chị Hai”

Đưa vào liệu việc, bấm ngài mới an.

Xem ra chẳng có, hứ ngang (vì chẳng có tiền kèm theo) (1)

Làm lơ chẳng bấm cho làng làm ơn.

(1)... giận mà nói “hứ” không có tiền kèm theo.

*Đáng vì thúc bá làm cơn,
Mây tao, quát nạt, quăng đơn vội vàng.*

(trương 15)

(Nhơn đời nào cũng vậy).

4) Còn đây là về mấy chú dọn bàn đã kể trên

*Đáng thương mấy chú dọn bàn,
Nhiều điều, giày vớ, xinh xang với đời.
Đứa nghèo bắt chước làm hơi,
Tuy người quân tử sành chơi không bằng.
Ra vào làm bộ hung hăng,
Xét ra mới biết là thằng dọn cơm!
Kìa bầy thui địt còn thơm!!!*

(trương 15-16)

5) Đây là gái buôn hương bán phấn thời ấy

*Một đêm chẳng biết mấy chồng.
Chà Và, Ma Ní cũng đồng “lợi” qua!
Ngày thì hót hở vào ra,
Ai xa xem thấy: Chị Ba ngoắt vào.
Đẹp lòng tạm bạn liêu đào,*

*Cửa quyền thong thả chú nào bẩm thưa.
 Coi ai thất thế thơ mơ,
 Thấy không cung kính vào thưa vội vàng:
 Để tao nói với ông quan,
 Mày là kẻ nghịch, khám d่าง chung thân.
 Ai mà chẳng nghĩ thiệt hơn.
 Muốn chi dặng này, chẳng đơn từ gi!*

(trương 17)

(Hạng gái này đời nay vẫn còn)

**6) Lại đây là bọn hạ cấp khiêng gánh
 xách đồ cho bà đầm, cho ông sơn đá
 hay ông đầu bếp được Tây cưng, tục danh**

*ba nhe = panier
 ban bù = bambou*

*Khiến nên con đĩ phải vì,
 Ba nhe lũ ấy có gì lung lăng.
 Theo Tây đội thúng mua ăn.
 Trả nhiều bót it, chưởi ngang không vì;*

(trương 17)

**7) Thêm bọn lính gọi “lính tập”
 thời ấy (tirailleur)**

*Nhiều bè khó nói long dong,
 Ở gần lính tập hết trông ăn làm.*

*Đi đâu có lũ có đoàn,
Rượt gà, bắt vịt, phát hoang bí bầu.
Bán buôn chúng đã lắc đầu,
Muời tiền trả bảy, ai hẫu dám kêu!*

(trương 17)

8) Sau rốt là lính ma tà, ma ní và ma tà té (1)

*Đời ôi nhiều nỗi buồn nhơ;
Ma tà có chú hay quơ hay quào,
Giận ai gươm súng phao vào,
Báo quan nhà nghịch, vây rào xét coi.
Quan bèn tưởng thật dấu noi,
Phú sai đi bắt xét lời súng ra.
Đặng tang rồi mặc ý ta,
Quơ đồ ráo cao đoạn già dẫn đi...*

(trương 18)

- 1) Khi binh Pháp sang đây, họ kéo theo đội quân I-Pha-Nho (Tây Ban Nha) cho đồng bào vấn tội vua Tự Đức giết mục sư Pháp và I-Pha-Nho. Bởi chúng bọn I-Pha-Nho không đủ người, nên họ dẫn theo mớ lính thuộc địa của họ là lính mèo tại Manille-tức kinh đô quần đảo Phi Luật Tân ngày nay. Người Mã Lai (Malais) gọi người lính cảnh sát là "matamata". Do đó đè ra danh từ "Mã tà". Nay thấy trong Việt Nam tự diễn hội Khai Trí: Mã tà: lính cảnh sát ở Nam Kỳ gọi theo tiếng Mã Lai. Còn danh từ "ma tà lét" là danh từ khinh bỉ của làng đao búa tông người lính nhất gan giỏi tài "chạy té".

Nhân vật tuy đổi chớ nhơn tâm áy vẫn còn, cổ kim không khác mấy.

Đoạn già... Đoạn = rồi thì; Già = gông.

Đoạn già dẵn đi nghĩa là: rồi thì đóng gông dẵn đi.

*

Cái “mốt” ăn mặc hồi Tây mới qua cho đến trận chiến Âu đại chiến 1914 - 1918 thì: thây thông thây ký, những người còn thủ cựu, gọi *phe theo Nho*, thì áo dài xuyến đen, khăn đóng “Suối đờn”, giày Hạ Châu đế lót lông ngựa, gọi theo Quảng Đông là “giày mạ mị” (mã vĩ), hoặc giày “hàm ếch thêu cườm chữ ngẫu” đặt tại Gò Công. Mấy thây tân tiến gọi *phe theo Tây*, thì bận áo bố trắng cổ đứng, nút tra chuỗi hổ phách (1), đầu đội nón “casque Secrétaire” của hiệu Paul Canavaggio sản xuất, là bánh tển nhứt hạng rồi, chân thêm đi giày “ăn phón” (en France), tay xách dù lục soạn đen, cán sừng trâu, thì lại “bánh quà xa quá xá”. Khi nào được chụp hình đứng bên quan lớn Chánh thì cổ thắt “cà ra oách” (cravate), diện áo “u hoe” (veston ouvert) tay lo le điếu xì gà tần, thì duy có mấy cô mấy ý đời ấy biết cho. (2)

(1) Cả dạo thời ấy còn nhắc: “Bành tò” (palctot)

đánh chết xử hué, “Áo thun” chạy lại, đứng kề bành tò! (Bành tò ám chỉ mấy thây, áo thun ám chỉ bồi dọn bàn...) đều là người có thế lực, đánh chết ai có thể không đến mạng.

(2) Cô là vợ mấy thây. Ý (dì) là vợ chệc khách. Danh từ “bà” chưa mấy thông dụng. Thậm chí các bà vợ Tham biện cũng gọi “cô Chánh Bẹt Tanh” (Mme Bertin) “Cô Bảy đốc Công Lác” thế thôi.

Các tay dọn bàn, nấu bếp hầu cận “Ông To” thì nịt dây nịt nỉ chống một gang tay, tám nút đèn phơi trước bụng, quần lục soạn trắng không vận, thời ấy chưa có dây lưng rút, lưng quần xổ ra kéo phủ lên dây nịt, gọi “vận quần theo kiểu quần bàn”, đó là tay tố, khuyên ai đừng ngó lâu mà ăn thoi bất tử.

Nấu bếp, dọn bàn thì đầu chít khăn nhiều trắng, giắt lược đôi mồi, còn như mấy ông mấy thầy tự ví như bậc nho sĩ, thì chít khăn thanh (lụa xanh), chớ cung không ai dám vượt bậc chít khăn nhiều điêu, trừ phi mấy ông già bà cả gần xuống lỗ thì dùng khăn đỗ vẫn được châm ché, không ai nói gì.

Các ý, các ý (1) trong Chợ Lớn thì đầu bới tóc thả bánh lái “ba vòng một ngọn”, ăn trầu tích toát, để móng tay dài và mỗi lần xia thuốc thường vanh ngón tay cho người ngoài thấy mình có cà rá hột xoàn bự hay bộ nhẫn vàng quấn kiểu “cửu khúc liên hùn”. Trên vai mấy ý thường vắt một khăn vằn Nam Vang để lau trầu, khác với mấy cô vợ Tây thì quấn chuỗi hột vàng gần gãy cổ; tay đeo kiềng vàng chạm kiểu “nhứt thi nhứt họa” thêm mặc áo mớ ba mớ bảy, tóc xức dầu thơm chánh hiệu “Cô Ba”.

Thú phong lưu thuở ấy là chiều chiều ngồi xe song mã hoặc đánh một vòng “Lăng Tô” (Láng Thợ nói giọng Tây), hoặc ngồi xe kéo bánh cao su đặc, rạ bến tàu hóng mát. Nếu không bài bạc thì xem hát bội.

(1) Ý, ý: tiếng Triều Châu. Tức: “dì” là dì.

Vả lại kép hát chầu đó cũng là nhơn vật đáng kể, nhờ mấy ý, mấy thím bao bọc nên không thua người thợ bạc có tiếng là dám ăn dám xài, không kém mấy chú dọn bàn đầu bếp ông Tây.

Miệng thế gian ăn mắm ăn muối mà độc địa, đã ghi hạng tầng lớp xã hội như sau:

Mười giờ Ông Chánh về tây

Cô Ba ở lại, lấy thầy Thông ngôn.

(Biết đâu mặc dầu Ông Chánh còn tại vị, họ đã cảm nhau trước rồi).

Nhưng kết duyên cùng dân thầy là để cầu sang, sao bì:

Thông ngôn, ký lục, bạc chục không màng,

Lấy chồng thợ bạc, đeo vàng đeo tay!

Dọn bàn, kép hát, thợ bạc, người nào cũng đua nhau lược đồi mồi, ống đót nanh heo, nhưng người chủ lò khéo tay làm gì cũng gác trên một bậc: lược diễu vàng, ống đót bịt vàng, thêm trên tay còn chiếc khâu vàng, hoặc sợi dây chuyền đồng hồ quả quít cũng vàng, hấp dẫn khác nào có ngải mê bùa lú.

Thỉnh thoảng anh kép hát bánh trai, nhờ giọng tốt, mắt liếc đưa tình, đã chiếm tim cô gái nửa mùa. Bằng cớ là còn lại bài thi như sau:

Vịnh kép hát bội

*Nhỏ mà không học lớn làm ngang.
Trống đánh ba hồi đã thấy quan!
Ra rạp ngồi trên ba đứa hiệu,
Vô buồng đứng dưới mấy ông Làng.
Mượn màu son phấn ông kia nọ,
Cởi lớp cân đai chú điểm đàng.
Tuy chẳng ra chi nhưng cũng sướng:
Đã từng trọn mắt lại phùng mang!!*

TÚ QUỲ

(Chương Dân thi thoại, 1936 - Huế, tr.12)

Trong tập thi thoại kể trên, Phan Khôi tiên sinh nói rõ rằng bài thơ này là tác giả làm ra cốt ý để chỉ trích ông Nguyễn Duy Hiệu khởi binh Càn Vương ở Quảng Nam, nhưng ông thường “ỷ chức quan mà lung lạc bạn đồng sự”. Biết Tú Quỳ thì át Phan Khôi (Chương Dân) biết rõ hơn tôi rồi, việc ấy khỏi nói. Việc đáng nói là trong bài thơ “kép hát bội”, tôi nhận kỹ rất có thể Tú Quỳ mượn cơ trách mắng ông bạn Nguyễn Duy Hiệu, nghĩa hiệp có thừa, nhưng còn kém đức độ, quân tử, luôn thể Tú Quỳ lấy cớ vịnh kép hát mà móc lò bợn quan “nhảy dù” thuở ấy, thơ làm được như vậy mới đắc thể cho!

Câu nào câu nấy ăn sát đê tài “kép hát bội”, nhưng kỳ trung người bàng quan hiểu ngầm biết Tú Quỳ muốn nói ai nữa kìa. Nào! “Nhỏ ăn học chẳng ra gì, lớn theo

Tây tà rồi Tây phong chức cũng “ông kia ông nộ”. Nhưng buổi tiệc tùng đình đám thì ngồi vếch đốc trên ba anh hương chức quèn, sướng thật, nhưng sao bì khi chầu hầu các ông bụng bự, khúm núm dưới bệ khó coi làm sao! Đành rằng “ông kia nộ” là bể ngoài, chờ bể trong khó che đây cái dốt của chú điếm dàng vẫn phơi rành rành trước mắt mọi người. Hỏi thử con nít lên ba nó cũng biết bao nhiêu đó là Tú Quỳ mô tả hình dạng bọn “nhảy dù” chứ gì. Câu tám *Đã từng trọn mắt lại phùng mang mới là chuỗi thiên hạ!* Sướng con ráy quá!

*

Trong các nhơn vật sớm ra đời, cúc cung làm quan cho Pháp, đáng kể là: Tôn Thọ Tường, cai tổng Du, lãnh binh Huỳnh Công Tấn, tri phủ Trần Bá Lộc, tri phủ Nguyễn Trực, tri huyện Đỗ Hữu Phương, thông ngôn Joannès Liễu, Paul Lương và Loan (theo ông Khuông Việt, “Tôn Thọ Tường” trang 60).

Đời ông Tôn Thọ Tường và tâm sự của Tôn, nhà văn Khuông Việt đã viết thành sách. Những ông kia cũng thời thế đưa đẩy, nói ra thêm e “bút dây động rừng”. Tôi chỉ ghi lại đây những nhân vật “nẩy lửa”, nhưng tạm giấu tên...

1) Ông thứ nhứt xuất thân “đội” rồi thăng tri huyện, tri phủ, rồi về hưu “hàm tổng đốc”. Một ông này ở tỉnh Mỹ Tho, ai dì tàu gần tới xứ sản xuất cam ngon là thấy sừng sững trước đầu doi ngay khúc ngã ba sông hùng dũng.

Ông là người giữ đạo Thiên Chúa, vì căm thù vua Tự Đức bắt đạo, nên sớm ra giúp Pháp và lập rất nhiều công lớn, nhưng về già lại bị Pháp bỏ rơi. Ngoài Bắc Hà có Hoàng Cao Khải, trong Nam là có ông. Nhân vật này đã từng cùng với nhân vật nữa là Nguyễn Thân, khét tiếng miền Trung, cả hai đồng thủ vai tuồng “đánh bại Mai Xuân Thưởng” vùng Bình Định. (1).

Lính Pháp và quan võ Pháp đánh cùng binh Văn Thân cù nhây trót một năm trời mà bình không nổi giặc. Người Pháp muốn mua chuộc nhơn tâm, nửa cương nửa nhu, khi chùng khi thẳng và không nỡ xuống tay độc thủ. Pháp bắt được địch quân thì giam vào ngục thất là cùng. Giam mãi ngục thất đầy đầy người yêu nước, cho nên thết quan Pháp phải viện đến ông. Ông ra quân chỉ có mấy tháng mà dẹp yên vùng Thuận Khánh (Khánh Hòa, Bình Thuận).

Ông người khô ráo dong dây, mõi mỏng, cặp mắt có sát khí. Ông bắt được địch thủ, nhứt quyết không cầm tù và chỉ chặt đầu y quân lệnh: chém người như chém chuối, chém không chừa con đẻ. Các ông già bà cả, nay nghe nhắc tên ông đều thấy lắc đầu. Chính toàn quyền Paul Doumer đã hạ một câu xác đáng: “Việc ấy đã biết dư, cố nhiên là phải vậy! Nếu muốn (nhơn nghĩa) và chờ chi còn kế hoạch nào khác, thì thà đừng sai hấn cầm binh...” (2)

(1) Theo sách *L'Indochine (Souvenirs)* pr Paul Doumer. Vuibet et Nony, Paris, 1905, trang 162.

(2) “Il fallait s'y attendre et ne pas l'envoyer si on voulait et si on pouvait faire autrement” (*L'Indochine - Souvenirs* par P. Doumer. trang 60)

Ngày nay còn nghe nhắc những phương pháp quá bạo tàn:

Để đối phó với các địch binh không khứng ra quy thuận và thường ẩn mình nơi thâm sơn cùng cốc, có một cách tuyệt đối:

Sai bắt cha mẹ vợ con của người ấy, đóng gông cầm tù. Một mặt bố cáo trong ngoài kỳ hạn bao nhiêu ngày, phải ra nạp mạng. Bằng không thì:

- Cha, mẹ, và vợ, bêu đầu làm lính;
- Trẻ con thì bỏ vào lòng cối giã gạo, sai lính dùng chày lớn quết ra như quết nem!
- Đối với phạm nhơn tội không đáng chết, có khi cũng cho thân nhơn lanh về. Mà đây là một đau lòng khác nữa.

Trò chơi ác độc là bỏ người đàn ông vào nón lá nopol bàng, mỗi người một nopol may bít đầu đuôi, chỉ chừa một lỗ để lọt “bộ đồ kín” ra ngoài, đàn bà nào nhìn được “cửa riêng” thì lanh được chồng về!

Néron là bạo quân tàn nhẫn, Lê Ngọa triều cũng bạo chúa xú danh, còn chưa nghĩ ra việc này!

Có một hôm, ra đường nghe một đứa nhỏ lên năm, chuỗi cha mắng mẹ. Sai bắt đứa trẻ, bỏ nhịn đói suốt ngày, xé chiêu sai lính đưa cho trẻ một chén cơm canh và một đũa đũa thứ ngày xưa, một đầu xanh một đầu đỏ. Đũa này thường dùng đầu đỏ và cơm, đầu xanh chỉ dùng khi có tang. Đứa nhỏ cầm đũa so ngay ngắn, để đầu đỏ xuống

dưới, cẩn thận. Lên án: tuổi thơ mà đã có trí khôn. Phàm đã khôn thì không phép mắng chưởi người sanh đẻ ra mình: Quết! Quết cho tuyệt những thứ phản cha phản mẹ!

Chuyện không đích xác, không dám chắc có quả như vậy chăng, chép ra đây như một tài liệu buổi trà dư, không quên đánh dấu hỏi thật lớn (?).

Dẹp xong giặc, được thăng Tống đốc và được ban đệ tam đẳng Bắc đầu bội tinh (Commandeur de la Légion d'Honneur), nhưng chim dữ hết thì ná treo đầu tường, Pháp ngán nên không dùng nữa.

Năm 1899, Toàn quyền Doumer thân hành từ Sài Gòn dỗ đường xuống nhà thăm, thì đã gần miền, chỉ mấy tháng sau là nhấm mắt. Lạ kỳ là trối trǎng dậy chôn “đứng”. Ma chạy linh đình suốt mấy chục ngày dài, mỗi bữa ngã bò vật heo thết trên ngàn miệng ăn. Quan tài đặt xuống huyệt có lính tập bồng súng chào, đủ mặt quan Lang sa dự đám (Paul Doumer. *Souvenirs*, trang 59-62).

Con trai ăn học bên Pháp, về làm quan ít lâu, cũng khét tiếng như cha, bây giờ chợ Sa Đéc nhà vuông làng Tân Quy Đông còn truyền tụng câu liên:

Tân thị Mỹ Thành, chánh bồ Lục Na (1) công sáng tạo,

Quy dân lạc lợi, Huỳnh đường Trần Bá Thọ kinh định.

Có dịch tập *Nhị thập tứ hiếu* ra Pháp văn và quốc

(1) Tên một tham biện Pháp, không rõ chính tả viết ra sao.

ngữ. Sau ra làm hội đồng quản hạt (conseiller colonial), dám ăn dám nói, Doumer nhìn nhận người Pháp không bì. Buồn rầu việc tư, tự tử bằng súng lục.

2) Nhân vật thứ hai của đất Sài Gòn, là một hàm Tổng đốc có tên đặt một con đường thị tứ nhứt tại Chợ Lớn.

Có tiếng là “hiền” hơn ông kia. Người nấm thấp, phốp pháp, râu bạc le the, râu mép để ngạch trê vuốt sáp nhọn quót như cặp sừng trâu. Về già ưa đón đưa tân khách Pháp đãi rượu sâm banh (champagne), cho ăn bánh Petit beurre thứ de Nantes chánh hiệu.

Nhà dọn nửa Tây nửa Ta, nấm cắn đố lương thành vọng gỗ quý chậm lọng khéo léo, trước nhà có sân rộng chung toàn cây kiểng gốc (cây thế), ngó mặt ra một con kinh đã lấp. Doumer tả hình trạng đã viết một câu ngộ nghĩnh: “Người ông giống hệt nhà ông: ngoài bày y phục Pha Lang Sa, trong giữ phong tục bản xứ” (1)

Ngôi nhà này đã dỡ, đất thì bán cho khách Tàu xây nhà chọc trời làm túu quán, cao lâu và rạp ciné. Chỉ chừa một khuynh để làm nơi thờ phượng. Mấy chục năm về trước, cờ bạc còn thạnh hành, vua đỗ bác, “Thầy Sáu Ngõ” nhiều tiền, mướn đất làm chõ hốt me ăn thua ức vạn. Nghĩ cho con cháu rân rát, đỗ đạt thành danh, mà từ đường chứa đầy tiếng thô tục, nước bọt và đàm xanh, có phải

(1) Il ressemble à sa maison, ayant pris le costume français pour ses relations extérieures et conservant les moeurs indigènes” P.Doumer *Souvenirs... truong* 67).

chǎng là cǎn quǎ?

Tiếng răng “hiền”, là hiền hơn ông kia, chớ xét ra một đời mâu thuẫn: Lấy một tỷ dụ là đối với Thủ Khoa Huân. Che chở cung y, đem về nhà đảm bảo và cấp dưỡng cung y, mà rồi bắt nạp cho Tây hành hình, cung y nốt.

Xuất thân hộ trưởng, biết chữ nho, sớm ra đầu và làm tay sai đắc lực cho Pháp.

Thuở ấy, nói tiếng Tây, ba xí ba tú, đâu có “ngon lành” như đời bây giờ. Sự ấy cố nhiên. Nhưng có một giai thoại như sau, tôi chép ra, nhưng xin cô bác đừng hỏi nhiều vì không bảo lãnh đúng sự thật.

Tương truyền vào một dịp đầu xuân, đem dâng cho một quan Lang sa quà Tết: một con dê xồm béo mỡ kịp đúc lò đêm giao thừa. Quan hỏi: “Con gì? Ông cho tôi con gì đó?”

Quýnh quá quên phức, không nhớ rõ “bouc” hay “chèvre”, thôi thì tả hình dạng nó cũng được: “Lũy mềm xối xiên” “dà na bắp” “dà na cót” (même chose chien, il y a barbe, il y a corne). Câu này đúng nguyên văn hay chǎng, tôi không dám chắc. Điều tôi dám chắc là quan đút lò “dê xồm” ăn ngon lành và từ đó câu kia đã để đời trở nên bất hủ. Gần đây trong Nam còn ưa nói với nhau thành ngữ “mềm xối xiên” để thế từ ngữ “đồng một thể như nhau”.

Một giai thoại nữa:

Tết Nguyên đán. Nhà ấy ra câu đối có treo giải thưởng. Câu đối ra như vầy:

*Đất Chợ Lớn có nhà họ Đỗ,
Đỗ một nhà: Ngũ phước tam đa.* (1)

Không biết quả thật chăng, về sau có người gởi đến câu đáp như vầy, nhưng không nhận thưởng:

Cù lao Rồng, có lũ thằng phung.

Phung một lũ: Cửu trùng bát nhã (2)

Cố nhiên không ai dám nhận mình là tác giả câu này.

Người chép ra đây càng cẩn thận hơn, không cam đoan câu ấy do ai đã học lại.

3) Nhơn vật thứ ba, kịch liệt nhứt thời, là Huỳnh Công Tấn. Người tinh Gò Công, nay còn thạch trụ trước chợ bêu danh. Ban đầu chống Pháp, sau về làng, dâng lê ra mắt bằng cách bắn gãy xương sống ông Lãnh binh Trương Công Định. Pháp ghi công cất nhắc lên Lãnh binh tân trào.

Khi lâm chung, ông Tôn Thọ Tường điếu:

Phú quý thi thảng lai, oanh liệt hùng tâm khinh nhứt trich,

Thinh danh ưng bất hủ, ức dương công luận phú thiên thu.

(Giàu sang áy thoáng qua, lừng lẫy hùng tâm khinh

(1) Một nhà hiền đạt: năm trai đậu cao quan lớn, ba gái chồng sang trọng.

một ném,

Tiếng tăm dành chẳng mục, chê khen công luận phú ngàn năm).

Con trai Huỳnh Công Miêng, du học bên Pháp, về xứ lúc đầu theo Phủ Trần Bá Lộc, đánh với giặc “Văn Thân” ngoài Thuận Khánh. Sau này nghĩ sao không rõ mà không nhận chức gì, chỉ ngao du ăn xài theo bực công tử. Đi khắp Lục Tỉnh, đi đến đâu, ưa đánh lộn bênh vực người mắc nạn, hết tiền vô quan Tây “mượn xài”. Quan nể tình cũ ông cha, hằng trợ giúp và dẫu phạm pháp cũng không bắt tội. Khi chết được đời nhắc tên trong *Vè câu Hai Miêng* dưới danh từ ngộ nghĩnh “Lưu linh miến tử”. Chỉ ngày nay, Ông già bà cả gặp ai hành động ngang tàng mà không bị tội, ưa nói: “Bộ thăng đó là lưu linh miến tử hay sao mà!”

Đó là những nhân vật xuất thân võ biền. Còn sau đây là những nhơn vật biết thừa cơ hội trở nên cự phú, hoặc giữ chí thanh cao cam tâm làm học giả suốt đời, tuy nghèo nhưng trong sạch và được kính mến.

4) TRẦN NGƯƠN VỊ: Người tinh Long Xuyên, Bát phẩm cựu trào, tục danh “Ông Hạp”. Sang triều Pháp, thăng lần Đốc phủ sứ. Sở dĩ ghi tên lại đây vì là thân sinh vị trạng sư đầu tiên nước Nam. Trần Ngươn Hanh, đã từng dạy Hán học Trường Ngôn ngữ Đông Phương (Ecole des langues Orientales), và vì có nhà trên đường Trần Hưng Đạo cận nhà ông Tôn Thọ Tường ở mé sông đường Cầu Kho.

5) TRƯƠNG VĨNH KÝ, tự SĨ TẢI, TRƯƠNG MINH

KÝ, tự THẾ TẢI, HUỲNH TỊNH CỦA, tự TỊNH TRAI.

Đây là ba nhà học giả trong Nam, tiểu sử nhiều nơi đã ghi rõ ràng nên không chép lại. Ông Sĩ Tài nhà ở chỗ nền nhà bà Đốc phủ Phái, đường Trần Hưng Đạo, nơi đây nay là xưởng dạy cắt may y phục Âu Tây (trại Yên Thế). Ông Thế Tài, dòng dõi ông Trương Minh Giảng là người từng cầm binh oai trấn xứ Cao Miên, nhà ở đường Đoàn Thị Điểm, con cháu còn rân rát. Ông Tịnh Trai, người Phước Tuy (Bà Rịa), xuất thân thông ngôn chữ La Tinh, có nhờ ông Tôn Thọ Tường chỉ biếu thêm chữ Nho, tác giả *Đại Nam quốc âm tự vị*, nay còn hữu dụng, nhà trên xóm Tân Định. (1)

Ba ông minh triết bảo thân, gần bùn chǎng nhuốm mùi bùn, không ham “đục nước béo cò” như ai, chỉ say đao lý và học hỏi, sống đất Tào mà lòng giữ Hán, thác không tiếng nhơ, thấy đó mà mừng thầm nước nhà những cơn ba đào sóng gió còn hiếm người xứng danh học trò của Khổng.

Nghĩ cho tay dao tay súng làm nên sự nghiệp như những nhà kia, nhưng khi nhắm mắt, sự nghiệp hoen ố lụn bại, sao bằng một ngòi bút, một nghiên mực, sự nghiệp văn chương trường cửu của ba ông tiền bối này mới thật quý và thơm.

6) *Sài Gòn có bốn nhà giàu gốc: nhứt Sĩ, nhì Phương, tam Xường, tứ Định.* Nhứt Sĩ là ông Lê Phát Đạt. Người Cầu Kho, thuở nhỏ tên Sĩ. Nhơn qua học La Tinh ở Cù lao

(1) Ngày 1er Avril 1961, cụ Trương Vĩnh Tống gọi điện thoại, khen tác giả viết “vui” và cho biết nhà ông Huỳnh Tịnh Của xưa ở xóm Cầu Kho, khi nhỏ cụ thường theo thân sinh là cụ Trương Vĩnh Ký đến nhà nên nhớ rõ. (V.H.S)

Pénang gấp thầy trùng tên nên đổi lại là Đạt. Tuy vậy đời vẫn quen gọi theo tên cũ (Nhà thờ Huyện Sĩ).

Xuất thân thông ngôn chữ La tinh. (Thời ấy, đạo tạo nhơn viễn thông thạo chữ và tiếng Pháp chưa kịp, nên phải dùng người ở trường nhà Dòng ra, học chữ La tinh và chữ Hán và chữ Quốc ngữ do trường Pénang (có lưu gót cũ của Bá Đa Lộc) do các thầy tu dạy và điều khiển).

Ông làm việc nhiều năm tại Tân An. Tương truyền buổi đầu, Tây mới qua, dân cư tản mác, Pháp phát mãi ruộng đất vô thừa nhận, giá bán rẻ mạt mà vẫn không có người đấu giá (1). Thế rồi, ép nài ông, ông bất đắc dĩ chạy bạc mua liều, nào ngờ vận đỏ, ruộng trúng mùa liên tiếp mấy năm liền, ông trở nên giàu hụ. Trong nhà, có treo câu đối dạy đời:

*Cần dù kiệm, trị gia thương sách,
Nhân nhi hòa, xử thế lương đồ.*

Khi từ trần, xác chôn giữa Thánh đường Chợ Đũi (2), do ông xuất tiền - trên ba mươi muôn bạc, bạc thời ấy,

(1) Đất Sài Gòn ngày nay mỗi thước vuông, chỗ địa thế tốt giá trên hai ngàn bạc cũng là thường sự. Không bù những năm xưa, mỗi thước một hai đồng bạc, năm ba đồng hào, mà không có tiền mua sắm. Còn nói gì hồi Tây qua, nghe nói lại, những chủ cũ đồng bè bỏ đất, không nhìn nhận, vì nhận e nỗi quan và triều đình Huế khép tội theo chánh phủ Pháp. Vả lại, cũng ước ao một ngày kia Tây bại trận rút lui, chứng đó ai về chỗ này, hố tốn làm chi cho mang tội... Không dè bởi đất không ai nhìn, nên Pháp lập hội đồng thành phố, ủy ban diễn thổ rồi đưa nhau đi khám xét từng vùng. Đến chỗ nào địa thế tốt, thì những hội viên bản xứ nhìn là của mình: "Ùy" (oui) một tiếng! Đến chỗ nào nê địa thì lắc đầu, tiếp theo nói "No" (non), một tiếng! Chung quy chỉ học hai tiếng "Ùy" "No" mà có ông lập nghiệp truyền từ lưu tồn. Năm trước tại Sa Đéc, tôi hầu chuyện một bức lão thành, ông Phú Tân Hàm Ninh, nay đã quá vãng. Ông từng ngồi chủ quận hạt Gò Công. Ông

và hiến đất xây nên.

Nhì Phương: tức Đỗ Hữu Phương Chợ Lớn. Đã nói rồi đoạn trước. Sự nghiệp trở nên đồ sộ nhứt nhì trong xứ, phần lớn do tay phu nhơn Trần Thị gây dựng. Bà giỏi tài đảm đang nội trợ, một tay quản xuyến trong ngoài, làm của đẻ ra thêm māi, lại được trường thọ, mất sau chồng.

Tam Xường: tục danh “Hộ Xường” tên thiệt là Lý Tường Quan, tự “Phước Trai”, gốc người Minh Hương. Thông ngôn xuất thân. Sớm sớm xin thối, ra lãnh thâu cung cấp vật dụng thức ăn cho thị xã. Nhờ khéo tay thêm phùng thời, cự phú không mấy hồi. Còn nhà thấp nǎm căn nữa xưa nữa nay tọa lạc đường Khổng Tử. Vòng rào sắt trước ngõ chứng rằng mặt tiền ngó ra kinh có lẽ trước kia cao ráo, nay kinh đã lấp, thế vào đây là con đường cái, thêm lộ bồi đất cao hơn sân nhà, thành thử sân như sâu xuống và vuông nhà đã thấp nay thấy càng lụp xụp.

Chủ nhà mất đã lâu. Gia tài kếch xù, con cái nhiều dòng, phần ăn chia chưa xong.

Tứ Định là Hộ Định. Làm Hộ trưởng, họ Trần (?). Nhà ở khoảng giữa đường Trần Thanh Cầm, gần dốc cầu Palikao một đầu và gần chợ Quách Đàm một đầu. Ngôi

nói: “Trần bão năm Giáp Thìn (1904) xảy ra ngày 1 tháng 5, gió thổi mạnh từ 10 giờ sáng đến 10 giờ đêm, nước lụt người trôi, đất Gò Công bỏ hoang vô số kẽ. Mặc tình ai đủ can đảm chịu ra mặt đóng thuế thì làm chủ chánh thức”. Tuy vậy, ông Phú tiếp, mà có ai thèm đâu. Họ chỉ lo vớt thây ma lột vòng vàng ăn sot dẻo còn hơn tham đất ruộng, rủi thời không tiền đóng thuế mặc nợ ở tù khổ thân vô ích”.

(2) Tục danh “Nhà thờ Huyện Sĩ”.

nhà năm căn trệt chạm trổ thật khéo, cột cẩm lai bóng ngời ngó thấy mặt; trong nhà vật dụng từ khí từ cái bàn, cái ghế, cái đôn sành đều có vẻ cũ xưa. Mấy năm trước chính mắt tôi còn thấy lầu lầu vững chắc tuy khuynh vườn sân trước đã bị cắt xén sát mặt tiền nhường chỗ làm thềm và đường cái nay mở rộng nên lấp kinh. Gần đây, vì đất chợ cao giá nên tuy nhà lập làm phần hương hỏa mà con cháu đã bán và dỡ đi. Thay vào đó là một dãy phố lầu tiệm buôn khách trú. Phần hoa lợi tuy có thêm, nhưng thiệt hại phần cổ tích từ đây và cứ theo dãy này, đô thành Sài Gòn ngày một mất dần những dấu vết xưa.

Sau đây, tôi xin lựa và kể tiếp vài nhơn vật bản xứ có tánh cách thật điển hình, để rồi bắt qua khảo về nhơn vật ngoại quốc, chớ tự xét không đủ tài và cũng không tiện trong một tập nhỏ khảo về Sài Gòn, mà liệt kê cho đầy đủ những người cũ của bản xứ Sài Gòn xưa, một lẽ là như thế công việc sẽ rườm rà mất hứng thú, lẽ khác là làm lạc hướng tập khảo cứu này, (1).

Nhơn vật điển hình, theo tôi, tướng nên kể sơ quý ông:

- Một nhơn vật đại diện nhóm trí thức, ông Diệp Văn Cương.

(1) Bộ "Điếu Cổ Hạ Kim" của Nguyễn Liên Phong soạn năm 1915, có chia ra phần nhứt "điếu" những danh nhơn quá vãng, phần nhì "khánh hạ" những nhơn vật đương thời (1915). Tác giả có ý kiến rất sớm và làm việc sưu tầm này với rất nhiều trở ngại. Nhơn vật được nêu tên rất sút sè có khi vì hiểu lầm không khứng cho phép, thành thử còn thiếu sót khá nhiều. Đây là một bộ sách ít ai giữ được và trở nên bộ sưu tập phẩm hiếm có của những người chơi sách.

- Ba nhơn vật đại diện nhóm kinh doanh thương mại và kỹ nghệ: Đinh Thái Sơn, Nguyễn Văn Của, Nguyễn Văn Việt.
- Các nhà văn nhà báo đặc sắc.
- Một vài thân hào có tiếng tăm.

7) Đại diện điển hình nhóm trí thức là ông Diệp Văn Cương, tự Thọ Sơn, về sau thấy ký tên các sách xuất bản lấy hiệu “Yên Sa” vì ông quê quán làng An Nhơn (Gia Định) (1). Thuở nhỏ tân cần khổ sở, nhưng học hay. Sớm đỗ bằng trung học, chánh phủ Pháp cấp học bổng cho sang Pháp học tập thêm, đỗ tú tài đôi, trở về dạy trường Chasseloup-Laubat, tục danh “Trường Bổn quốc”. Toàn quyền Paul Bert mến tài đưa ra giúp việc ngoài Bắc Kỳ và Trung Kỳ. Đức Đồng Khánh chọn làm thầy, dạy vua học. Một bà công chúa, con đức Thoại Vương Hồng Y, để mắt xanh và hạ sinh ông Diệp Văn Kỳ. (Diệp Văn Kỳ là nhà báo kỳ cựu trong Nam, đỗ cử nhơn Pháp, dám ăn dám nói, sau theo Nhựt và chết không tên tuổi, tiếc thay). Vua Thành Thái nối ngôi cho ông về Nam. Về đây ông làm Đầu Phòng Phiên dịch nhiều năm vì ông có Pháp tịch, thêm làu thông Hán tự, văn pháp ông khéo nói, đời

(1) Tiếng tăm lừng lẫy mà ông chỉ để lại có vài tác phẩm thuộc loại sách hiếm có. 1) *Syllabaire quốc ngữ* (sách vẫn quốc ngữ) par Diệp Văn Cương interprète du Gouvernement. Saigon, Phát Toán. 55-57 rue d'Ormay, Juin 1 9 0 9 ,

2) *Recueil de morale annamite par Yên Sa Diệp Văn Cương. Sai gon, Imprimerie de l'Union, 157 rue Catinat, 1917, 3)* Tập phong hóa dịch ra quốc ngữ (nhưng tôi không thấy bán). Năm 1966, nhơn dịp ra Huế, một ông bạn chỉ cho tôi xem nền nhà cũ của Diệp Văn Cương ở Gia Hội và gọi cụ là “chồng của Mẹ Kim”. V.H.S.

Ấy là số một! Gần tuổi về hưu, ông trở lại dạy Sử học và Việt văn trường Chasseloup-Laubat như trước. Kẻ viết bài này khi còn học lớp dưới, đã từng đứng nghe lóm ngoái cửa và ân hận không được thọ giáo cùng ông. Khoảng năm 1919, dạy Sử học, ông lấy Sử diễn ca Lê Ngọc Cát ra bình chú, dạy Việt văn ông biết đem những đoạn xuất sắc trong Kiều, Lục Văn Tiên và Cảnh phu ngâm ra giải thích cũng là mới lạ. Người ông nãm thấp hùng vĩ, lịch duyệt Bắc Nam, ông ngâm thi sang sảng, nói tiếng Tây rất “giòn”, bình sanh sở thích hát bội, roi châu bóng bẩy rất mực phong lưu, tuồng hát nằm lòng, cô đào anh kép phục sát đất! Văn hát ông rước luôn đào để y phục và áo mao về nhà hát lại ông thường thức riêng!

Tánh tình cứng cỏi, thẳng thắn, quen việc xưng hô chốn triều đô. Học trò rắc rối phải gọi “Quan Lớn”, nhưng thuở ấy không lấy đó làm chướng tai. Nực cười sĩ tử trường T. qua dự thi bằng thành chung gặp ông làm giám khảo, chúng gọi Diệp tiên sanh bằng “ông”, tiên sanh cười gǎn: “Về hỏi cha mầy dám gọi tao bằng “ông” hay chăng, hà huống là mầy?”. Tuy vậy, ông không tiểu tâm và học trò trường lạ đáp trúng, ông cho điểm tốt bức. Được chỗ hay thường thích kiểm chuyện gây gỗ với người da trắng, lấy đó làm sung sướng, và luôn luôn cư xử địch thể với quan “mẫu quốc”, không nhịn bước nào. Tây tà đều ngán và lánh ông vì sợ ông làm mất mặt.

8) *Ba đại diện thương mai, án loát, khuyết trương kinh tế thì đặc sắc nhất là có:*

- *Đinh Thái Sơn*: Ông gốc người Nghệ An vào Nam

thuở nhỏ. Cha mẹ theo đạo Thiên Chúa đã nhiều đời. Ông xuất thân học nghề đóng sách tại nhà in Thánh đường họ Tân Định. Ông nhờ ông Trương Vĩnh Ký thương nên xin giúp cho lanh đóng sách của Kho sách chánh phủ. Vì ông Câu Toán gả con gái cho, về sau nhớ ơn, lập ra nhà in và bán sách, sửa xe “máy”, sửa súng, sửa đèn manchon, lại cũng lanh mua giúp những món hàng Sài Gòn cho thám chủ ở Lục Tỉnh, gởi hàng theo Nhà Dây thép bằng cách lanh hóa giao ngan mới mẻ dân ta chưa thấy người biết sử dụng. Nhà sách “Phát Toán” ở đường d’Ormay, về sau ông nhường cho bạn là ông Joseph Nguyễn Văn Viết, ngày nay còn phát đạt và ở y chỗ cũ. Đinh Thái Sơn tách ra hùn vốn với ông Lê Phát An, có ông Lê Văn Nghi làm đại diện, mở ba căn “Ấn thư cuộc” tại đường Catinat số 157 và dịch hai chữ “Đồng Hiệp” ra tiếng Pháp lấy hiệu “Imprimerie de l’Union”.

Về sau, nhà in “de l’Union” sang tên cho ông Nguyễn Văn Của, từng dưới làm nhà sách, trên lầu cho mướn phòng ngủ. Sau rốt nhà in “de l’Union” từ 157 đường Catinat, dời qua nhà mới tạo ở gần trường học Taberd, ngó mặt qua hông Sở Bưu điện chánh. Nay đã đổi qua nhà buôn ngoại quốc.

- *Nguyễn Văn Viết*: Ông Jh. Viết bước vào thương nghiệp công nghệ từ năm 1900. Kế đó ông nối nghiệp ông Đinh Thái Sơn, in truyện đóng sách, cần cù nhiều năm gầy dựng sự nghiệp lớn để lại con cháu tiếp tục cho đến ngày rày.

- *Nguyễn Văn Của*: Thuở nhỏ kiệm cần khổ sở. Từng nghe nói lại rằng lúc ấu thơ, ông không ngần ngại xách đèn lồng theo chị đi bán rong đêm khuya mới đủ sống, cơ cực vô ngần. Thế mà mấy chục năm sau ai ai cũng biết danh ông. Một đặc sắc nữa là cho đến ngày ty trùn ông chỉ làm “Ông Huyện Của” (tước Hàm) và đào tạo rất nhiều Phủ và Đốc phủ danh dự. Ông là thân sinh tướng Nguyễn Viết Xuân (trào Bảo Đại).

9) Nay kể qua các nhà văn, nhà báo kỳ cựu nhứt trong Nam, nhớ vị nào thì viết ra đây, không nhứt thiết định sấp theo thâm niên cùng thứ tự, thì đại khái thuở ấy có:

- *Gia Định báo* là xưa hơn cả. Ra đời 1-4-1865 dưới sự điều khiển của ông Ernest Potteaux, qua đến 16-9-1869 giao về ông Trương Vĩnh Ký, ông là tổ nghề báo quốc văn ta vậy. Ngộ hồn hết là trong cái ô chừa đợi chữ ký của người quản lý, thuở ấy không dịch “gérant” mà viết là *ké làm nhụt trình*.

- *Phan Yên báo* do ông Diệp Văn Cương biên tập.

- *Nông Cổ Mìn Đàm*, ra đời năm 1901. Lương Khắc Ninh tự Dũ Thúc làm chủ bút, rồi đến lượt Gilbert Trần Chánh Chiếu, Tân Châu Nguyễn Chánh Sắt, Nguyễn Văn Kiều bút tự Lão Nhạc, Nguyễn Đồng Trụ, Lê Văn Trung, Nguyễn Thành Phương phụ bút v.v...

- *Nữ giới chung* của bà Sương Nguyệt Anh, con gái Đô Chiểu, sau về tay Nguyễn Thành Út làm chủ bút.

- *Thông loại khóa trình* (miscellanées) của ông Trương

Vĩnh Ký (1888-1889), chuyên về sưu tập các văn Nôm xưa; (sau đổi tên lại là “Sự loại thông khảo”).

- *Nhụt báo tinh.*
- Nam trung nhụt báo của Nguyễn Tử Thức, chủ bút; Lê Sum, phụ bút.
- *Đông Pháp thời báo*, trước chủ bút là Nguyễn Kim Đính, sau giao về Diệp Văn Kỳ (con của Diệp Văn Cương), ít lâu đổi làm tờ *Thần Chung*, dưới sự cộng tác đắc lực của nhóm Nguyễn Văn Bá, giáo sư xuất thân Trường Sư phạm Hà Nội, Tân Đà Nguyễn Khắc Hiếu, Đào Trinh Nhất, Trần Huy Liệu, Phan Khôi, v.v...
- *Công luận báo* của Nguyễn Kim Đính.
- *Phụ nữ tân văn* của Nguyễn Đức Nhuận và nhóm Phan Khôi.
- Rồi đến những nào *Trung lập báo* (Phi Vân Trần Văn Chim); *Nhật tân báo* 1926 (Cao Hải Đề); *Sư phạm học khoa* (nhà in Nguyễn Văn Của); *Trong Khuê Phòng* (Lê Thành Tường) (1934) (Chủ bút: Lương Đình Thiệu) v.v...

Ngoài các tay viết báo, còn những ông túc nho ẩn sĩ, kẻ chuyên tâm dịch truyện Tàu, người soạn tiểu thuyết; Trần Phòng Sắc tự Đăng Huy, Nguyễn Chánh Sắt, Nguyễn An Khương (thân phụ Nguyễn An Ninh), Nguyễn An Cư (thúc phụ Nguyễn An Ninh) (cũng một tay hốt thuốc có danh), Nguyễn Viên Kiều tự Lão Ngạc, Nguyễn Thành Phương (người Trà Vinh), Lê Hoằng Muu tự Mộng Huê Lâu, Nguyễn Thành Úc, Lê Sum tự Trường Mậu, v.v...

Những người này ưa tựu góc đường Thủ Khoa Huân, tại nhà hát Cửu Long Giang (Pháp gọi là Hôtle du Mékong) hoặc tại khách sạn Nam Hồng Phát trên con đường Lê Lợi. Cốc ắp xanh hai cắc bạc, bữa cơm Tây vì vèo bốn món tám cắc, rượu tinh riêng (vin mousseux hiệu Veuve Amiot chỉ có chín cắc một chai lớn). Nguyễn An Khương có nhà trên Hốc Môn, đứng lập tiệm Chiêu Nam Lầu, từng dưới cô của Nguyễn An Ninh đứng cắt may áo dài, từng trên chứa khách đến tá túc, phần đông là hội viên kín của nhóm “Đông Kinh Nghĩa Thục” và phe Cường Để. Thuở chúng tôi mới chân ướt chân ráo lên Sài Gòn khoảng năm 1919, còn thấy mỗi chiều dạng một người đàn bà trung tuổi, dong dây dẽ coi, đứng trong phố sai trẻ, hoặc ngồi trên sập ván cắt cắt may may. Hỏi ra mới biết đây là cô ruột của Nguyễn An Ninh. Nay bà đã vui chơi tiên cảnh, nhà phố bà ở, nhớ mài mại thì một dây với các tiệm Chà bán vải, lối rạp chiếu bóng Nguyễn Huệ hiện thời. Tiếc thay chỗ này không được kỷ niệm lại bằng một tấm “lắc” cẩm thạch để đeo, gương một tiết phụ biết ái quốc thương nòi, tấm “lắc” không cần dài dòng, miễn viết, “Đây là chỗ cũ tiệm Chiêu Nam Lầu từng chứa nhóm Đông Kinh Nghĩa Thục” (19...19), tưởng như vậy cũng đủ!

10) Những người lỗi lạc, vượt mức quan chúng trong vài giới khác lạ hơn thường.

Bà Lưu Thị Ngoạn, tục danh “Cô Ba Ngoạn”, làm chủ một gánh hát bội, đào tạo nhiều đào kép nay còn để tiếng nhắc đời (đào Năm Nhỏ; dâu của bà, hát đứng cặp với kép Hai Thắng (sau này là Bầu Thắng) thì không ai kịp. Đồng thời còn kép Sáu Ất xuất sắc vai Dự Nhượng và

vai Quan Công, kép Cang giỏi vai Trương Phi, đều là kép đào hữu hạng, không kém các đào kép Đào Bổn, Đào Chung, ông Tư Nhựt lớp trước.

Chợ Lớn có bà Tám Đội quen gọi “Cô Tám” cũng chủ gánh hát bội hữu danh, không sút gánh “Cô Ba Ngoạn”, thêm có rạp hát riêng, sự nghiệp đồ sộ, nhà lầu, vườn cao su, hột xoàn cả ô, khi bà nhắm mắt, sự nghiệp cũng tiêu tan theo gió.

Đường Hồ Văn Ngà chỗ rạp chiếu bóng Rex, xưa có ông Ninh dựng rạp hát bội tại đây. Tên ông là Lương Khắc Ninh, tự Dũ Thúc, vừa nhà văn, soạn tuồng, viết báo, vừa làm bầu gánh hát, vừa kèm chức nghị viên quản hạt, nên ông được tặng nhiều chức hiệu: Bầu Ninh, Hội đồng Ninh, cũng một người.

Trong giới huê khôi, nghe nhắc lại, trước kia, hồi Tây mới đến, có cô Ba, con gái thầy thông Chánh, là đẹp không ai bì; đẹp tự nhiên, không răng giả, không ngực cao su nhơn tạo, tóc dài chấm gót, bối ba vòng một ngọn, mướt mượt và thơm phức dầu dừa mới thăng, đẹp không vì phấn son giả tạo, đẹp đến nỗi Nhà nước in hình vào con tem Nhà Thờ Dây thép (Bưu điện), và một hiệu buôn xà bông xin phép họa hình làm mẫu rao hàng: xà bông “Cô Ba” muốn biết danh tiếng cỡ nào xin ráng tìm các bà cỡ 1900 hồi lại! Lối năm 1923 đến 1935, có các cô Ba Trà, Tư Nhị, Sáu Hương, Hai Thời, v.v... đua nhau bán dạng thuyềnuyên, báo hại Bạch Công tử, Hắc Công tử, Công tử Bạc Liêu, Công tử Cầu Ngang (Trà Vinh) kình nhau phá nhà của cha mẹ để lại. (Ông cha các cậu, kẻ giàu ruộng “cò bay

thẳng cánh", người giàu nhờ ruộng muối miệt Bạc Liêu, (một ngày nắng tốt huê lợi đến năm ngàn đồng bạc, bạc thời ấy, như chơi). Chiều chiều các cô lượn đảo trên các đường phố, hết Chợ Bến Thành đến Catinat, xe Delage mui trần, tài xế vận y phục nhà có dấu hiệu, hay xe Hoa Kỳ "cắt chỉ" mới trong häng lấy ra buổi sớm. Các cô thi đua trên đường nhựa, lên Thủ Đức ăn nem hoặc đến tắm suối Xuân Trường. Các cậu không săn xe, các thằng phong lưu, ông còm mi bột "chơi bời" cũng không chịu sút nước ăn xài của các công tử mũi trăng. Xe song mã chạy mát, mỗi giờ hai đồng bạc, xe lô ca xông mỗi cuộc Sài Gòn Thủ Đức đầu tháng là năm đồng, cuối tháng cạn xu mời mọc ba đồng cũng được! Tối lại dưới bóng đèn, các cô như bướm tề tựu đủ mặt cạnh sòng bài sòng me, hoặc năm ba gày mâm hút có đàn ca giúp vui, báo hại các cậu con chủ điền muôn lên mặt với chị em dành phải trốn về bán lúa vay bạc Chà, cố cầm sự nghiệp ông bà để lại.

*

Năm Quý Sửu (1913) có vụ Phan Phát Sanh làm "Cách mạng". Phan Phát Sanh tự Lạc, năm ấy, vừa hai mươi tuổi, con của Phan Núi làm cảnh sát trong Chợ Lớn. Lúc nhỏ không ham ăn học, lớn ở bồi cho Tây, bỗng xưng Phan Xích Long, tự mình cho là "Đông cung", con vua Hàm Nghi, sắm mao và dây đai vàng, tự tôn làm "Hoàng đế", lập đảng kín, chế tạo lựu đạn trái phá, in trát dán khắp chợ Sài Gòn, Chợ Lớn, Bình Tây kêu gọi dân nổi dậy chống Pháp. Việc làm như giả ngộ (giả bộ) chưa chi đã bị lật sụ, bắt bớ lung tung. Phan Xích Long bị cò Tây

bắt tại Phan Thiết, còng giải về Sài Gòn. Đồng đảng, cả thảy bị bắt một trăm mươi một người, đem ra Tòa Áo Đô xử từ mồng năm đến mười hai tháng mười một dương lịch 1913, tha bổng năm mươi bốn người, kêu án năm mươi bảy người, nặng hơn hết là án chung thân khổ sai sáu người: Phan Xích Long, Nguyễn Tri, và Nguyễn Hiệp, án hiện diện, còn ba người Nguyễn Màng, Trương Phước và Nguyễn Thọ trốn thoát không bắt được, bị án khiếm diện. Ba người này bị giam Khám Lớn Sài Gòn, làm chấn động giới giang hồ mã thương. Qua năm Bính Thìn (1916), giữa trận Âu Châu đại chiến (1914-1918) bên trời Tây, Tây thua xiểng liểng thì đêm mươi hai tháng Giêng âm lịch, đảng kín "Thiên Địa Hội" tổ chức cuộc phá khám cứu các "đại ca" ra khỏi vòng lao lý. Ban đầu rất nhiều thuyền ghe nhỏ từ xứ đến đậu chen nhau dưới gầm cầu móng Khánh Hội, đến ba giờ khuya là khởi sự. Dưới khẩu hiệu "đại ca", các đồng đảng thảy đều uống bùa, cổ mang phù chú, tay cầm gươm mác, kéo lên phá Khám Lớn Sài Gòn. Dao nón chuyện với súng làm sao lại, bùa chú chống đạn chỉ có hiệu lực trong trí óc người mê tín. Sự thực thì hai người bị bắn chết tại cửa Khám Lớn, bốn người bị rượt theo bắn ngã tại Xóm Dầu trong Chợ Lớn. Đồng đảng, bắt cứ đàn ông đàn bà ai mặc áo đen quần trắng, buổi sáng ấy và lần quần xóm tình nghi là bị bắt nhốt khám và đem ra xử ở Tòa Đại Hình. Kết cuộc: ba mươi tám người bị xử tử tại Đồng tập trận và bắn ngày hai mươi tháng hai năm 1916, mươi ba người bị xử bắn ngày mươi sáu tháng ba năm

1916, kể luôn hai người đêm phá khám tử chiến tại trận tiền và bốn người bị hạ sát tại Xóm Dầu, thì cuộc phá khám năm 1916 đã khiến năm mươi bảy vị “anh hùng” tên ghi vào sử thay bị vùi chôn “Đất Thánh Chà” đường Hiền Vương (Võ Thị Sáu), cho đến mới đây nghĩa địa này bị ban phá ra bình địa xây xóm nhà anh em lao động tài xế, đô thành, mồ mả xiêu lạc mất tích luôn, nhưng danh thơm còn mãi trong trí óc người yêu nước.

Giới người bất đắc chí trổ sanh nghề lạ thì trước có Tư Mắt, sau có Thần Sáu Ng.

Tư Mắt, tên thiệt là Nguyễn Văn Trước, sanh tiền có lập một tiệm hớt tóc, số nhà 200 đường Thủy binh cũ (nay đường Đồng Khánh) lấy hiệu là “Nam Hữu Mai”. Ngày mười bốn tháng năm năm 1915, Tòa đem Tư Mắt ra xử, kể lại lịch Tư Mắt có đến ba vợ, đều phục sự “Anh Tư” hết lòng, và vô số anh em. Tòa khép Tư Mắt vào tội “gia nhập hội kín ám trợ Cường Để”, kêu án lấy chừng, kỳ trung Tư Mắt bắt chước theo gương Đan Hùng Tín trong truyện *Thuyết Đường*: phàm trong đám du côn đứa nào đã chịu làm em của “Đại ca Tư Mắt” thì đại ca không khi nào bỏ, “hoạn nạn tương cứu, sanh tử bất ly”, không tiền đại ca cho tiền; không áo, đại ca cho áo; thậm chí khi bị tù rạc thì có người nuôi ăn và cung cấp thuốc, bánh. Nhưng khi nào đại ca cần dùng ra lệnh thì phải tuân hành, chết sống không kể thân, sai biểu chém ai, giết ai là chém giết bất luận bà con thân thích. Tư Mắt đi đến tỉnh nào xứ nào là em út rần rần, đứa theo ủng hộ, đứa đến trình diện bái nghinh đại ca. Tư Mắt bước vào quán nước nào thì người

khác hội nên lui chẩn, hàng em út tha hồ gọi bánh gọi mì vì đã có đại ca bao trả. Nhưng phải nhớ “ăn của anh Tư thì sau này có việc chớ khá so đo cùng anh Tư”! Lính tráng kiêng dè nể mặt, cò bót miệng ngậm sáp cũng làm lơ. Lính sai nã tróc đã ra mà tìm không có ai dám ra ta sanh cầm Tư Mắt, không khéo có ngày mang theo, ăn dao của hàng em út anh Tư. Tuy vậy hết hồi vinh rồi đến hồi xuống dốc. Về sau Tư Mắt ăn năn vào chùa “Giác Lâm” Chợ Lớn lần chuỗi bồ đề tụng kinh sám hối.

Thầy Sáu Ng. thì khác. Thầy mua Pháp tịch, lấy tên Tây là Paul D. để rủi thời xộ khám thì được đái hàng đặc biệt, liệt hạng phạm nhơn Âu tịch. Về sau chạm phải viên chưởng lý Lafrique, Paul D. bị thâu chức dân Tây. Thầy làm nghề chứa bạc khắp vùng Sài Gòn Chợ Lớn, cao lâu khách sạn phải nhờ thầy Sáu (kép ủng hộ) thì mới mong hốt me sổ đê không bị bắt hoặc bị phá dám giựt tiền. Thầy Sáu tổ chức rất chu đáo. Mỗi tuần, thầy sai người thân tín đem bao thơ lót trao tay đến tận nhà. Cứ đếm một tuần nhụt “chơi” mấy ngày là trả “tiền súp”. Bữa nào không chơi được thì gọi “ngày ấy hôi”, miễn trả tiền. Trả từ trên xuống dưới và trả từ dưới lên trên ông xếp, ông chủ sự phòng, ông thông, ông ký, thầy đội chạy giấy, chú cai gác đường, anh lính tay trọn cũng “ăm tiền” thầy Sáu, nên mỗi khi có lính trên đưa xuống dạy đi “bắt bài thầy Sáu chúa” thì Thầy đã hay trước, hay gấp mấy lần: hay bằng ông xếp báo tin, hay bằng đội, cai, bếp, lính, mỗi người nấm được giấy “mật lệnh” là lật đật gõ cửa “nhà người ngồi không chia của” để giội tin sốt dẻo. Giữa các người thợ của hối và thầy Sáu, còn một anh lợi hại là tên

cõi xe đạp chở bao thơ đi phát từng nhà. Mỗi tuần anh chặn lận “lấy lên”(1) của mỗi ông chút ít, mà nào ai hay biết, có biết chẳng là những tay hốt cái sòng me vì thấy anh ta vẫn có tiền cúng mỗi ngày mà không hề hấn. Thầy Sáu vẫn nghi nhưng vẫn ép lòng dùng đứa tớ bất lương nhưng tinh xảo, các ông vẫn biết, biết mình bị *trút lợp* (2) mỗi tuần hay ít nữa một đôi tuần bị một lần, nhưng biết thì biết vậy chớ miệng nào kêu mà kêu với ai?

Nhắc đến Lafrique là nhớ đến ông chưởng lý mặt sắt “Thiết diện vô tư”, giới bất lương đều ngắn và kiêng sợ. Thế mà có một lần họ La vẫn bị qua mặt cái vù mà không hay biết, và bị một quan Việt bán đứng không ngờ.

Sự cớ như vầy:

Thầy Sáu bị họ La bắt về tội chứa me cho vào tù một lúc; lúc ra khám được rồi, thầy treo giải thưởng: “ai giỏi tài cám dỗ cho cá ăn câu, cho họ La để thầy tự do chơi ít lâu, thì thầy đèn ơn người ấy: tiền thưởng mặt mười ngàn đồng bạc lớn, riêng mỗi ngày miễn “chơi thả cửa không ai bắt” là có tiền xúp rắc rắc một trăm đồng ngày ấy, nguyện không sai lời. (Thuở đó, thống đốc Nam Kỳ lương chưa đến ba ngàn bạc). Và có một Thống Đốc từng phân bì ăn

(1) Thành ngữ “lấy lên” nghe lạ tai và đã có người lầm với “lấy lén”; nhưng “lấy lên” có nghĩa riêng của nó, tức chặn lận ăn xót, ăn bớt, ăn xén lớp trên mặt. V.H.S

(2) Trút lợp hay *dổ lợp* nghĩa đen là lấy, trút đổ cá trong lợp ra, (Trong Nam, lợp là đồ dùng bắt cá đan bằng tre, giống cái bọng, hai đầu đặt hai cái tai (hom) cá chui vào trở ra không đặng), nghĩa bóng “trút lợp” là ăn chặn, bắt cá trộm trước của người. Hướng nước nhứt cục cưng của người ta cũng là *trút lợp*!

ít hơn viện cò xếp Chợ Lớn, vì lẽ mẽ lì xì của Tàu cho cò vô số đêm. Như vậy bạc một trăm mỗi ngày, tính ra nhầm một tuần bảy bữa: $100\$ \times 7 = 700\$$, và mỗi tháng hai mươi tám ngày, là $100\$ \times 28 = 2.800\$$. Trong khi ấy, viên chánh tham biện Tây gần về hưu; nhứt hạng tham biện, lương tháng chín trăm và viên đốc phủ sứ đặc hạng, lương tháng hai trăm năm chục đồng. Vì ham số bạc kếc xù, mà cũng bấy lâu thua me sòng thầy Sáu thâm thủng lần hồi vô phương cạy gỡ, vay hỏi bạc Chà không được nữa nên có một ông Quận, ngồi cai trị một vùng có tiếng là xứ cao su tốt nhứt trong Nam, ông ta nghĩ ra một diệu kế. Ông biết họ La có đồn điền trong quận mình, nên một hôm xuống lãnh mạng với thầy Sáu giao kết ngày ấy, tháng ấy, thầy Sáu cứ mở công khai sòng me tại số... đường... trong Chợ Lớn, nếu không ai làm khó dễ thì thầy phải giữ lời trao cho ông số bạc mười ngàn. Liền khi ấy, còn tiền thưởng mỗi ngày một trăm hẹn hậu nhụt tri. Thầy Sáu ưng chịu. Đến ngày hẹn, thầy dẫn cái ngành thầu (ngân đầu) đến chỗ do ông Quận chỉ, kẻ trải chiếu, người cầm chén hốt me, tay con đặt rắn rắn trọn buổi tối, từ đó đèn đến khuya, thiên hạ vô ra nườm nượp không khác nào nhà xéc (Cercle), có ba tầng, thế mà lính tráng, biện Tây không một ai nói nửa lời. Thầy Sáu mừng rỡ ra mặt, xia tiền thưởng mười ngàn không tiếc, mà mừng hơn ai cả, là ông Quận, ông chờ sẵn tự hồi nào, ông thộp số bạc nhét vào túi ngon lành, lên xe đi một nước, không cần đêm, lại còn dặn với thầy Sáu hãy tiếp tục đi rồi sẽ hay.

Thầy Sáu quen mừng (lối) cũ, qua ngày sau, còn mời thêm các tay sộp cho sòng me thêm cup lạc. Dợi tay con

đông đủ, chủ sòng đương “nhập thần”, me đang xí mừng (vô cuộc) ngon lành, thì lính cò ụp tới xỏ xâu dắt về bót, chỉ thiếu mặt chủ chứa, nhưng thầy Sáu đã có người hy sinh ra chịu tội thế. Té ra ông Quận quả là diệu thủ. Ngày trước ông mời họ La đến nha môn dài cơm thết rượu. Họ La vị lòng, vẫn cần dùng ông Quận để coi chừng coi đổi sở vườn và nhờ chăm nom ba “thằng cu li”, đừng cho chúng nó trốn hoặc bỏ sở, bởi thế nên khi nghe ông Quận ngỏ lời thiết yếu xin ông ban đặc ân nhơn ngày giỗ tổ tiên trong Chợ Lớn, tại căn nhà của nhạc phụ, số... đường... đúng vào ngày thứ bảy tuần tới, ngày ấy “có anh em bà con cô bác tề tựu đông người và có đánh bài ăn thua nho nhỏ cho vui đám”, họ La nghe chưa dứt lời đã gật đầu lia lịa, về nhà còn không quên căn dặn cò bót đến ngày giờ đã định đừng quấy rầy ngày giỗ tổ tiên của người ta, nhưng chỉ ngày thứ bảy đó thôi, vào ngày khác có xảy ra việc gì thì cứ phận sự thi hành. Bởi rứa nên việc hôm sau thầy Sáu dành ôm hận vào lòng, tuy thất bại nhưng đối với thầy, như bù mất cắn voi, nào thấm tháp chi thầy, hòng sợ!

Kể về thế lực, thầy Sáu không làm quan, làm làng mà oai vệ hơn quan làng bá bội. Chiều chiều, thầy ngồi xe hơi “sáu máy”, tài xế chánh và tài xế phụ đều vận y phục có lon chạy chỉ thêu, thầy rảo một vòng Chợ Lớn lấy tiền xâu, thầy ghé cao lâu nào thì y như hẹn trước, tài phú kéo ngăn tủ lấy bạc ra nạp không sai một xu nhỏ. Có khi thầy cao hứng lên lầu cầm chén “xổ cái” giải muộn, mấy khi như vậy, các tay hổ kha (con bạc) đặt thả cửa, nếu thầy thua có chủ tiệm bao thầu chung trả đủ rồi sau sẽ tính toán với thầy. Mà cờ bạc như sòng thầy Sáu, ai lại không

ưa. Trước khi bày ra Đại Thế Giới, mấy mươi năm về trước, mà thày đã sắp đặt hẳn hòi. Tiệm chủ cao lâu nào do thày tổ chức chỗ chơi, thì đèn đỏ đèn xanh báo hiệu đàng hoàng, lính tráng hoặc du côn, bợm bāi không thể nào leo lên lầu được mà hòng phá phách. Chỗ chơi, khách vừa bước vào là đã có người đến dâng nước đá, nước cam giải khát; mì cháo tha hồ muôn dùng cứ gọi túu bảo hầu sáng (1) đem lên, khỏi trả tiền, thêm săn bàn đèn mời mọc, sập gụ bóng trơn, muôn giải phiền mấy điếu mấy ngao, cũng có đủ người, đủ chỗ cung cấp, thậm chí có người quá tham, thừa dịp nằm gần bàn đèn tiêm tiêm, nướng nướng, nhét á phiện đầy hộp kalmine để đem về nhà hút sướng thân khỏi tốn tiền, việc như vậy mà cũng không ai chỉ trích, chiêu hiền đai sĩ đến thế là cùng! Cờ bạc thì không đánh đặt bằng tiền mặt, vì đâu thế nào cũng phải đề phòng để nếu khi bị bắt thì dễ chạy án; trong sòng sát phạt ăn thua với nhau bằng “nút chí” hoặc bằng chiếc đũa, tùy màu sắc khác nhau, nút chí kể là bao nhiêu đồng, chiếc đũa tùy màu sắc, là mấy chục mấy trăm, tùy giao kết trước. Khách thôi chơi bước xuống lầu đến bàn tài phú, trao các vật ấy là có đủ số bạc, không sai chạy xu nào cả.

Có khi thày Sáu ngồi nhà hàng uống rượu khai vị hoặc để nghe em út phúc trình chỗ nào chơi, chỗ nào đẹp, chỗ nào có người phá đám, hoặc cũng để khoe cô nhân

(1) Hầu sáng: Hậu sanh (bồi bàn) Phổ ky: hỏa kế, (Luôn tiện chép luôn, thuở xưa có thử rương để hút á phiện lúc đi đường, gọi hòm phù sẩy, tức hòm hộ thủ (thuật theo lời cũ Vi Huyền Đắc) (V.H.S)

tình mới sắm! Lối ăn mặc của thầy rất kỳ dị, nửa dọn bàn, nửa mẩy ông, mẩy thầy. Buổi sáng thầy diện bộ tussor (vải tơ tằm) bén ngót, buổi chiều thầy tra bộ “quàng đồng” hàng Bắc Thảo, chọn đi giầy escarpin! Một hôm thầy mặc y phục lụa đen, đom sáu nút óng ánh là sáu hột kim cương lớn cỡ đầu ngón tay út. Thầy đến gõ cửa phòng nhà ngủ Bá lạc góc đường Lê Công Kiều Chợ Mới, để nhờ thầy Tư Nên xem số tướng. Tư Nên lúc ấy đang nổi danh, thoát trong diện mạo thầy, Tư Nên cũng phải giả vờ chước mệt mỏi xin hẹn qua ngày sau sẽ đến nhà đoán vận mệnh luôn cả hai ông bà mới chắc chắn hơn. Sau, thầy Tư nói riêng với tác giả bài này (V.H.S) rằng sở dĩ hôm ấy thầy không dám trổ tài, là vì thoát tiên thầy thấy một người mặt mày dữ tợn, ăn mặc khác thường, trong ý Tư Nên định: nếu đó là “ăn cướp sát nhơn” thì sau chưa ngồi tù, còn nếu đó là “trưởng giả phú hào” thì sao hình thù tướng mạo lạ lùng đến thế? Tư Nên đưa khách ra cửa, nhớ số xe nên nhờ người hỏi xa phu (tài xế) biết được đích thị đó là thầy Sáu Ng. Qua ngày kế đó, Tư Nên đến nhà xem cả chỉ tay hai vợ chồng thầy Sáu, và nhờ biết trước, nên đoán không sai một mảy. Nào số thầy ngồi không chia của, tướng Đơn Hùng Tín đời Đường. Nào năm tới đây, chỉ tay thầy đứt đoạn ở đường sanh mạng, lẽ đáng năm tới thầy bỏ mình. Nhưng may sao tay của vợ thầy không có số chết chồng, nên đổi lại năm tới đây thầy và cô sẽ cách mặt nhau, hoặc nhẹ thì do một cuộc đi chơi xa. Đông du, Tây du nào biết, hoặc nặng thì thầy ngục hình tù tội; Tư Nên nói rất nhiều, thầy Sáu khen lấy khen để, và về sau, nghiệm ra không sai một lời, quả

nhiên Tư Nên là bậc kỳ tài trong khoa tướng số. Thầy Sáu sau này bị kẻ khác mạnh thế lực hơn giành nghề thêm hết thẹn đến suy, về già thầy đánh đâu thua đó, lại bị bạn hữu trả mặt cướp một số tiền to tát, nên thầy bán cả hai nhà lầu xinh đẹp, và ty Trần trong nhà dưỡng lão gần Sài Gòn. Em út, như bồ câu hết lúa, không một đứa nào cho thầy thấy mặt lúc lâm chung.

Tác giả bài này được mục kích năm 1927 - 1928, một vụ thầy Sáu xử kiện và lên án đày lưu một chú chệc chuyên môn đổ tam hương lận (ăn gian).

Bà Phán K. đến xec (cercle) của thầy Sáu trong Chợ Lớn. Nơi đây, mỗi đêm có sòng tam hương ăn thua mỗi thẻ hương là năm đồng. Chú chệc tráo hột, ăn bà K. sạch túi, hơn ba ngàn bạc. Sáu có người mách mánh lối gian, đưa bà K. đến thua sự tại nhà thầy Sáu. Thầy lật đật sai em út quần khắp chợ Bến Thành và trong Chợ Lớn, may sao gặp được chú, lập tức mời chú đến nhà riêng của thầy, có cả bà Phán đối nại và đủ các tay em út thính lịnh. Thầy Sáu ra hỏi kỹ càng, xét quả đúng như lời bà K. than phiền. Thầy xử chú phải trả đủ số bạc gian lận cho bà K. Trả rồi, thầy lên án: "Sòng bài của xec tôi tổ chức ăn thua sòng phẳng. Bà Phán đây tôi vẫn kính trọng là anh, là chị của tôi. Nay nhà ngươi đến phá đám. Tôi ngươi nặng lăm, nhưng nể lời bà đã xin tha, thì tôi cũng tha cho làm phước, duy tự hậu, tôi cấm nhà ngươi tốt hơn đừng leo hánh tới Chợ Bến Thành, đất Sài Gòn và nhà xec của tôi. Em út, nghe dặn: "Đứa nào gặp mặt hắn ở đâu thì "mắn" hắn cho tôi. Có hè chi tôi chịu!" Lạy lục cách mấy cũng không xiêu lòng, chú đành cuốn gói trở về Nam Vang

hành nghề. Thuở đó, tòa Pháp lưu đày còn có thể ẩn trốn trở về. Rủi ro bị bắt, bắt quá ngồi tù ít lâu. Với thầy Sáu, không được như vậy. Như thuở kia đối với Tư Mất, thầy Sáu có em út thừa hành phận sự, hê không cho ở được một chốn nào thì chỉ có nước phải tuân lệnh thầy thì mới mong bảo toàn sanh mạng; cai linh, đoàn em út thầy Sáu “ăn thịt” có ngày.

Thầy Sáu còn có phương pháp nuôi em út cũng ngộ Tùy đứa, tùy tài, thầy dùng theo chỗ: đứa gác đường, đứa giữ cửa, đều có phận sự và có lương ăn. Gặp khi túng bấn hữu sự, em út đến xin tiền, thầy Sáu chỉ ngay giỏ giấy bạc cũ rách và thiếu miếng, thiếu góc, do tiền hồ, tiền xâu dư lại. “Đó! mặc ý. Đứa nào ráp mót được bao nhiêu thì lấy đem về mà xài!”. Đôi bên đều thỏa thuận như vậy, nhưng than ôi, giấy còn khá khá, giấy ít hao đã được o bế từ đêm trước kia rồi, nhà thầy Sáu có nuôi một bộ Ba Tàu chăm nom và đếm giấy bạc, có thua gì nhà băng!

Kể về bộ quân sự của thầy Sáu cũng tài tình lắm. Thuở đó, một học giả (vừa mới mất), ông chuyên viết báo, và Pháp văn của ông rất đanh thép, rất mực phong lưu, nhà viết báo Pháp Maurice Monribot đã từng bái phục, ví văn ông như văn Anatole France pha mùi Buffon. Ông làm chủ nhiệm một tờ tuần báo rất được đồng bào chú ý. Ông bình sanh rất thích xem đánh võ đài và có tánh ưa đến gần mê xe hơi kiểu mới lạ, máy êm, chạy lẹ. Thú tiêu khiển của ông là hằng ngày, ăn vận chỉnh tề, ngồi ngay ngắn băng sau, để tài xế đưa đi dạo phố phường, bến tàu, lăng Cha Cả. Nhưng tánh ông rất ghét bài bạc và bốn tánh rất thanh liêm thảng thắn. Nghe thầy Sáu chưa bài

nơi đâu là số báo sau có ít hàng của ông chỉ trích. Thầy Sáu sợ lầm và nộp quá, mượn người tin cậy đến nước quy hàng và xin nạp ông mỗi tuần một số bạc to tát. Nhưng không bao giờ ông khứng hạ mình lãnh số tiền nhơ nhớp ấy. Thầy Sáu đăm chiêu nhưng cũng chẳng biết làm sao. Cách ít lâu, ông muốn sắm xe hơi, nên đăng báo tìm cách bán xe cũ. Một chú Ba Tàu đến ưng mua với một giá cao hơn giá ông định khá nhiều. Ông mừng thầm trúng mối và vui lòng bán xe, thoái và khoan khoái như một quân tử làm một việc thanh thiên bạch nhật.

Ông vẫn y như cũ, thảng tay “bố” thầy Sáu nếu dịp đưa đến. Nhưng ngờ đâu, kỳ thầy Sáu chưa bài sau vụ ông bán xe, ông dành ngơ mắt, giả đui, giả điếc, vì vừa dợm viết thì mặt thằng Ba Tàu ló ra: *Hè! Tôi nghiệp mà! Ngộ đâu có tiền mua xe của ông! Mua xe của ông, hè, là tiền của thầy Sáu lở!*

VII
PHẦN THƯ BẨY

NHƠN VẬT HOA KIỀU HỒI TÂY MỚI QUA

*NHỮNG NHƠN VẬT TRUNG HOA ĐẶC SẮC
NHÚT TỪ BUỔI TÂY SANG NAM VIỆT*

Trong sách khảo về Tôn Thọ Tường, ông Khuông Việt có ghi nơi trương 51 và 52 rằng năm 1866 có cuộc đấu xảo đầu tiên trong xứ và qua ngày mồng bốn tháng ba có bảy lỗ phát phần thưởng trước mặt quý ông: Tôn Thọ Tường, tri phủ Trần Tử Ca, tri huyện Nguyễn Văn Thi, giáo sư Trương Vĩnh Ký, cùng những ông: Carniro, Sémane, Manmehdorff, Dunlop, Mettler, Wang Tai và Tấn Phát.

Tôi không truy nguyên rõ Tấn Phát là người quốc tịch nào. Đến như Wang Tai, các sách được đọc đều ký âm theo Pháp văn, không có ghi chữ Hán kèm theo, nên không tài nào biết danh tánh ông cho rõ, họ Vương hoặc họ Hoàng, v.v...? Chỉ thấy nói Wang Tai có nhà ở Sở Thương chánh hiện nay và ông là một thương gia tên tuổi nhứt

nhiều buổi giao thời.

Về các nhân vật tăm tiếng lẫy lừng của giới Trung Hoa xin kể:

Hui Bon Hoa

Tục danh “Chú Hỏa”, mặc dầu về sau danh vọng lớn, địa vị cao, cũng không ai gọi “Ông Hỏa” bao giờ. Sốm nhập Pháp tịch, nên ký âm theo Pháp ngữ làm vậy rồi gọi như vậy cho đến đời đời, không rõ theo Hán tự hà danh hà tánh? Đến nay các con cháu luôn luôn hòa thuận, gia tài giữ nguyên vẹn không chia phần manh mún, chỉ cùng nhau chia lợi tức, và mỗi khi cần dùng một số tiền to tát thì người trong họ phải xin chữ ký của người trưởng huynh khi ấy ngân hàng mới phát bạc. Nhờ giữ gìn có phương pháp cho nên sự nghiệp Hui Bon Hoa ngày một đồ sộ thêm mãi, không sút mẻ máy may nào. Sơ khởi Chú Hỏa nghe đâu hùn hiệp với một người Pháp bao thầu khuyếch trương các tiệm cầm đồ (Mont de piété) trong Nam Kỳ. Về sau rã hùn, người Pháp được chia một số tiền to lớn và làm chủ vĩnh viễn các sản nghiệp đất cát miền Lục Tỉnh. Hiện nay, phố xá Sài Gòn một phần lớn là của Công ty Hui Bon Hoa làm chủ. Nhưng công ty này được tiếng là rất “biết điều” và không eo sách, làm khó người mướn phố.

Nói đến Chú Hỏa, tất nhiên phải nhắc lại các bang trưởng, chủ nhà máy, lò gạch, tiệm buôn lớn, những tay cự phú tuy làm giàu cho họ đã dành, nhưng cũng giúp ích rất nhiều cho sự mở mang thịnh vượng kinh tế miền Nam, trong số tôi chỉ biết sơ những vị sau này, và rất mong các bậc lão thành bổ túc cho thêm đầy đủ.

Chú Hỷ

(Khuyết danh tánh). Có tàu chạy khắp Lục Tỉnh, hễ đường nào có tàu Tây hàng Vận tải đường sông rạch (Compagnie des Merssageries Fluviales) thì có tàu Chú Hỷ (như hoài Bắc có công ty Bạch Thái Bưởi) chạy kèm, giá vé rẻ hơn, cơm nước dễ chịu, bộ hành cũng biệt dãi hơn, nhưng về giờ khắc thì không đúng hẳn như tàu hàng Pháp. Đến bây giờ, còn câu thường nhắc:

Đi tàu Chú Hỷ, ở phố Chú Hỏa

Nam Long, có nhà máy xay gạo bán ra ngoại quốc.

Nam Hải, nay còn nhà ở đường Nguyễn Văn Sâm (d'Ayot cũ).

Di Sanh Long, tiệm bán thuốc bắc tại Chợ Lớn.

Nhị Thiên Đường, nay vẫn còn.

Đồng Thạnh, tiệm bán vàng lá danh tiếng. Chuyên bán vàng nguyên chất đánh ra lá mỏng, cân đúng một lượng, ngoài gói giấy trắng, trong gói một lớp giấy bạch và một lớp giấy đỏ và có in hình con ngựa. Trung bình mỗi lượng vàng thuở trước là năm mươi, sáu mươi đồng bạc “con cò” (piastre mexicaine).

Đến năm 1919, vàng sụt giá còn lại mươi tám, mươi chín đồng bạc Đông Dương mỗi lượng. Qua năm 1943, 1944, Nhựt đổ bộ, vàng vọt lên một trăm đồng, sau một trăm năm chục đồng một lượng. Ngày nay mỗi lượng lên

xuống bốn ngàn, năm ngàn bạc giấy có hơn, thiệt là một trời một vực.

Vi Kinh Trang, là ông thầy coi tướng, mỗi lần xem năm cắt bạc, mà nói phong phóc, hay vô cùng. Nhà ông ở trên gác ngõ hẻm rue des Artisans, phía đường Cháo Muối (rue des Marins) trở vô.

Tja Ma Yeng, tục danh Má chín Dánh, họ Tạ, giàu có danh trong Chợ Lớn, vân vân và v.v...

Nhưng nhơn vật điển hình thời lối năm 1920, có lẽ là Quách Đàm.

Quách Đàm

Xuất thân mua bán ve chai. Sau kèm thêm mua da trâu, vi cá và bong bóng cá. Ngày ngày thả rong làng xóm, hai giỏ tre trên vai, quản bao mưa gió. Buổi trưa Đàm thường nằm nghỉ lưng hàng ba phố trống, ghe phen bị một phu vác lúa làm khổ, móc túi Đàm lấy giấu giấy thuế thân để chết Đàm chuộc năm xu một hào, mỗi bữa có đủ tiền uống trà giấc trưa. Nhu vậy mà Đàm không thù hiềm, khi đắc thời Đàm tìm cho được anh phu, ân cần mời về cho làm cặp ràng xếp bọn vác lúa, không khác chuyện Hàn Tín đối đãi với tên ác thủ đời Tây Hán. Đàm nhờ lanh trí, nhập giới thương mãi thấy việc mau lẹ hơn ai, nên làm giàu cấp tốc. Đàm hút nha phiến đêm ngày, đèn không tắt, giao thiệp lụa toàn quan to, thậm chí Thống đốc Nam Kỳ Cognacq, làm cao không ai có, thế mà cũng

hạ mình cầu thân với Đàm. Đàm mua đất vùng Bình Tây nguyên là đất ruộng, mua xong Đàm nghĩ ra một kế để biến đất ruộng trở nên đất thổ trạch châu thành. Đàm hy sinh một số vốn to tát, tự mình xuất tiền đúc một chợ ciment cốt sắt vĩ đại, nay vẫn còn đồ sộ và khéo léo, quen gọi Chợ Quách Đàm (Bình Tây) (1). Đổi lại ơn kia, Đàm xin Chánh phủ đặt tượng đồng của Đàm nơi cửa chánh môn. Tượng do Đàm xuất tiền đúc nắn, ăn vận triều phục Mân Thanh, nón nhỏ, áo ngắn phủ trên một chiếc áo thụng, đầu để bím, tay cầm một bản đồ, dưới bệ đá trắng có mấy con giao long bằng đồng phun vòi nước bạc. Chợ xây rồi, chung quanh đó, Đàm dựng nhà lầu kiểu phố buôn bán và toa rập với Chánh phủ Pháp định dời Chợ Lớn về đây, trước dẹp chợ cũ xáu xí, sau mở mang thành phố cho thêm tráng lệ không ngờ địa lợi chưa thuận, thêm dân cư thuở ấy không được đông đúc như bây giờ, vả lại các thương gia Huê kiều đã yên nơi yên chỗ cũng không muốn dời phố mới xa xuôi thêm hao tổn: Đàm thất bại

(1) Về chuyện Chợ Quách Đàm, ngày 12-4-1961, ông Bác sĩ Diên Hương, về ẩn trên Đà Lạt (nay đã từ trần) có viết cho tác giả một bức thư, nay xin đăng nguyên văn để công lâm: "... Lúc đó Chánh Tham biện Chợ Lớn thấy Chợ Cũ (ở chỗ nền nhà Bưu điện Chợ Lớn hiện thời) nhỏ hẹp, không đủ cho bạn hàng nhóm chợ, và cũng không muốn mở mang châu thành, mới kiểm đất xa Chợ Cũ cất một cái chợ mới cho rộng cho lớn. Ông biết có một ông diền chủ ở châu thành người Việt Nam dân Pháp, có đất rộng lớn, mới mời đến hỏi mua. Ông diền chủ này không thấy rộng nghe xa, tưởng là gặp cơ hội liền ưng thuận mua với một giá mắc quá tưởng tượng... Ông Q.Đ nghe biết chuyện đó, liền cho người đến dâng một miếng đất rộng hơn (chỗ chợ ngày nay) không đòi tiền, chỉ đòi được phép cất phố và sập chung quanh chợ, để sau này cho mướn... ông Chánh lê tất nhiên chịu liền..." (Diên Hương).

một phần nhưng không lấy đó làm một mối lo.

Để thấy mánh lưới gan dạ của Đàm, kể ra đây một tí dụ:

Một năm nọ, Đàm sai mua lúa khấp Lục Tỉnh chở về trữ ngập kho ngập chành trong Chợ Lớn, chờ ngày chuyển sang thị trường Tân Gia Ba. Xảy ra đâu tin bên Singapore gởi qua cho hay lúa ối và sụt giá! Cứ đà này, lúa của Đàm dự trữ đã mất lời mà còn phải chịu lỗ lā, số tiền hao hụt không thể tưởng tượng. Đàm vẫn bình tĩnh như thường, lại ra mặt lạnh cho bọn tay sai Lục Tỉnh cứ tiếp tục mua lúa thêm mãi, giá y cựu lệ, như không có việc gì xảy đến. Chẳng những vậy, Đàm còn hô hào dạy cứ mua giá có thể cao hơn trước mỗi tạ một vì đồng xu để người bán ham lời không bán cho người khác. Một mặt, Đàm gởi mật thư cho đại diện bên Tân Gia Ba căn dặn tống sang đây một diện tín khẩn cấp đồn dại rằng lúa sắp vọt giá lên cao hơn nữa... Quả nhiên, các nhà buôn lúa cạnh tranh với Đàm, tuy kinh nghiệm có thừa, nhưng không thoát được quỷ kế của Đàm. Các chành ùn ùn xúm nhau mua lúa với giá cao để có đủ số ăn thua cùng Đàm. Đáng này, tuy nằm hút á phiện, nhưng Đàm vẫn lén sai bộ hạ bán đổ bán tháo lúa dự trữ bấy lâu ra gần sạch kho. Lúc Đàm bán xong, các nhà buôn kia cũng vừa ngưng mua, thầm biết mắc mưu độc. Các nhà buôn đã chia nhau mua lúa của Đàm, chia nhau gánh lấy sự lỗ lā của Đàm, và phen này hú hồn. Đàm nằm hút cười thầm “kế mượn tên” của Gia Cát Khổng Minh lẩm rẩm mà thâm thúy vô cùng, và ngày nay vẫn

còn hiệu nghiệm.

Kể ra Đàm rất nhiều cơ mưu, và trong thương giới quả Đàm là một tay lợi hại. Đàm tuy là một khách trù không mấy ai biết nhiều, nhưng ai biết được Đàm cũng đều cầu thân để cậy nhờ nhiều việc. Một hội viên hội đồng quản hạt chở mía cây đến bán cho Đàm ngồi chờ Đàm hút, dạ thưa kính nể còn hơn vào chầu Thống đốc, để chi? Để Đàm vui dạ, khứng mua cao lên và xu và mua gấp đỡ mía khỏi “rượu” và mất cân, được thêm đồng nào hay đồng này.

Về sau, Đàm giàu quá, xoay qua đứng bảo lãnh (avaliser) cho con nợ nhà băng “Đông Dương Ngân hàng”. Mỗi lần xin chữ ký bảo chứng, phải chịu cho Đàm một huê hồng đã quy định trước. Dè đâu gấp năm kinh tế khủng hoảng các nhà buôn vỡ nợ không đủ sức trả bạc vay, nhà băng phát mãi sự sản, lôi kéo nhà họ Quách sụp đổ theo luôn.

Nhà buôn Quách Đàm lấy hiệu “THÔNG HIỆP”, trụ sở ở Quai de Gaudot, nay là đại lộ Khổng Tử, nhưng thời ấy còn là một con kinh chưa lấp.

Tương truyền khi sắp phát tích, Đàm đến nhờ một thầy Tàu cho chữ hiệu. Ông thầy Tàu ngồi thèm đường viết liền Tết thung dung hỏi Đàm làm nghề gì? Đàm thưa: “Mua bán da trâu và vi cá chở đi xứ ngoài”. Thầy Tàu suy nghĩ giây phút rồi viết cho hai chữ: “THÔNG HIỆP” chữ

“THÔNG THƯƠNG SƠN HẢI (trâu: sơn; cá: hải)

“HIỆP QUÁN CÀN KHÔN”

Thịết là tuyệt diệu! Đàm mừng khấp khởi, khắc bảng phết son thếp vàng.

Quả thật từ đây việc làm ăn của Đàm ngày một phấn chấn, thịnh vượng khấp biển Đông núi Việt. Số tiền lời không xiết kể. Khởi nói, từ đó năm nào Đàm cũng không quên công ông thầy Tàu cho chũ.

Đến chừng bị nạn kinh tế, gia tài sụp đổ, Đàm không trách nhà buôn do mình bảo lãnh sai lời, để mình “chết theo một bè”. Đàm chỉ căm thù ai kia đã lấp con kinh trước nhà, làm hư “phong thủy”. Đàm đinh ninh tin tưởng vào lời thầy địa lý năm xưa, dạy rằng chỗ Đàm đóng đô là “đầu một con rồng”, khúc đuôi nằm tại biển cả! Dặn coi chừng đừng cho lấp kinh, tức lấp mạch rồng, và nếu một mai mạch rồng khô cạn, nguy cho cơ nghiệp họ Quách.

Phố lầu chỗ Quách Đàm buôn bán thuở ấy, Đàm mướn mỗi tháng đến ba trăm đồng bạc. Đàm nài mua lén nhưng ông chủ không ưng bán. Đàm dư tiền nếu muốn xây cất bao nhiêu nhà to đẹp lại không được, nhưng Đàm vẫn tin “cuộc đất làm ăn khá”, mặc bao nhiêu cũng không nệ, và chẳng khứng bỏ cuộc thế ấy để đi chỗ khác: lấp con kinh “sanh mạng”, Đàm giận, cũng phải!

Quách Đàm chết, dám ma lớn không dám nào bằng. Bàn đưa không thể đếm. Đầu thú nhạc Tây, Tàu, Miên...

Khách đi đường có việc miên nối gót theo đám ma vài bước là có người lẽ phép đến dâng một ly nước rửa hay lava và riêng tặng một quạt giấy có kèm một tấm giấy “ngẫu” (năm đồng bạc) đèn ơn có lòng đưa đón!

Một phú gia giàu sang bậc ấy, mà nay còn gì? Gần chùa Giác Lâm trong Chợ Lớn thuộc ranh tỉnh Gia Định, một ngày mới đây, tôi thấy một bầy bò sữa đứng ăn cỏ trên một ngôi mộ có vẻ hùng tráng nhưng trơ trọi điêu tàn. Cạnh bên một đám ruộng khô chứa một đống rác to bằng đống rác chưa vô bồ, ruồi muỗi lẩn xanh bay vù vù như đám nhạc hồn độn.

Địa thế “hữu bạch hổ” không còn; “tả thanh long” và ruộng nọ đang lấp còn chăng là bầy bò nhơi cỏ gần đống rác và mớ ruồi lẩn, ấy là hiện trạng ngày nay của một phần “phong thủy” ông THÔNG HIỆP.

*

VIII
PHẦN THÚ TÁM

TÂY ĐẾN RỒI TÂY LẠI ĐI... (1859 - 1946)

Kể về người Pháp sang đất Sài Gòn, trong số những người tiền phong phát cờ, phần nhiều lăm người hữu học, thông thái:

- Aubaret, lào thông chữ Hán, từng cầm đầu phái đoàn phiên dịch trợ lực sứ đoàn Phan Thanh Giản sang triều Napoléon III thương thuyết việc thuộc ba tỉnh miền Đông xứ Nam Kỳ. Có soạn một bộ văn phạm Việt Nam (*grammaire*) và dịch một phần bộ *Gia Định thông chí* của Trịnh Hoài Đức ra Pháp văn.

- Luro dạy luật học và phong tục tại Trường đào tạo các tham biện, tục gọi Collège des Stagiaires (trường ở học đường Taberd hiện nay), đồng một thời cùng các giáo sư Trương Vĩnh Ký, Trương Minh Ký, Huỳnh Tịnh Của.

- Philastre dịch bộ *Hoàng Việt luật lệ* (Code de Gialong).

- Doudard de Lagrée, Francis Garnier, là nhà thám hiểm, kẻ đi khảo sát sự lưu thông hai sông Mekong, Nhị

Hà (sông Hồng) người tìm ra cảnh Đế Thiên, Đế Thích (Angkor).

- Sylvestre khảo về cổ tiền và luật bản xứ.

Nếu nhắc lại đây, tưởng không sao kể hết. Ngoại trừ phần tử xấu, thực dân hạng nặng, qua đây vơ vét bóc lột, và tàn bạo, thì giới mô phạm, giới y tế, phải nhìn nhận, đã để lại nhiều kỷ niệm tốt vì làm tròn nhiệm vụ khai hóa trí óc, nâng cao sức khỏe người Việt không ít.

Cuối thế kỷ XIX, bắt đầu thế kỷ XX. Nội các Pháp ngán tài xuất chúng và tánh cứng cỏi của Paul Doumer nên tìm cách không cho ông ở Paris và “trán” ông sang làm Toàn Quyền Đông Dương (1897). Doumer có tánh độc tài tự quyết nhưng rất thanh liêm, ông muốn mở mang xứ Bắc Kỳ để nhử nước Trung Hoa, không thiết khuyếch trương thổ sản đất Nam Kỳ. Trái lại, Paul Blanchy là Chủ tịch Hội đồng quản hạt Nam Kỳ lại muốn mở mang miền Nam hơn xứ Bắc. Do đó hai nhân vật này không thuận với nhau, nhứt là về cuộc xuất phát chi tiêu công nho thuộc địa (budget colonial). Paul Blanchy mất tháng chạp năm 1901. Paul Doumer mùa xuân năm 1902, sang Pháp rồi ở luôn bên ấy không trở qua Đông Dương nữa. Blanchy và Doumer đã ghi đậm dấu chòm tại đây, mỗi người mỗi cách... Giả thử gì, hai người đã mở đầu một nghệ thuật mới mẻ trong xứ: nghề viết báo, trước bành trướng tại Sài Gòn, sau mới tung hoành đất Thăng Long.

Tờ *L'Opinion* (Lucien Héloury chủ trương), tờ *Le Courrier Saïgonnais* (Paul Blanchy làm chủ), tờ *La France d'Asie* của Héloury giao cho bà Louise Alcan bỉnh bút (1)

thì cực lực bênh vực Paul Blanchy.

Riêng tờ *Le Mékong* do hai anh em Leriche biên soạn thì mệt lanh phụ cấp và triệt để ủng hộ Paul Doumer.

Thời này là thời ký giả Pháp có dịp áu đả ngay giữa quán rượu hoặc đánh gươm, bắn súng lục trong các cuộc đánh gươm rửa hận “duel”.

Ký giả Julien Delpit nhờ Doumer làm mai, cưới vợ là ái nữ ông Lê Phát Thanh, triệu phú. Delpit lêu lổng xài hết sự nghiệp của vợ rồi đưa nhau lên Lào làm công chức.

De Lachevrotière xuất thân làm cho báo *L'Opinion* ngày nọ đến xin chủ cho lên lương, muốn xin được bốn trăm đồng một tháng, Héloury không nhận lời, de Lachevrotière nhảy ra lập tờ *L'Imparcial* do Camille Aymard mua của Gallois Montbrun.

Ganesco, dòng dõi một nhà viết báo Pháp có tên tuổi, qua đây làm đầu phòng văn cho Thống đốc Rodier, nghĩ ra viết báo, rồi nhảy trở vô quan trường, đổi xuống làm tham biện tỉnh trưởng Tân An. Để kéo dân Sài Gòn xuống đất Tầm Vu ăn chơi ngày Chúa nhứt và cũng để giành mồi Hội Đua Ngựa, lão tham biện “công tử bột” này bày ra cuộc thi chó bắt chuột gọi “ratadrome” (Lamagat, tr. 171).

Vào thời ấy, mỗi ly rượu khai vị (*consommation*), thứ mắc tiền nhứt như absinthe, chỉ có hai cốc bạc (0đ20) một ly cối.

(1) Louisa Alcan và hai cô gái lần lượt từ từ tên

Khởi đầu, dùng đèn dầu lửa (dầu hỏa) đã là sang, vì trước kia ta thắp đèn dầu phỏng, đèn mỡ cá. Dân chúng muốn đi đêm phải xách đèn lồng, đèn tắt thì lính kêu phạt tội vi cảnh. Các nhà số; nhà điếm, thì có đèn đỏ, đèn xanh. Sau này xài đèn khí đá (carbure). Tết đến, lấy ống chì bắt bông mai, cắm lộc bình, đốt lên, mỗi cái hoa là một dóm đèn sáng rực, con nít và dân quê ngó không nháy mắt. Rồi đến thời kỳ xài đèn ét xăng có manchon sáng xanh, chiều chiều có phu đạp xe chạy thắp đèn ngoài đường, danh gọi "lelampiste". Rồi bắt qua đèn điện có xài than, rót lại mới có đèn ngày nay, điện hay neon...

Nhà quan viên thì dùng quạt làm bằng vải bố kaki căng trong khung treo trên trần nhà, có dây rỗ rẻ và sấm chú "bồi" ngồi kéo quạt (panca, panka, punka).

Nay xin nói sơ qua về cuộc đời an nhàn của những năm về trước trong giới Pháp kiều.

Đầu thế kỷ XX, ra khỏi Sài Gòn hai mươi cây số ngàn (20km) đã là xa xôi lắm. Tha hồ săn bắn; heo rừng, nai, cà tong... Xa vô chút nữa thì trâu rừng, con min, cọp, voi không thiếu thứ gì.

Hoàng tử Henri d'Oréans dòng dõi vua Henri IV, Thái tử xứ Đan Mạch Waldemar và công tước Duc de Montpensier đua nhau thường năm dứt mùa mưa lối tháng Mười ta là có mặt tại Sài Gòn, lấy sự săn bắn thú dữ làm món tiêu khiển phong lưu. Công tước Duc de Montpensier sài tiền như nước, mua nhà hàng Continental tặng cho cô nhơn

tình là Bá tước Comte de B...

Sài Gòn muôn đi Nam Vang phải mất trọn một tuần lê chở chặng chơi, vì mỗi tuần chỉ có ba chuyến tàu khứ hồi. Nếu phải ở lại trên đó bốn mươi tám giờ chờ tàu, tôi mất bảy ngày dễ quá, nhưng trên tàu, thú vui trời nước, đọc sách đánh bài tiêu khiển, duy ban đêm chưa có đèn điện, còn dùng đèn cây và đèn dầu hỏa, thêm nạn tàu ghé Cù lao Giêng thì đúng giờ ăn cơm tối, bọ xích và muỗi den bay vãi vào mặt vào họng và thức ăn.

Hàng tàu chạy sông “Messageries Fluviales” sáng lập năm 1883-1884. Sau đổi là “Compagnie Saigon-naise de navigation”, đầu tiên do Jules Rueff làm chủ sáng tạo. Rueff quen thân với vua Hoàng Lan (Norodom). Rueff bán đồng hồ reo, đồng hồ chuông, đồng hồ bỏ túi cho Norodom mà dư sức làm giàu. Rueff mướn bọn thuyền chủ (trong Nam gọi Cò Tàu), tuy người quốc tịch Lang xa nhưng trả lương chỉ có bốn chục ngàn mỗi tháng, tính mỗi tuần mười đồng. Thế mà bọn này đều làm giàu ngang xương, đủ tiền nuôi em út, còn nuôi thêm ngựa đua, vì tàu chạy đường Sài Gòn qua Bangkok, chuyến đi thì chở “lậu” súng lục, chuyến về chở “lậu” thuốc phiện, không mau giàu sao phải. Ông Henri kể về một cò tàu chở thuốc phiện lậu, khi tàu đến gần thương khẩu Sài Gòn thì sai neo thùng thuốc phiện buộc chùm với chiếc mỏ neo chìm lím xuống nước chờ lính đoan xét tàu xong rồi trực vớt lên. Có mấy lần nọ, lính đoan biết kế, đón tàu từ hòn Côn Sơn, xuống nằm

ỳ dưới tàu chờ về địa phận Sài Gòn sẽ ra tay lục xét. Vô quít dây, có móng tay nhọn. Dọc đường, viên cò tàu bơm ngọt, phục rượu Tây đoan say vùi, chờ khi sang tất cả số đồ lậu thuế qua thuyền nhỏ phi tang đâu đó xong xuôi, khi ấy Tây đoan tỉnh giấc, chỉ còn nước chạy giấy phúc trình: “Trên tàu, xét kỹ càng không một món nào lậu thuế”!

Năm 1905 đã có vấn đề “nước uống” đem ra bàn cãi tại hội đồng thành phố. Công ty Nhà Đèn xướng ra thuyết ít tốn kém cho ngân quỹ là đào thêm giếng lấy nước ngọt ngay tại chỗ. Hêng Balliste có thể lực lớn lại đề nghị dẫn nước thác Trị An về và như thế đô thành sẽ có dư điện lực do sức mạnh của nước làm ra, vĩnh viễn không lo khan nước khan hơi điện. Năm 1904, Xã Tây Cuniac sang Pháp định vay tiền mâu quốc mười hai mươi ba triệu quan gì đó để thi hành chương trình Balliste. Nhưng Cauiac gấp trở ngại; khi trở về Sài Gòn thì xin từ chức xã trưởng thành phố, và vấn đề “nước ăn nước uống” cho đến ngày nay vẫn chưa dứt khoát.

Vấn đề “đổ bác đổ tường” cũng được chú ý đến. Tuy có lệnh cấm cờ bạc, nhưng cấm lấy chừng, ngày tư ngày Tết, các chủ hốt me tận ngoài đường cái, những thương gia đầu tắt mặt tối quanh năm cũng nghỉ xả hơi, đóng cửa, cầm giấy đỏ có đề bốn chữ “cung hạ tân xuân”, vừa đi thăm bè bạn ba bữa đầu năm, vừa ghé sòng bài thử vận. Nhà hàng “Hôtel de France” đường Catinat, trong ba ngày Tết, Hoa kiều mướn chữa me đến hai chục ngàn

đồng một ngày. Dùm vào sòng “đuôi sam” nhiều không thua khăn đồng và khăn quấn đầu rù (Lamagat, trang 135).

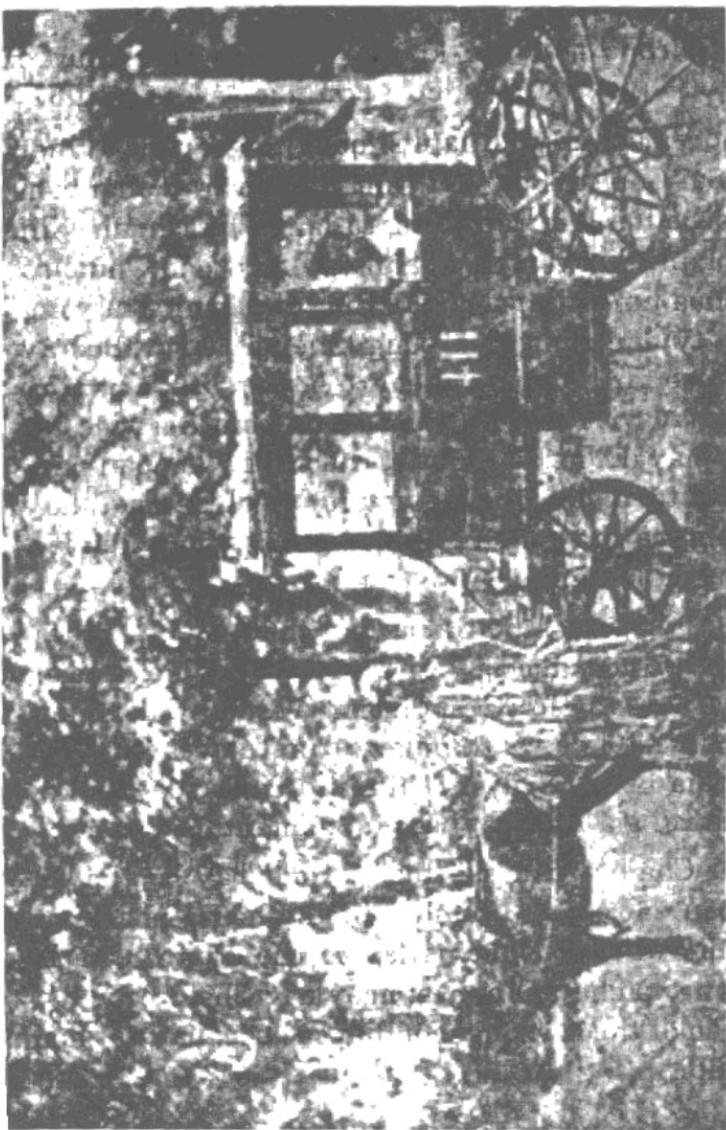
Năm 1906 Jean Duclos chở ngựa lớn con giống A Rap từ Hà Nội vào cáp độ Trường Đua Sài Gòn, báo hại nhiều nhà thua phá sản. Qua năm 1912, de Mopejat cũng làm mừng ấy và chủ ngựa Hà Nội vét túi bọn trong Nam.

Câu lạc bộ thể thao “Cerclie Sportif” cũng ra đời lối năm 1912.

Lão Mézin, với hai bàn tay trắng, qua đây khai phá ruộng tỉnh Cần Thơ làm nên đồn điền “Domaine de l’Ouest”.

Lão Gressier còn giỏi hơn nữa, cưỡi trâu chạy đua với ngựa, và khai hoang mở rộng vùng Phú Lộc (Sóc Trăng).

Hình XVI

Một kỷ niệm thời trước, nay đã không còn; chiếc xe ngựa quen gọi "xe kiêng"

Hai người sống ở ruộng nhiều hơn ở đất Sài Gòn. Gressier cày sâu cuốc bầm củi lục làm ăn ròng rã ở đây bốn chục năm dài không về Pháp quốc chuyến nào.

Lão Vidal, xin thôi làm sĩ quan thủy quân, ở thiêt thọ ở Sài Gòn cưới vợ Việt Nam, tập ăn trầu nhai bóm bém, được tôn làm đại hương cả làng Phú Nhuận. Khi mǎn phần, di ngôn dạy chôn cất theo đạo Phật, có thầy chùa tụng kinh siêu độ, đám tang dùng nhà vàng và đao tỳ đòn rồng, đòn bông khiêng vai (vì thuở ấy chưa có xe tang ô tô) và thêm có hò đưa linh ấm đám. Tôi nhớ rõ việc này vì năm ấy tôi còn làm việc tại trường máy đường Đỗ Hữu Vị, chủ trường là quan năm Rosel sai tôi dẫn đường viếng tang Vidal, đến nơi thấy nhà vàng và thầy chùa gõ mõ, ông cật vấn nhiều lần vĩ tướng đã lầm nhà.

Lão Fernand Lafon mua đất chà thành và lập nghiệp tại góc đường Lê Văn Duyệt (Cách Mạng Tháng Tám) và Hồ Xuân Hương (Verdun Colombier) gần chùa Xá Lợi và trường áo tím, nay là Nữ Học đường Gia Long (Nguyễn Thị Minh Khai); đất ấy Lafon mua với giá năm cắt bạc (0đ50) mỗi thước vuông.

Tên Chà Và bán sữa tươi có một bầy bò thả ăn rong trên đất của đô thành. Chánh phủ ép phải mua đất trên Tân Sơn Nhất để lấy cỏ cho bò ăn, Chà ta khóc ròng và chạy tiền mua; ngày nay Chà cưới vì đất “chó ỉa” một thước vuông một, hai cắc bạc, nay đất hơn vàng khối.

Tiền bạc trong xứ, khi cần dùng tạm bợ thì phải vay hỏi nơi Chà Chetty ở xóm Ohier (nay vẫn còn chỗ cũ) tuy cho vay cắt cổ mà không bạc Chà lấy đâu có vốn làm ăn?

Mỗi năm rằm tháng Giêng, Chà bày cộ đèn, đưa thắn Civa (tượng đúc bằng bạc ròng) dạo chơi đường phố, mua bán tấp nập suốt đêm.

Các quan Lang sa và nhà giàu thân thế sắm xe bicyclette, lúc ấy đã biết có máy móc là giống gì, thấy xe không ngựa bò mà chạy ngờ ngờ, đã đặt tên nó là “cái xe máy”. Trước còn bánh đặc, phần đường sá còn ghồ ghề, mê sức chạy mau mà quên đau... sau đó bánh bông, nhưng xe nổ vỏ thì có lấy tay mà bụm! Xe máy dầu (motocyclette) là một xa xí phẩm mới có sau này.

Khách phong lưu và người có tiền thì đi xe “kiếng”, tức xe đóng bít dùng có cánh cửa gắn kính cho có ánh sáng, nên gọi như thế. Người Pháp gọi xe ấy “voiture malabare” vì người cầm cương phần đông là người Mã Lai. Rồi sau có xe trái bí, hình dáng thanh hơn xe kiếng. Xe trái bí, nhà Đường Lão Thị Nghè mấy năm về trước, còn thấy dùng để đưa các dì, bà phước đi chợ mua đồ ăn. Nhà giàu nữa thì dùng xe mây một ngựa (thùng đan bằng mây) hoặc xe song mã có xà ích (sais) Chà Và cầm cương.

Xe tự động (ô tô) sơ khởi là xe hiệu Peugeot, Panhard, Delage, muốn chạy phải đốt cho máy nó nóng!!! Mui vải bố có dây da kéo chằng chịt ra trước ra sau, cửa xe thì không có... Những người có xe ô tô buổi đầu là toàn những tỷ phú và các Lang sa sang trọng, trong số có ông Lê Phát An là một. Năm 1923, xe Chánh phủ chỉ có độ một trăm chiếc ghi số từ C-1 đến C-100, chiếc Delage C.100 của Thống đốc Nam Kỳ là “chiến” nhứt hạng.

Câu hát, câu hò thuở trước

Tiện đây, tuổng nên ghi chép một mớ câu hát câu hò dính líu chút ít đến nhơn vật và phong cảnh Sài Gòn xưa:

Sài Gòn mũi đỗ,

Gia Định xúp lê,

Giā hiền thệ ở lại lấy chồng,

Thuyền anh ra Cửa như rồng lên mây.

(Đời trước, ghe thuyền Sài Gòn đều sơn mũi đỗ cho dễ phân biệt với ghe Lục Tỉnh. Dường như phong tục sơn mũi thuyền và khắc tên họ, quê quán chủ thuyền đã có từ thời ông Nguyễn Cử Trinh vào Nam, cốt để dễ bắt ghe gian hoặc thuyền của bọn cướp (xem *Sai Vai do Lê Ngọc Trụ* và *Phạm Văn Luật* sao lục và chú thích).

Gia Định xúp lê: ghe anh lui đến Gia Định, như cởi mở, nếu là tàu thì đã thổi còi vang dội. Hát câu này, anh cho gái hiểu một đi không về!

Mẹ đi Chợ Quán, Chợ Cầu,

Mua cau Chợ Vải, mua trâu Chợ Dinh.

Hay là:

... Mua vôi Chợ Quán, Chợ Cầu,

Mua Cau Nam Phố, mua trâu Chợ Dinh

(Câu hát vùng Huế, nhập Gia Định đời “Tây Sơn”)

Chị Hương đi chợ Đồng Nai,

Bước qua Bến Nghé, ngồi nhai thịt bò

(Câu hát đôi bí hiểm, chưa có câu đáp lại. Trong câu có đủ: hươu, nai, nghé, bò).

Bao giờ cạn lạch Đồng Nai,

Bước qua Bên Nghé, ngồi nhai thịt bò.

(Câu hát tương truyền cuộc di dân vào Nam. Xưa, một phú ông đã có công sáng lập nơi đây một nhà cứu tế và bán buôn, cất trên bè, trên sàn, sau nhóm đông thành chợ, gọi chợ Nhà Bè. Bấy lâu, tên ông là Thủ Huồng, nghe làm vậy nhưng không biết chữ viết ra sao, nay đọc Gia Định vịnh, thấy ông Trương Vĩnh Ký ghi là Võ Thủ Hoằng mới rõ).

Rồng cháu ngoài Huế, ngựa té Đồng Nai,

Nước sông trong sao lại cháy hoài?

Thương người xứ lạ, lạc loài đến đây.

(Câu hát gợi tình, lời trung thực thuộc loại chánh phong).

Chợ Sài Gòn cẩn đá, Chợ Rạch Giá cẩn xi mon,

*Giā em ở lại vuông tròn, anh về xứ sở không
còn ra vô.*

(Hát xong câu này, là cút biệt về Rạch Giá, ô hô!)

Cúc mọc bờ ao, kêu băng cúc thủy,

Chợ Sài Gòn xa, chợ Mỹ cũng xa,

Viết thơ thăm hết nội nhà,

Trước thăm phụ mẫu, sau là thăm em!

(Câu hát huê tình, điệu chánh phong).

*Mười giờ tàu lại Bến Thành,
Xúp lê vội thổi, bộ hành lao xao.*

(Mười giờ có một chuyến xe lửa từ Mỹ Tho lên, đỗ ga “Bến Thành” thì kéo còi...

Anh đi ghe cá trảng lườn.

Ở trên Gia Định, xuống vườn thăm em.

(Ghe trảng lườn là loại thuyền trẹt, cạn lòng).

Xay lúa giã gạo Đồng Nai,

Gạo thóc vè ngài, tấm cám vè tôi.

Trầu Sài Gòn xé ra nửa tá,

Thuốc Gò Vấp hút đã một hơi.,

Buôn tình gá nghĩa mà chơi,

Hay là anh quyết ở đời với em? (Minh Tâm)

Anh ngồi quạt quán Bến Thành,

Nghe em có chốn, anh dành quăng om (om trà Huế).

Anh ngồi quạt quán Hà Hom,

Hành khách chẳng có, đá om quăng lò.

(Minh Tâm)

Xe mui chiều thả xanh quanh,

Đôi vòng Bà Chiểu thích tình dạo chơi.

(Thú phong lưu thuở trước, đến năm 1914 sắp sau mới có ô tô).

KẾT LUẬN

Sài Gòn là đất hưng vương, căn bốn pháp tích Nguyễn triều. Pháp chiếm năm 1859. Pháp bị lật năm 1945. Tiếp theo là cuộc trưởng thành, cách mạng, độc lập.

Lịch sử Sài Gòn có lăm đoạn vẻ vang:

Không bàn tay người Việt tô điểm, không thịt xương người Việt làm nồng cốt, không máu huyết người Việt làm xi mon, chưa chắc Sài Gòn có bộ mặt mới xinh như ngày nay.

Có người quen tánh lý luận, chê lớp tiền bối lựa Sài Gòn làm kinh đô là thất sách, vì xa biển. Sao không chọn Vũng Tàu Ô Cấp, đù sơn, đù thủy, tàu bè dễ ghé dễ lui. Một nhà chuyên môn kiêm bác sĩ nói với tôi: “Vũng Tàu cát bờ rời đất không chon đứng, xây nhà không bền chắc; ở ngay mũi súng, khó phòng thủ. Thiếu nước ngọt, bị phủ vây thì nguy to”.

“Sài Gòn, trái lại:

Có mội nước lọc dưới đất cát, đù cung cấp nước ăn quanh năm, khéo tiết kiệm không lo thiếu nước;

Sông Đồng Nai, thác Trị An ở gần: dẫn nước tốt dễ dàng;

Sài Gòn là đất núi, có chon đứng, xây nhà bao nhiêu

từng cao cung được;

Sông Nhà Bè quanh co uốn khúc, vì vậy mà hiểm, binh giặc kéo đường thủy, đủ thời gian lập thế thủ; nhờ khuất gió mạnh, bến được yên, tàu đậu không sợ bão tố;

Đứng giữa các mối đường, sự giao thông thuận tiện;

Ngày nay có sân bay rộng lớn khang trang, Sài Gòn nối liền với hoàn cầu trong nháy mắt.

Như một viên bảo ngọc, càng ngày càng quý, Sài Gòn đủ điều kiện để trở thành một đô thị tối tân.

Xuân Mậu Tuất (1958) - Xuân Canh Tý (1960)

VƯƠNG HỒNG SÊN

Tiếp theo đây là bảng liệt kê các họa đồ thuộc Sài Gòn Chợ Lớn và vùng phụ cận: đó là di tích tập tài liệu duy nhất về “hoa đồ Sài Gòn” của tòa bồ tinh Chợ Lớn, bị thiêu hủy hay thất lạc sau năm 1945. Bảng này, ông giáo sư Pineau dạy trường Kiến trúc Quốc Gia còn giữ một bốn. Ông cho phép tôi sao lục và công bố với ước vọng có ngày, nhờ sự hảo tâm và hiếu cổ của các bạn, sưu tập được chút ít nào chăng.

*

Liste des plans et documents graphiques déposés au Service du Plan et Extension de la Région de Saigon-Cholon, par M. PINEAU L.G. Architecte - Urbaniste des Bâtiments Civils. Saigon 1933 (agréablement communiquée par l'auteur).

Année	ECHELLE	DÉSIGNATION
1795	1/4.000E	Plan de la ville de Saigon levé en 1795
1815	1/16.000e environ	Plan de Gia Định et des environs dressé par TRAN VAN HOC le 4 ^e jour de la 12 ^e lune de la 14 ^e année de Gia-Long. Ecriture en caractères chinois.
1861	1/14.000e environ	Plan de Saigon en 1861 - D'après la carte pour servir à l'intelligence des opérations accomplies les 24 et 25 Février 1861 contre les lignes Ki-Hoa et les Forts du Donnai.
1861	1/40.000e	Plan des attaques des 24 et 25 Février 1861 - Copie d'un plan dressé par M. BERTRAND, Sergent d'Infanterie de Marine.
1863	1/5.000e	Plan du Port de Saigon levé en 1863 par M. M. EVIDALIN et C. HERRAUD, s/s Ingénieurs - Hydrographes, d'après les ordres de M. le Contre - Amiral de la Grandière, Gouverneur et Commandant en Chef.
1865	1/7.000e environ	Plan en cours d'exécution de la ville de Saigon, H. SEREMONIE, Maréchal ses logis de spahis.

Année	ÉCHELLE	DÉSIGNATION
1867	1/11.000e	Plan de la ville Saigon - Cochinchine Française. Octobre 1867.
1867	1/10.000e	Plan de la ville Saigon - Conchinchine dressé par le Service des Ponts et Chaussées. Octobre 1867.
1876	1/6.000e	Plan de la ville le Saigon indiquant ses nouvelles limites.
1878	1/12.000e environ	Plan de la ville Saigon - Cochinchine dressé par de Chef du Service des Travaux Publics (La Cochinchine en 1878 par le Comité Agricole et Industriel de la Cochinchine).
1878	1/8.000e	Plan de la Ville de Cholon (La Cochinchine en 1878 par le Comité Agricole et Industriel de la Cochinchine).
1882	1/4.000e	Plan cadastral de la Villa de Saigon publié sous la direction de M.BOILLOUX Inspecteur des Domaines, Chef du Service du Cadastre, d'après les ordres de M. le Myre de Vilers, Gouverneur.
1890	1/5.000e	Plan de la Ville de Cholon dressé par M. CARMOUZE, Géomètre principal, sous la direction de M.BERTAUX, chef de la Section du Cadastre d'après les ordres de M.DANEL, Lieutenant - Gouverneur.

ANNÉE	ÉCHELLE	DÉSIGNATION
1891	1/4.000e	Plan de la Ville de Saigon en 1891. Réduction des Feuilles au 1/1.000 de M.PONT et au 1/500 de M.JEANNET, Géomètres- levées en 1888, 1889 et 1890.
1893	1/5.000e	Plan de la Ville de Cholon en 1893.
1893	1/10.000e	Plan de la Ville de Saigon, dressé sous la direction de M.BERTAUX, Géomètre en Chef, Chef du Service du Cadastre et de la Topographie.
1893	1/4.000e	Plan de la Ville de Saigon en 1893. Réduction des Feuilles au 1/1.000 de M.PONT et au 1/500 de M.JEANNET, Géomètres - levées en 1888, 1889 et 1890.
1893	1/12.000e	Ville de Saigon en 1893.
1893	1/12.000e	Plan de la Ville de Saigon - 1893 - Réseau d'égouts.
1896	1/10.000e	Ville de Cholon en 1896 - Travaux de Voirie exécutés en 1880 à 1896.
1897	1/10.000e	Plan de la Ville de Saigon - 1876 - joint à la lettre N. 87 du Maire de Saigon au Gouverneur de la Cochinchine du 3 Avril 1897.
1897	1/20.000e	Plan de Saigon, Cholon, Tam hoa, Khanh hoi et Chanh Hung.
1897	1/20.000e	Carte des Ville de Saigon et Cholon et leurs environs.
1897	1/10.000e	Carte de différentes limites qu'a eus l'Arrondissement de Gia Định avec la ville de Saigon.

Année	ÉCHELLE	DÉSIGNATION
1900	1/20.000e	Plan de Saigon - Annuaire général de l'Indochine 1900.
1900	1/20.000e	Plan de Saigon - Annuaire général de l'Indochine 1900 (Situation des marchés en 1900).
1900	1/20/000e	Carte des Villes de Saigon, Cholon et Environs. Feuille N. 3.
1905	1/15.000e environ	Plan de la Ville de Cholon - Annuaire général 1905.
1905	1/10.000e	Nivellement général de Saigon-Cholon et Environs exécuté par M.ALINOT, Géomètre - Développement au réseau 58km - Juin à Oct. 1905.
1905	1/10.000e	Nivellement général de Saigon - Cholon et Environs exécuté par M.ALINOT, Géomètre - Développement au réseau 58km - Juin à Oct. 1905. Situation des points de repère. Plan de la ville de Saigon - 1907.
1907	1/10.000e	Plan directeur de Saigon - Publié et imprimé par le Service Géographique de l'Indochine,
1909	1/10.000e	Feuille N. 12, Mai 1909, Feuille N. 13, Juin 1909.
1911	1/50.000e	Carte des Environs de Saigon, dressée et dessinée sous la direction du Capitaine du Génie GENEZ, par le Sergent Pernel, de l'Infanterie Coloniale, Direction d'Infanterie de Cochinchine, Le Lieutenant - Colonel AUBE, chef de service.

Année	ECHELLE	DÉSIGNATION
1913	1/10.000e	Plan de la Ville de Cholon - 1913. Voies de navigation aux abords de Cholon au 1/100.000e.
1920	1/5.000e	Plan cadastral de la Ville de Cholon - 1920
1921	1/10.000e	Plan de la Ville de Saigon, 1er Mai 1921.
1923	1/10.000e	Plan de Saigon - Cholon dressé héliogravé et publié par le Service Géographique de l'Indochine par restitution de photographies du Service Aéronautique Le Lieutenant DUBUISSON, Chef de service.
1923	1/5.000e	Plan de la Ville de Saigon - 1923.
1923	1/20.000e	Carte des Ville Saigon et Cholon et Environs. Indication des Etablissments industriels.
1923	1/10.000e	Plan de la Ville de Cholon en 1923.
1923	1/10.000e	Carte des Etablissments industriels.
1923	1/10.000e	Saigon - Cholon, Nature des constructions.
1931	1/500.000e	Carte des Routes en Cochinchine.
1933	1/20.000e	Plan de la Région de Saigon - Cholon.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. "Souvenirs historiques sur Saigon et ses environs" - Conférence au Collège des Interprètes par Trương Vĩnh Ký (*Excursion et Reconnaissances*, N.X- 23, Mai-juin 1885).
2. Sur la recherche de Prei Nokor par L. Malleret (*Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises*, année 1942; N.2).
3. "Eléments d'une monographie des anciennes fortification et citadelles de Saigon" par L. Malleret (*Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises*, Octobre - Décembre 1935).
4. "L'archéologie du delta du Mékong" par L. Malleret (*Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême - Orient*, année 1959, tome premier, "texte et planches").
5. *Promenades dans Saigon* par Mme Hilda Arnild (SILI, Saigon, 1948).
6. *Guide-Annuaire illustré de la Cochinchine pour 1899* publié sous la direction de M. M. Paul Vivien et Linage (Claude et Cie, Saigon).

7. *Souvenirs d'un vieux Journaliste indochinois* par Henri Lamagat (IDEO, 1942, en trois tomes).
8. "Saigon sous la domination cambodgienne et annamite" par J. Bouchot (*Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises*, 1916, numéro 1).
9. "Les impératifs géostratégiques d'Indochine" par A. Lepotier, Revue *Géographia* N 12, Septembre 1952, pp. 33-34.
10. *L'Indochine française (Souvenirs)* par Paul Doumer. - Vuibert et Nony, Paris 1950.
11. *Revue Indochinoise*, Novembre 1893 (carte).
12. *Iconographie de Boudet*, planche XXI "1866, aperçu de Saigon".
13. *Revue Maritime*, Rieuner, carte, 1861.
14. "Le rôle de Cholon pendant la conquête (février 1859 - Avril 1861)" par P. Midan. *Asie Nouvelle*, Saigon, Imp. Nguyễn Văn Của 1934. 28 pp.
15. "Monographie de la province de Gia dinh. Etude des opération de 1860 - 1861 avec essai de localisation sur le terrain des divers retranchements" (p. 110, 113 du *Bulletin de la Sté des Etudes Indochinoises* 1902).
16. *Annuaire de la Cochinchine Française pour l'année 1866*. (Saigon, Imprimerie Impériale. 1866).
17. Les bouddha dits d'Amaravati en Asie du Sud-

Est" Par Piere Dupont (*Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême - Orient*, tome XLIX, fascicule 2).

18. *L'Indochine Moderne* par Eug. Teston et Maur. Percheron. (Librairie de France, Paris).

19. *Miscellanées Sư loại thông khảo*, trước gọi *Thông loại Khóa trình*. Trương Vĩnh Ký Saigon, năm 1889.

20. *Nam Kỳ phong tục nhơn vật diên ca*. - Nguyễn Liên Phong, 1909, nhà in Phát Toán, Sài Gòn.

21. *Điếu cổ hạ kim thi tập*, Nguyễn Liên Phong 1915.

22. *Cổ Gia Định phong cảnh vịnh*, có phụ thêm bài *Gia Định thất thủ ông Trương Vĩnh Ký* chép ra chữ quốc ngữ, nhà in Guillan et Martion, 1882.

23. *Thơ Nam Kỳ* và tiếp theo *Thơ Nam Kỳ*, in lần thứ sáu, nhà in Tân Định, 1903.

24. *Tôn Thọ Tường* của Khuông Việt soạn, bản ngày nay 1942, Hà Nội.

25. *Nông Cổ Mín Đàm*, năm 1904 - 1905 và các nhút báo trong Nam cũ, Sài Gòn.

26. *Nguyễn Cư Trinh* và quyển *Sai Vai* của Lê Ngọc Trụ và Phạm Văn Luật sao lục và chú thích. Tân Việt, 1952, Sài Gòn.

27. *Cuộc đời oanh liệt của Tả quân Lê Văn Duyệt* do Lê Đình Chân soạn, bản in Phổ thông, Sài Gòn, năm 1956.

28. *Đại Nam Nhất thống chí. Lục Tỉnh Nam Việt.* - Nguyễn Tạo dịch, 1959. Nhà Văn Hóa Bộ Quốc gia Giáo dục Sài Gòn xuất bản.
29. *Thơ Phan Xích Long Hoàng đế.* Đặng Lê Nghi soạn, nhà in de l'Union, 1914.
30. Vè 38 người xử bắn ngày 22-2-1916. Đ.T.B, bản in de l'Union, 1916.
31. Vè 13 người xử bắn ngày 16-3-1916. Đ.T.B, bản in de l'Union, 1916.
32. Các bài báo và bài khảo cứu về Sài Gòn trong sách báo, v.v...
33. *Gia Định thông chí* của Trịnh Hoài Đức (bản dịch Aubaret đề *Histoire et descripition de la Basse Cochinchine*, Paris, Imprimerie Imprégiale, 1863).
34. *Viết âm văn quyển* của Lê Sum soạn, nhà in Jph. Việt xuất bản. 1919.
35. *Pagodes chinoises et annamites de Cholon par Lê Văn Lưu.* Imprimerie Tonkinoise, Hanoi, 1931.
36. *Histoire de l'Expédition de Cochinchine en 1861,* par Léopold Pallu de la Barrière, édition de Berger-Levrault, Paris, 1888.

PHỤ LỤC

Cảm tưởng của tôi về quyển “Sài Gòn năm xưa” của Vương Hồng Sển

Thu Giang Nguyễn Duy Cần

Tôi không dám nói đây là một bài phê bình vì tôi chưa có đủ tài liệu để phê bình sử liệu như anh bạn của tôi đây, mặc dù tôi cũng là người miền Nam và sống ở Sài Gòn từ thuở cấp sách cho đến ngày nay. Đây chỉ là những cảm tưởng đầu tiên sau khi đọc xong quyển sách. Những ý tưởng còn đang hồn đột, tôi cứ để tự nhiên tùy hứng mà viết ra, không trật tự gì cả. Đây cũng là lần thứ nhứt mà tôi bàn đến một quyển sách.

*

Soát qua đại lược về hình thức, tôi nhận thấy cách ấn loát được hoàn bị, như chữ in quá nhỏ khó đọc; chánh tả có chỗ không đúng, đáng tiếc.

Nhưng theo chỗ tôi được biết thì “lỗi” đây không phải

nói ông bạn họ Vương, mà nơi án công, và những người có phận sự lo về phần án loát! Để an ủi ông bạn già của tôi (vì ông bạn bứt đầu bứt tóc) tôi kể trường hợp của ông Lê Ngọc Trụ của chúng tôi, ngay trong quyển *Tự Vị Chính Tả* của ông mà phải đến bốn trang dày đặc đính chính. Nhưng vương quân bảo: “Người ta đây rồi có ai chịu hiểu cho cái khổ tâm của chúng mình... mà họ sẽ “chửi” rằng mình “bừa bãi” như trường hợp của anh vừa rồi... Trong một quyển sách viết về thuật viết văn. Dĩ nhiên là mình phải chịu trách nhiệm mới chết một cửa chứ!”

Tôi và ông bạn chỉ nhìn nhau và thông cảm. Thiết nghĩ đây cũng là một vấn đề mà các Nhà xuất bản nên lưu ý. Trước đây chúng tôi được biết có nhà in Maurice. Giám đốc là ông Lê Thọ Xuân. Ông Lê Thọ Xuân có công phu huấn luyện một toán án công rất rành chính tả. Sách vở in tại nhà in này lại được bốn thân Ông Giám đốc săn sóc và bắt buộc các án công phải triệt để tuân theo mệnh lệnh các tác giả. Có khi một trang sách được lên khuôn rồi, thế mà phải chiểu theo tác giả mà xuống khuôn sửa lại. Chính tôi đã nhờ nhà in này in cho bốn quyển sách, quyển nào cũng đàng hoàng quyển này, không chỗ khiển trách. Chúng tôi vẫn biết các án công phần đông lanh việc ăn tiền theo lối *bao biện* mà ta thường gọi là *māo sát*. Vì vậy sự sửa chữa đi sửa chữa lại làm mất thời giờ của họ nhiều, họ gấp làm xong để lanh tiền sớm. Gặp phải các nhà văn quá “thiết tha” đến tác phẩm của mình, họ “cầu nhau” ghê lăm. Chủ nhân xuất bản cũng phải “bực mình” với họ. Nhưng dù sao, điều này cần phải có một sự chấn chỉnh lại vì tiền đồ của văn học. Không nên xem

thường nhất là đối với ngành xuất bản của Cơ sở Báo chí và Xuất bản tự do mà như chúng tôi biết rõ.

Sự cố gắng và hy sinh của Nhà xuất bản không thể có chỗ nghi ngờ được.

*

Giờ đây tôi xin thảng vào nội dung.

Về tài liệu thì thật là dồi dào, thật là công phu... Tác giả đã tỏ ra là người rất là thận trọng, lại là người có óc tò mò quan sát đáo đẽ. Đây không phải là những tài liệu có nhặt nới sách báo hay lời thuật lại các bậc cố lão mà một phần khá quan trọng là do kinh nghiệm sống của bản thân.

Thú thật, tôi đã đọc quyển sách một cách say mê như một quyển tiểu thuyết hay và hấp dẫn. Lối hành văn của tác giả rất là duyên dáng, nhưng trong tiếng cười đùa, ta cảm thấy một cái gì buồn man mác, đau đớn và chua cay. Quả là tiếng cười trong nước mắt. Phải chăng họ Vương đang sống trong *mặc cảm tội lỗi* vì đã bị sống phần lớn đời mình *nô lệ* trong chế độ *nô lệ* của thời thực thuộc? Nhiều đoạn văn thật là cay độc! Đối với những kẻ tàn bạo buôn dân bán nước lưu manh bỉ ổi bợm, kẻ ra ta phải nêu mình trước sự vô cùng can đảm của tác giả - không biết sợ hậu quả của tự thù.

Tuy vậy có điều mà tôi không mấy vừa lòng là tác giả một đôi chỗ không nêu tên thật một vài nhân vật *nẩy lửa*. Ứp mở như vậy, thiết nghĩ không lợi gì cho người đọc, nhất là các bạn không phải là người miền Nam họ

rất thắc mắc. Nhưng biết đâu, đó lại là dụng ý sâu sắc của tác giả là cố ý úp mở để bắt đọc giả tò mò và *bươi móc* ra cho thêm quan trọng.

Đặc sắc thứ hai là trong lối hành văn, ông bạn họ Vương dùng toàn tiếng nói của địa phương, nhất là tiếng nói của người Sài Gòn trăm phần trăm. Có nhiều từ ngữ địa phương mà nay đã mất dấu, như *Ông Hoành*, *Ông Trá»m*, *mêm xối xiên*, v.v... đã được giải bày nguồn cội cẩn kẽ. Riêng cá nhân tôi, tôi đã đọc được rất nhiều ở Vương quân những điều mà một người dân Việt cần phải biết ở nơi *chôn nhau cắt rốn* của mình. Bốn chữ *thành tâm thỉnh giáo* mà Vương quân đã biên ở trang nhất trong quyển sách tặng tôi, làm cho tôi vô cùng bối rối và hổ thẹn.

Đặc sắc thứ ba là cách hành văn trong tác phẩm họ Vương pha lẩn tâm hồn của một học giả trang nghiêm đứng đắn với tâm hồn chất phác thật thà, với những tín ngưỡng thông thường của người dân bản xứ. Nếu bạn là nhà trí thức bạn sẽ nhìn thấy hình thức bác học của câu văn, nhưng nếu bạn là một người dân quê, một dân thày hay dân thợ, thì bạn cũng nhìn ra trong cái giọng nửa thày, nửa thợ, nửa nông dân chân lấm tay bùn một cái gì rất quen thuộc của giới mình ngay... Đó là chỗ đặc biệt nhất của lối hành văn của tiên sinh vậy. Nói thế, không phải bảo một cách giản lược rằng văn của họ Vương là văn bình dân: thật ra chỉ bình dân tùy theo giới nào mà tiên sinh bàn đến thôi. Nói đến giới *ăn chơi* ông dùng tiếng *lóng* của giới ăn chơi, nói đến giới công chức, ông

dùng tiếng nói thông dụng và đặc biệt của giới công chức... Nghĩa là ý tưởng của một học giả xuất thân Trường Bác Cổ Viễn Đông với những lề lối nghiên cứu, suy nghĩ của một nhà nghiên cứu hết sức khoa học, nhưng câu văn thì uốn khúc thiên hình vạn trạng tùy phong tục của từng giới, của từng địa phương, của từng giai cấp. Một loại văn mà tôi chưa nhận thấy có từ trước đến giờ từ Nam chí Bắc. Một loại văn thật là công phu lăm mới viết được như thế.

*

Bàn về những tài liệu, tác giả họ Vương nơi bài tựa đã nói: “Ôm mớ tài liệu thu thập bấy lâu dù hay dù dở, dù chưa bằng bụng, mình biết lấy mình - bày hết, trình hết ra đây - mặc tình các vị xa gần tùy thích lựa chọn... dù chẳng làm nên cái bánh ngon, cũng được tiếng là không xấu bụng”, (...) “Bắt tay vào việc, cốt ý là muốn cống hiến ra đây mớ hiểu biết lụn vụn và mớ nghe thấy vặt vãnh về Sài Gòn (...) Ở đây tôi chú trọng nhiều nhất là những đoạn sử vụn vặt buổi giao thời: Pháp - Nam - Chà - Chệc chung dung, những chuyện “Tây đến Tây đi”, những việc chưa ai nói rõ ràng, may tôi được nghe tận tai, hoặc thấy tận mắt, nhiều đoạn do hiểu biết riêng, lăm đoạn nhờ các cố lão thuật lại. Tôi không dám chắc đúng cả...”

Như thế, ta không nên đòi hỏi nơi tác giả những tài liệu phải xác thực, hoàn toàn xác thực, và dĩ nhiên còn nhiều thiếu sót. Công việc này đâu phải của một người mà được chu đáo. Thường lại là những câu chuyện truyền khẩu, cho nên chỉ có những giá trị truyền khẩu mà thôi.

Đại để những gì bạn họ Vương thuật lại, chính tôi cũng được những bậc cố lão thuật lại như thế.

Về sự nhận xét, hay nói cao lên, về nhân sinh quan nhà chép sử có một quan niệm về sự đời giống như *René Grousset* thường nhận thấy sự thăng trầm vinh nhục như một định luật bất di bất dịch của Tạo hóa, nhưng ông bạn lại đôi khi thắc mắc đến quan niệm ác lai ác báo của dân gian. Bàn về từ đường của Tổng đốc Đỗ Hữu Phương, họ Vương nói: Ngôi nhà này, đất thì bán cho khách Tàu xây nhà chọc trời làm túу quán, cao lâu và rạp ciné. Chỉ chưa một khuynh để làm nơi thờ phượng. Mấy chục năm về trước, cờ bạc thịnh hành, vua đỗ bác *Thầy Sáu Ngọ* nhiều tiền mướn đầy làm chỗ hốt me ăn thua ức vạn. Nghĩ cho con cháu rân rát, đỗ đạt thành danh mà từ đường chứa đầy tiếng thô tục, nước bọt và đàm xanh, có phải chăng là cẩn quả?".

Trong khi đó ông bạn họ Vương cũng nhận thấy rằng tang thương là định luật của tạo hóa: "Một phú gia giàu sang bậc ấy (nói về ông Quách Đàm) mà nay còn gì? Gần chùa Giác Lâm trong Chợ Lớn, thuộc ranh tỉnh Gia Định, một ngày mới đây, tôi thấy một bầy bò sữa đứng ăn cỏ trên một ngôi mộ có vẻ hùng tráng nhưng trơ trọi điêu tàn. Cạnh bên là một đám ruộng khô chứa một đống rác to bằng đống lúa chưa vô bồ, ruồi muỗi lằng xanh bay vù vù như một đám nhạc hồn độn. Địa thế hữu bạch hổ không còn; tả thanh long ao ruộng nọ dang lấp, còn chăng là bầy bò nhơi cỏ gần đống rác và mớ ruồi lằng, áy là hiện trạng ngày nay của mộ phần phong thủy ông Thông Hiệp. Những

tư tưởng như chung đụng hòa lẫn nhau hợp thành một tâm hồn sóng gió linh động vô cùng. Dũng chê đó là mâu thuẫn. Mâu thuẫn đó mới là tâm hồn chất phác thành thật của họ Vương và đó mới là nguồn hứng bất tận đã tạo ra một con người và một lối văn đặc biệt như thế. Văn là người thực không sai chạy vậy.

*Thu Giang NGUYỄN DUY CẨM
(báo TỰ DO, ngày 7-4-1961)*

*

Người ta đợi từ cuối năm ngoái, mãi đến đầu tháng 4 năm nay mới được đọc *Sài Gòn năm xưa* của Vương Hồng Sển. Đây là quyển sách biên khảo rất công phu của ông Giám thủ Bảo tàng viện Việt Nam. Sách ghi chép một phần lớn lịch sử Sài Gòn, từ khi là thành Gia Định dưới triều Gia Long đến biến cố lịch sử năm 1945.

Tác giả đã biên chép từ những di tích cũ, những đường sá sông rạch, cầu kiều trải bao cuộc đổi thay, đến các nhân vật đặc biệt cùng những mẩu chuyện hay hay của xã hội thời trước, với một lối văn rất là riêng biệt.

Những ai từng sống lâu năm trên Sài Gòn cũng như những ai vừa quen với dòng Bến Nghé, người hai thứ tóc cũng như kẻ đầu xanh, đều không thể bỏ qua quyển sách lý thú này.

...

...

(Trích báo Mai, số 20, ngày 25-4-1961, của ông Hoàng

(Minh Tuynh làm chủ nhiệm mục “Tin sách”)

*

“Đọc cuốn *Sài Gòn năm xưa* của học giả Vương Hồng Sển, ta có cảm giác thoái mái, dễ chịu quá.

Tôi nhớ những buổi ngồi lulling trên ghế trường kỷ trong ngôi nhà chung bày toàn đồ cổ của tác giả mà nghe tác giả kể chuyện *đời xưa*, từ chuyện các chánh tham biện, truyện các cụ đường cựu tới truyện tản cư, truyện con voi sở thú... Lời rất bình dị, tự nhiên, có duyên: cứ mê mì mà nghe và mỉm cười cho tới khi nào thấy làm mất thì giờ của chủ nhân quá rồi thì cáo từ mà ra về.

Tác giả kể chuyện làm sao thì chép lại thành sách như vậy.

Dây xin đọc giả nghe ông vào chuyện:

“Bởi thấy tôi là người Nam, đầu pha hai thứ tóc, làm việc trong một cơ quan chuyên môn, thêm có tính ham chơi cổ ngoạn, tom góp giấy má cũ đầy nhà, rồi đồn chuyện ra: tôi sành sỏi chuyện xưa, tôi giỏi kêu cứu điển cố; báo hại phần đông văn hữu Bắc và Trung, ông nào quen một đôi lần, gặp nhau, hết năm ba câu lấy lệ, làm gì cũng hỏi vặt tôi kể: “gốc tích hai chữ SÀI GÒN”

Thật là thân mật, tự nhiên, xuề xòa.

Rồi ít hàng sau:

Đối với các bạn nhỏ hiếu học, tôi xin nói lớn:

1) Chỗ nào các bạn thấy mới, đừng sợ, ấy tôi đã cần nhắc kỹ càng, cứ tin, cứ dùng: “Coi vậy mà xài được”.

2) Chỗ nào chưa êm, nhờ các bạn chỉ dùm, nếu tìm cách bỏ khuyết càng tốt, gọi giúp lẫn nhau: già thua trẻ không xấu, mặc cõi bậy, hay gì?”.

Chắc độc giả đã được dịp mỉm cười rồi chứ?

Suốt hai trăm trang in chữ nhỏ, toàn là một giọng như vậy. Thỉnh thoảng điểm những tiếng cổ mà chúng ta chỉ thấy trong các sách báo in từ đầu thế kỷ, hoặc nghe ở những chốn quê mùa, do những cụ tám, chín chục tuổi thoát ra. Chẳng hạn:

- *Tôi không dám chắc đúng cả, nhưng “ăn trầu gãm mà nghe” bây giờ không nói còn đợi lúc nào?*

- *Lâm cảnh lưỡng đầu thọ địch...*

... hẹn hứu nhứt tri

... chết ba mươi đời vương

... trổ sanh nghè la

... trói kê

Lại thêm những tiếng rất tự nhiên chỉ dùng trong một vài giới:

- ... *đi la mát nơi đây.*

- ... *chiều chiều thả “xích-phê” đường Catinat, giày “ăn-phón”...*

- ... *diện áo “u-hoe”, tay lo le điếu xì-gà-tàn, thì duy có mấy cô mấy ý đời ấy biết cho.*

... xa mú ti té.

Có chỗ tác giả như mới ta cởi áo ra ngoài cho thảnh thơi hơn nữa để nghe ông kể:

“Đèn nhá nhem, người bu động đến múc cháo không kịp, thêm tuổi vừa đôi mươi, *ăn sắt cưng tiêu*, ghế bàn không có, mỗi người tự biện lấy, đứng húp ngon lành, ngó mặt nhau vẫn quen quen: Cô Ba Trà, ông cò mi Kính và tớ đây, kẻ còn người mất, đứa bạc đầu!”

Về trong câu thường ngắn - năm sáu tiếng một - ít dùng liên từ lại gần đồi nhau, bằng trắc nhịp nhàng, làm cho ta sực nhớ rằng tác giả là người rất mê hát bộ:

(Xưa người thưa đất rộng, xây nhà đẽm căn, nay đất ít người đông, cát nhà kể từng...)

“Trước còn bánh đặc, phần đường xá ghồ ghề, mê sức chạy mau mà quên đau... sau có bánh bông, nhưng xe nổ vỏ thì có lấy tay mà bụm!

Cuối câu thường hạ tiếng trắc y như nói lối.

Không biết cảm tưởng của độc giả ra sao chứ tôi thì thấy vui vui, nhớ lại những ông già búi tóc mà đội nón Tây và những bà già ngoái trầu trên những bộ ngựa. Nhưng tôi phải thú thực rằng mặc dầu bút pháp đó gợi cho ta cái không khí thời xưa, mà thời này dùng nhiều quá thì cũng ít người thường thức.

Sách chia làm tám phần.

- Phần thứ nhứt tựa như đoạn mở đầu, nhắc qua lại cuộc Nam tiến của tổ tiên từ thế kỷ thứ XI đến năm 1780,

Mạc Thiên Tứ mất, đất Hà Tiên sáp nhập vào cơ đồ chúa Nguyễn. Tác giả nhấn mạnh vào sự bình định và khai phá cõi Nam, vào công lao của các chúa Nguyễn, của Nguyễn Hữu Kính, Nguyễn Cư Trinh và học Mạc ở Hà Tiên.

Nữ sĩ Mộng Tuyết và học giả Vương Hồng Sển, mỗi người dùng một thể tài một nhà viết truyện, một nhà viết sử, hai nhà cùng một lúc nhắc nhở công lao tổ tiên một cách cảm động, sự không hẹn mà gặp đó cho ta thấy rằng phong trào ôn cố lúc này đương lên.

Trong phần này, Vương quan đưa ra một nhận xét rất xác đáng là tổ tiên chúng ta đã không chiếm đất Nam này của người Miên vì hai lẽ:

- Đất này trước kia không phải của người Miên mà người Phù Nam.

- Khi tổ tiên ta tới đây thế kỷ 17 thì tuy đã có người Miên, nhưng dân chưa đất rộng, Việt Miên tha hồ khai phá không hề xảy ra những sự xung đột để có thể nói rằng dân tộc này tranh của dân tộc khác.

- Qua phần thứ nhì, tác giả bắt đầu nói về Sài Gòn. Ông xét vết tích những dân tộc đã ở trên khu đất mà ngày nay là Sài Gòn, tức người Phù Nam, người Miên, người Trung Hoa và tổ tiên ta, để tìm xem danh từ *Sài Gòn* từ đâu mà ra. Ông kết luận rằng *Sài Gòn* thời Miên là *Prei Nokor* (nghĩa là xứ ở giữa rừng); *Trung Hoa* tới lập một khu buôn bán gọi là *Đè ngạn* (Chợ Lớn ngày nay) và người Việt tới lập một khu khác, gọi là *Bến Thành* (*Sài*

Gòn ngày nay).

Đè ngạn mà phát âm theo giọng Quảng Đông thì nghe ra *Thây ngòn* hay *Thì ngòn*, *Tài ngòn*. Sài Gòn có lẽ do đó mà ra, chứ không phải do *Prei Nokor*.

Tôi không biết các sử cũ có viết là 堤岸 (*Đè ngạn*) hay không, chỉ thường thấy ngày nay nhiều người viết là 堤-土 (*Đè ngạn*; đê: bộ thổ: nghĩa là cái đê; còn *Đè ngạn*: Đè: bộ thủ, nghĩa là năm láy). Nhưng chắc là Vương quân biết rõ hơn tôi.

- *Trong phần thứ ba*, tác giả nghiên cứu vị trí ba thành xây ở Sài Gòn hồi xưa và ghi lại những lễ nghi phong tục thời Quan Lớn Thượng, tức Quan Tả quân Lê Văn Duyệt. Dinh Tả quân nay không còn gì, chỉ còn lại cái tên *Vườn Ông Thượng* (Hoa viên Tao Đàm).

- *Qua phần thứ tư*, tác giả trở lại tìm vị trí của Prei Nokor, Đè ngạn và Bến Nghé. Đoạn này giá đưa lên phần thứ nhì thì gọn hơn.

Rồi ông dắt ta đi dạo xem phố phường Sài Gòn ngày xưa, bắt đầu từ Cơ thủy xưởng, Cột cờ Thủ Ngữ, tới Khánh Hội, vô Chợ Lớn, trở về Chợ Quán, phủ Tổng thống, qua Thị Nghè...

Đoạn này khá dài trên bốn mươi trang. Tới mỗi nơi ông chỉ cho ta hồi xưa tại đó có dinh thự, chùa chiền, chợ búa nào, ông lại giảng cho ta nguồn gốc những tên như Ba Son, Nhà Rồng... kể những chuyện thuộc về ngoại sử, giải nghĩa những tiếng như *bắc thảo*, *tàu kê*, *gùi đội*... chép những bài thơ cổ, chẳng hạn bài thơ vịnh Mai Sơn

Tự, dẫn những câu ca dao...

Những ai ở Sài Gòn đã lâu đọc đoạn đó chắc rung động một niềm hoài cổ man mác nửa vui nửa buồn.

Riêng tôi, tôi nhớ lại lần đọc đoạn hai ông đồ rủ nhau đi thăm thành Thăng Long trong một tiểu thuyết của Nguyễn Triệu Luật. Kỹ thuật của họ Nguyễn và họ Vương khác nhau xa, mà cảm xúc gây trong tâm hồn tôi thì cũng vậy.

Khi dắt ta tới Chợ Quán, tác giả ngừng trước một nhà cổ và kể cho ta nghe chuyện một bà cụ chơi đồ cổ. Chuyện xảy ra đầu thế chiến vừa rồi. Tác giả lúc đó mới ngoài ba chục tuổi mà bà cụ đó đã trên tám mươi, mới gặp nhau lần đầu mà đã hiểu nhau, trẻ thì kính già mà già thì mến trẻ, chỉ do hai cùng là những người sành đồ cổ cả. Đoạn đó tác giả viết cảm động nhất và cho ta thấy rõ cái sở thích và sở trường của ông.

- Trong phần thứ năm, Vương quân tiếp tục tả và kể lại lịch các cổ tích chung quanh Sài Gòn Chợ Lớn, các chùa chiền, các giáo khu và cho ta hiểu sơ sơ sự bành trướng của Thiên Chúa giáo tại địa phận Sài Gòn.

Đầu phần có miêu tả một vụ bốc mộ khá cảm động và tác giả đề nghị nhà nước nên sớm thảo điều lệ bảo vệ lăng cũ, mộ xưa nếu không thì miền Nam này sẽ chẳng còn gì về mỹ thuật và cổ tích.

- Ba phần cuối, phần thứ sáu, thứ bảy và thứ tám gồm 50 trang, đọc vui nhất. Đời sống nhân vật bản xứ và Tây, Tàu hoặc thanh cao, hoặc lố lăng, đê tiện, tàn nhẫn, quỷ quyết từ hồi Tây đến tới hồi Tây đi, hiện lên rõ ràng trước mắt chúng ta.

Ông mỉa mai bọn *hầu cận các quan Tây*, bọn: *Tiếng Tây thông biết, tưởng vinh trong đời*.

Tây đã đi, nhưng bọn này vẫn còn và chung quanh ta vẫn nhanh nhẹn một lú tự hào rằng nói tiếng Pháp như người Pháp mà không mắc cỡ rằng nói tiếng Việt không thông.

Ông oán giận *bọn mai quốc cầu vinh* - vinh hay nhục nhỉ? - tàn sát đồng bào hồi Tây “bình định” xứ này; ông còn nhân từ, không vạch mặt chỉ tên họ ra, nhưng độc giả nào mà không nhận ra được chúng.

Ông khâm phục các học giả như Trương Vĩnh Ký, Trương Minh Ký, Huỳnh Tịnh Của, những vị *chỉ say đạo lý và học hỏi, sống đất Tào mà lòng giữ Hán* rồi ông kết:

“*Nghĩ theo tay dao súng làm nên sự nghiệp như những nhà kia* (tức bọn bán nước), *nhưng khi nhắm mắt, sự nghiệp hoen ố lụn bại, sao bằng một ngòi bút, một nghiên mực, sự nghiệp văn chương truyền cửu của ba ông tiền bối này mới thật quý và thơm.*”

Còn vô số nhân vật nữa, từ các nhà giàu (*nhất Sĩ, nhì Phương, tam Xường, tứ Định*), đến các nhà báo (Diệp Văn Cường, Nguyễn Chánh Sắt...) đến huê khôi Cô Ba con thầy Thông Chánh mà ba chục năm trước, hồi còn ở Hà Nội tôi đã được trông thấy hình trên các con tem và các giấy thám rao hàng xà bông, song không biết là của ai, đến bọn nhà giàu nhờ buôn bán hoặc cờ bạc, bọn chỉ đọc được hai tiếng “ùy” và “no” mà bỗng nhiên phát triệu phú. Trong phần này còn những tài liệu tuy văn tắt mà

quý về các vụ Phan Xích Long năm 1913, và vụ phá Khám Lớn Sài Gòn năm 1916. Trang nào cũng đầy những tài liệu đáng tin cho những nhà sau này viết sử hoặc lịch sử ký sự.

Đoạn kết hơi ngắn (chỉ một trang) nhắc lại, những điều kiện mà Sài Gòn có đủ để thành một đô thành tối tân.

*

Như tôi đã thưa với độc giả sự hiểu biết của tôi về sử miền Nam không đủ cho tôi phê bình tài liệu của Vương quân. Tôi chỉ xin góp ít ý nho nhỏ ở dưới đây:

Tác giả cho rằng danh từ *du côn* có lẽ do bọn anh chị ở Sài Gòn hồi xưa mà có, vì họ hay dùng những đoản côn bằng sắt hay đồng để hộ thân. Tôi tưởng danh từ đã có từ trước nữa, mà bọn anh chị đó không phải là bọn đầu tiên ở nước ta và ở nước Trung Hoa thường dùng đoản côn tự vệ.

Tác giả bảo cây gòn ngoài Bắc gọi là cây *bông gạo*. Hai cây đó tuy cùng một loại, người Pháp cũng gọi một tên (*kapokier* hoặc *faux cotonnier*), nhưng thực ra khác nhau: cây gạo rất cao lớn, cao như cây sao, gốc lớn có thể đến hai ôm, hoa tuy giống hoa gòn nhưng cánh đỏ như máu và lớn hơn nhiều: lúc mān khai để chật cái chén ăn cơm. Trên hai chục năm trước, tôi có thấy ở giữa chau thành Sóc Trăng gần bờ sông, phía Sở Thủy lợi một gốc gạo cổ thụ, không biết nay còn sống không.

Vương quân đưa một thuyết để giải nghĩa tiếng *trường tiềng*:

“Sở Công chánh ngày nay, tuy quen tục gọi *Trường Tiền* có phải bộ Công khi xưa chuyên việc đúc tiền nên nay tên gọi làm vậy”?

Thuyết đó có thể đúng. Tôi được nghe một thuyết khác cũng không hoàn toàn vô lý; xin ghi lại đây. Trường Công chánh Hà Nội là một trong những trường cao đẳng thành lập sớm nhất, chỉ sau Trường Y khoa. Hồi mới đầu các sinh viên toàn là nội trú và ở một ngôi nhà đường Paul Bert tại Hà Nội. Đường này gọi là đường Trường Tiền vì hồi xưa có sở đúc tiền ở gần đó. Nơi nội trú đó do vậy được người Nam gọi là Trường Tiền, và các sinh viên Trung Nam ra học thành tài trở về xứ thành các ông Trường Tiền, mà sở các ông ấy làm thành ra Sở Trường Tiền. Ta nên để ý rằng chỉ miền Nam mới gọi Sở Công chánh là Sở Trường Tiền, còn miền Bắc gọi là Sở Lục lộ.

Tác giả có ý bảo những nhân, địa danh miền Nam như *Võ Tánh*, *Châu Thới*, thì phải đọc theo giọng Nam chứ không được ra giọng Bắc: *Vũ Tinh*, *Chu Thái*. Điều đó rất hợp lý. Mướn xe hơi đi chơi núi *Châu Thới* mà nói đi chơi núi *Chu Thái* thì tài xế làm sao hiểu được. Nhưng thế nào cũng có lúc ta phải thống nhất giọng nói Nam Bắc, lúc đó sẽ rắc rối đấy.

Còn tiếng Sài Gòn thì đúng như Vương quân đã nói, cổ nhân thiếu chữ *gòn* phải mượn chữ *côn* thế tạm, vậy *côn* đó phải đọc là *gòn* tất nhiên rồi, nếu đọc là *côn* thì bậy lăm.

*

Quả như lời Vương quân nói trong bài tựa: *Coi vây*

mà xài được. Xài được bộn kia đấy. Kẻ ít học như tôi còn thấy là có lẽ xài được gần trọn kia đấy. Chúng ta nên cảm ơn ông đã ghi lại - vô số tài liệu mà trong mấy chục năm ông đã tốn công đạp một chiếc xe máy đi sưu tầm ở khắp Sài Gòn, Chợ Lớn và các vùng lân cận rồi về cân nhắc lựa chọn với một tinh thần thận trọng đáng khen: chỗ nào chưa đủ chứng cứ thì tồn nghi.

Có đọc cuốn *Le déchiffrement des écritures* trong đó Ernts Doblhofer kể các công tìm tòi, suy luận trong hàng chục năm của hàng chục nhà Bá học để viết lại được một chương ngắn về cổ sử Ai Cập, Ba Tư hay Mésopotamie... mới thấy được rằng phần ai biết được một tài liệu gì về sử cũng có bốn phần phải chép lại bằng cách nào cũng được, miễn thận trọng và thành tâm là quý rồi. Nếu không vậy thì thực khổ tâm cho những người sau tìm hiểu người trước...

*Nguyễn Hiến Lê
Báo Mai. Số 20 - 25-4-1961*

Đọc Sài Gòn năm xưa của Vương Hồng Sển.

... Từ lâu nay, cái tên Vương Hồng Sển đã đủ bảo đảm cho những sách khảo cổ. Ông vốn là một tay khảo cứu trọng nghề lại giao du rộng - không những có cả những thư viện trong tay, lại có cả một kho người rành chuyện. Vì thế mà biết được bao nhiêu điều lý thú, ông những lò tung được ra cho ai nấy đều thưởng thức.

“Ôm mớ tài liệu thu thập bấy lâu nay, dù hay dù dở chưa bằng bụng, mình biết lấy mình, bày hết trình hết ra

đây - mặc tình các vị xa gần tùy thích lựa chọn... dù chẳng làm nên cái bánh ngon, cũng được tiếng là không xấu bụng”.

“Bắt tay vào việc cốt ý là muốn cống hiến ra đây mớ hiểu biết lụn vụn và mớ nghe thấy vặt vãnh về Sài Gòn. Ở đây, tôi chú trọng nhiều nhất là những đoạn sử vụn vặt buổi giao thời: “Pháp - Nam - Chà - Chệc chung dụng những chuyện “Tây đến, Tây đi”, những việc chưa ai nói rõ ràng, nay tôi được nghe tận tai, hoặc thấy tận mắt nhiều đoạn do hiểu riêng, lăm đoạn nhờ các cố lão thuật lại...”.

Thú thật là, đọc sách *Sài Gòn năm xưa* tôi thấy lý thú quá... khiến không thể được gì ra đây hết. Vì nếu thuật phải thuật hết. Đúng như lời ông Sển nói, những câu chuyện xưa thật là vui thú, dí dỏm, không những chúng làm ta ưa thích, mà còn thỏa được trí tò mò của ta vì bao nhiêu câu hỏi mà ta từng đặt ra về đất Sài Gòn này có thể nào mà trả lời cho hết được, nhất là về những tên của một khu phố, một xóm, một chiếc cầu, những tên mà chúng ta thấy là rất ngớ ngẩn và không biết nguồn gốc tự đâu.

Công phu sưu tầm của ông Vương Hồng Sển rất là đáng kể - cũng như lối hành văn của ông, một lối hành văn tự nhiên rất vui, có duyên. Đọc lên ta tưởng đến lời kể chuyện trực tiếp, chứ không phải là do tay viết, của một người rất dí dỏm, rất khéo, ngạo đời, cười hoài, mà rất thật...

*(Trích Tạp san Văn hóa Á Châu
số 4 - Tháng 4-1951)*

MỤC LỤC

Trang

ĐỀ TẶNG

TỰA

PHẦN THỨ I

Nhắc lại cuộc mở mang bờ cõi vĩ đại của dân Việt	11
--	----

Nỗi dõi tổ tiên, trong cuộc mở mang bờ cõi vĩ đại	11
---	----

1) Cõi Nam từ năm 1658 đến năm 1753	14
-------------------------------------	----

2) Từ năm 1753 đến năm 1780 hoàn thành cuộc mở mang bờ cõi	23
---	----

PHẦN THỨ II

Thử tìm hiểu bối cảnh mà có danh từ "Sài Gòn"	30
---	----

Về danh từ "Sài Gòn"	30
----------------------	----

1) Trước hết, từ gióng người Phù Nam	32
--------------------------------------	----

2) Nỗi chán Phù Nam trên vùng Thủy Chân Lạp là người Cam Bốt	34
---	----

3) Theo dấu người Tàu, năm 1680 đến miền Nam, năm 1778 lập Đề Ngạn	38
---	----

4) Trở lại dấu vết tổ tiên Việt	47
---------------------------------	----

PHẦN THỨ III

1) Sài Gòn dưới thời Nguyễn Ánh (1774 - 1820)	50
---	----

Địa thế Sài Gòn	70
-----------------	----

Thử nhắc lại vài nét ăn thỏi ở thời Quan Lớn Thượng	72
---	----

2) Sài Gòn dưới trào Minh Mạng (1820 - 1840)	76
--	----

PHẦN THỨ IV

78

Trở lại vấn đề tìm hiểu thêm về vị trí Sài Gòn

- 1) Chỗ nào là “Cố Sài Gòn” thành lũy mà người
Cam Bốt gọi là Prei Nokor

79

- 2) Sài Gòn, nơi tụ tập buôn bán của người Tàu
tạo lập từ năm 1778 (Đè Ngạn)

83

- 3) Sài Gòn của Việt

87

Các cơ quan xưa trong thành Sài Gòn

Đạo xem phường phố, làng xóm.

Dinh thự, công sở, kinh rạch

- a) Từ cột cờ Thủ Ngữ...

97

- b) Từ lề mé sông vào Chợ Lớn.

114

- c) Bên kia Rạch Bến Nghé.

122

- d) Cầu và kinh rạch vùng Chợ Lớn.

123

- e) Nhà, xóm trong Chợ Lớn.

132

- f) Con đường Sài Gòn vô Chợ Lớn, tục danh
Đường Trên (Route Haute)

135

- g) Nay xin trở lại đường Thuận Kiều.

140

- h) Cầu Đường, Cầu Khâm Sai, Chùa Cây Mai.

147

- i) Trở về Chợ Quán.

154

- j) Gần dinh Độc Lập.

163

- k) Qua bên Thị Nghè.

164

- l) Đường Cao Thắng.

165

PHẦN THỨ V

Cố tích chung quanh Sài Gòn, Chợ Lớn

167

Chùa chiền.

176

Sự phát triển của Thiên Chúa giáo trong Nam,
(địa phận Sài Gòn)

206

Các đình thờ thần

216

SÀI GÒN	
CHỢ LỚN	
PHẦN THỨ VI	218
- Nhân vật bản xứ hồi Tây mới qua	218
- Các thầy ký lục, lính tập, mā tà, các me Tây.	
- Các quan chức, văn nhơn, ký giả, chủ sòng, các loại anh chị bự...	
PHẦN THỨ VII	260
Nhơn vật Hoa kiều hồi Tây mới qua	260
Chú Hỏa	260
Chú Hỷ, Nam Long, Nam Hải, Di Sanh Long,	
Nhi Thiên Đường v.v...	262
Quách Đàm	263
PHẦN THỨ VIII	269
Tây đến rồi Tây lại đi (1859 - 1946)	269
Aubaret, Sylvestre, Philastre, v.v...	269
Tờ báo "l'Opinion" ký giả J. Delpit	270
Ganesso	271
Hàng tàu "Messareries Fluviales"	273
Ván đế nước uống trong thành phố Sài Gòn	274
Ván đế cờ bạc	274
Jean Duclos, Mézin, Gressier, Vidal	275
Câu lạc bộ thể thao "Cerele Sportif"	275
Chiếc xe đạp	276
Fernand Lafon và tên Chà Và bán sữa mua đất châu thành	277
Xe kiêng "voiture malabare" và xe tự động "auto"	278
Câu hát hò thuở trước	279

KẾT LUẬN	282
Bảng kê khai các họa đồ Sài Gòn và Chợ Lớn của ông Pincau	285
Tài liệu tham khảo	290
PHẦN PHỤ LỤC	294
Cảm tưởng về quyển <i>Sài Gòn năm xưa</i> (của Thu Giang Nguyễn Duy Cần, báo Tự Do ngày 7-4-1961)	
Trích báo Mai số 20 ngày 25-4-1961, bài của Hoàng Minh Tuynh	
Trích của Nguyễn Hiến Lê đăng trong báo Mai số 20 ngày 25-4-1961	
Trích tập san “Văn Hóa Á Châu” số 4 tháng 4-1961 - Đọc <i>Sài Gòn năm xưa</i> của Vương Hồng Sển	
MỤC LỤC	
MỤC LỤC CÁC TRẠNH, ẢNH ĐỊA ĐỒ	

Mục lục các tranh, ảnh, địa đồ

- I. Ba địa xưa nhắc tích “Gia Long tấu quốc”
- II. Cửa thành Minh Mạng 1836 (phông họa)
- III. Bản đồ ghi rõ vị trí hai thành 1790 và 1836
- IV. Hình đồng bưng thép dầu, đào tại nền SAMIPIC cũ
- V. Phật đồng Cổ Cao Miên đào tại nền SAMIPIC cũ
- VI. Địa hình tỉnh Gia Định, ông Trần Văn Học vẽ năm 1815, có chỉ rõ thành cổ, Hiền Trung Tứ, xóm Cầu Kho.
- VII. Bản đồ xóm Chợ Quán.
- VIII. Chùa Ngọc Hoàng, đường Phạm Đăng Hưng (Đất Hộ).
- IX. Mộ xưa bằng vôi và ô dược, bị cải táng (x. hình sòi và lối kiến trúc kiên cố và mỹ thuật).
- X. Dinh gỗ đồi Đề đốc Thủy sư Bonard
(họa lại theo Illustration, số báo ngày 4-7-1863).
(Xưa dựng trong vòng rào trường Taberd, góc Nguyễn Du và Hai Bà Trưng. Đặt làm tại Tân Gia Ba).
- Xbis Một ngôi nhà kiên cố ở bến sông
- XI. Quán giải khát góc Catinat và d'Ormay cũ, danh gọi “Café Lyonnais”, sau đổi gọi “Café Tortoni”. Dọn trong nhà xưa kiểu Việt, chung quanh còn thấy cau dừa tươi tốt mát mẻ.
- XII. Tháp dẫn nước gọi “Château d'eau”
(xây năm 1978 tại Công trường Chiến sĩ)

Ảnh số XIII. Quang Đông Nhai. Quang cảnh náo nhiệt ngày lễ “Cung chúc Dân Vạn tuế”.

Ảnh số XIV. Đường Tự Do, trước nhà hàng Pháp “Continental” mấy năm về trước.

Ảnh số XV. Quang cảnh Chợ Mới Sài Gòn (Chợ Bến Thành), trước năm 1945, trong ảnh còn thấy chiếc xe kiêng, chiếc xe kéo, v.v...

(Ảnh số XIII, XIV và XV trích trong Album Nadal)

Ảnh số XVI. Một di vật không còn thấy nữa; chiếc xe kiêng một ngựa lùp trước 1945.

Ảnh số XVII. Quang cảnh ngày 7 tháng 10 năm 1877, khi đức Cha Colombert đặt viên đá đầu tiên xây Vương Cung Thánh Đường Sài Gòn (Nhà Thờ Lớn).

Sài Gòn năm xưa

VƯƠNG HỒNG SỄN

Chịu trách nhiệm xuất bản
ĐẶNG TẤN HƯỚNG

Biên tập:

LÂM NGỌC

Trình bày:

Sửa bản in: **LÂM NGỌC**

Bìa:

Thực hiện liên doanh:

NHÀ SÁCH THÀNH NGHĨA

In 1000 bản. Khoảng 14,5 x 20,5cm.

In tại: Công ty CP in Bến Tre

Số đăng ký XHXB: 15/1817/XB-QLXB

Cục Xuất bản cấp ngày: 25/12/2003

Giấy trích ngang số: .....**120**...../GTNXB do NXBTH

Đồng Nai cấp ngày: **6 / 4 /2004**

In xong và nộp lưu chiểu:.....**Quí 2**, năm 2004 .....

Nhà xuất bản tổng hợp Đồng Nai, 210, Quốc lộ 1K, TP Biên Hòa,
Đồng Nai.

Điện thoại: (061)946519. Ban Biên tập: (061)825292

Ban Giám đốc: (061)946529 – (061)822613 – FAX: (061)946530

Email: nxbdongnai@hcm.vnn.vn

Sài Gòn

Năm xưa

DN SÁCH THÀNH N
NHÀ SÁCH N

288B An Dương Vương

Website: dsachthanhngia.com

Email: nsthanhngia@nhasachthanhngia.com

Nhà Sách Giáo Dục

SAIGON NAM XUA

35.000 VND